

A középkori pápai delegált bíróság nemzetközi és magyar kutatástörténete*

Barabás Gábor

Tanulmányunk a középkori pápaság egy, a 11. századtól kezdődő reformok időszakában kialakult, jelentős jogi intézményének, a delegált joghatóság-
nak és bíraskodásnak a kutatástörténetét járja körül. A historiográfiai ösz-
szefoglaló elkészítését indokolja egyrészt, hogy a téma kutatása –
viszonylag hosszú története mellett is – különösen kurrensnek tekinthető
az utóbbi években a nemzetközi medievisztikában. Arról sem feledkezhe-
tünk meg továbbá, hogy a magyar történettudomány is egyre nagyobb
figyelmet szentel a pápai delegálások rendszerének, az számos munkában
jelenik meg, ha csak érintőlegesen módon is, azonban részletes kutatástörté-
neti összefoglalás magyar nyelven mindeddig nem látott napvilágot.

A pápai küldöttbíróság a középkori pápaság egyik fontos jogi intéz-
ménye volt. Kialakulása a 11. század utolsó harmadában kezdődő gregorián
időszakhoz, a pápaság reformjaihoz köthető.¹ A rendszer alapját egyes
peres felek bizonyos esetekben, jellemzően valamilyen fokú ítélet után, a
római Szentszékhez történő fordulása jelentette, amely kezdetben azzal a
céllal történt, hogy a pápai tekintély erősítse meg az adott ügyben koráb-
ban született döntést, vagy éppen ellenkezőleg, másítsa meg azt.² A kül-
döttbíróság létrejötté egyrészt az Apostoli Szentszék növekvő univerzális
hatalmához, illetve igényeihez kapcsolódott, de a kezdeményezés a peres-
kedők oldaláról érkezett, a delegált bíróság igénybe vétele ugyanis lehető-
séget biztosított a rendes bírói szintek kikerülésére.³ A rendszer
létrejöttékor találkozott tehát egymással a pápasághoz forduló egyházak,
egyháziak, illetve a tekintélyét növelni kívánó római Szentszék érdeke.⁴

---

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00148/17/2) támogatásával készült.

¹ SWEENEY, JAMES ROSS: Innocent III., Canon Law and Papal Judges Delegate in Hungary. In: Popes, Teachers, and Canon Law in the Middle Ages. Ed.: Sweeney, James Ross – Chodrow, Stanley. Ithaca – New York, 1989. 26–51. p. (továbbiakban: SWEENEY, 1989.) 26. p.

² BARABÁS GÁBOR: A pápai kiküldött bíraskodás Magyarországon a kezdetektől a 13. század közepéig. In: *Történelmi Szemle*, 2013. 2. sz. 175–199. p. (továbbiakban: BARABÁS, 2013.) 175. p.

³ BARABÁS, 2013. 175–176. p. (további irodalommal)

⁴ MÜLLER, HARALD: Entscheidung auf Nachfrage. Die delegierten Richter als Verbindungsglieder zwischen Kurie und Region sowie als Gradmesser päpstlicher Autorität. In: Römische Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – New York, 2008. 108–131. p. (továbbiakban: MÜLLER, 2008.) 109–110. p.; BRUNDAGE, JAMES: Church Courts, Civil Procedure, and the Professionalization of Law. In: Brundage, James: *The Medieval Origins of the Legal Profession: Canonists, Civilians, and Courts*. Chicago – London, 2008. 126–163. p. (továbbiakban: BRUNDAGE, 2008.) 126–127. p.

Fontos adalék továbbá az intézménnyel kapcsolatban, hogy maguk a ki-rendelt bírók is nagyrészt a helyi egyháziak közül kerültek ki,⁵ míg az egyre növekvő számú és területileg egyre kiterjedtebben megjelenő delegálások hozzájárultak a 12. századtól a kánonjog elterjedéséhez a nyugati kereszténység régióiban.⁶

***

Ahogy az korábban is említettük, a küldöttbírók kutatása viszonylag hosszú múltra tekint vissza, amint az egyebek mellett a jeles olasz egyháztörténész, Agostino Paravicini Bagliani által a 13. századra vonatkozóan összeállított, bár teljesnek nem mondható bibliográfia alapján is látszik.⁷ A pápai delegált bíróság a 20. század utolsó harmadáig elsősorban az Apostoli Székkel, a pápai udvar bíróságaival, illetőleg a kánonjog különböző aspektusaival kapcsolatban – utóbbi jellemzően jogtörténészek tollából, amely vállalkozások közül George G. Pavloff monográfiája emelhető ki⁸ – jelent meg a kutatásban.⁹ Mindazonáltal olyan ellenpélda is akad a 20.

- ⁵ Vö.: SCHRÖR, MATTHIAS: *Metropolitengewalt und papstgeschichtliche Wende*. Husum, 2009. (Historische Studien 494). 129–137. p.; HAGENEDER, OTHMAR: *Die geistliche Gerichtsbarkeit in Ober- und Niederösterreich. Von den Anfängen bis zum Beginn des 15. Jahrhunderts*. Graz, 1967. (továbbiakban: HAGENEDER, 1967.) 27. p.; HERDE, PETER: *Audientia litterarum contradictarum. Untersuchungen über die päpstlichen Justizbriefe und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit vom 13. bis zum Beginn des 16. Jahrhunderts*. I–II. Tübingen, 1970. (továbbiakban: HERDE, 1970.) I. 22. p.; FALKENSTEIN, LUDWIG: *Appellationen an den Papst und Delegationsgerichtsbarkeit am Beispiel Alexanders III. und Heinrichs von Frankreich*. In: *Zeitschrift der Kirchengeschichte*, 1986. 36–65. p. (továbbiakban: FALKENSTEIN, 1986.) 37–39. p.; DUGGAN, CHARLES: *Papal Judges Delegate and the Making of the „New Law” in the Twelfth Century*. In: *Decretals and the creation of „new law” in the twelfth century. Judges, judgements, equity, and law*. Ed.: Duggan, Charles. Aldershot – Brookfield – Singapore – Sydney, 1998. 172–199. p. (továbbiakban: DUGGAN, 1998.) 176., 194–195. p.
- ⁶ KÉRY, LOTTE: *Dekretalenrecht zwischen Zentrale und Peripherie*. In: *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III.* Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – New York, 2008. 19–45. p. (továbbiakban: KÉRY, 2008.)
- ⁷ PARAVICINI BAGLIANI, AGOSTINO: *Il papato nel secolo XIII. Cent’anni di bibliografia*. (1875–2009) Firenze, 2010. (Collana Millennio Medievale 83 – Sottocollana Strumenti e Studi, n. s. 23) 372–374. p.
- ⁸ PAVLOFF, GEORGE G.: *Papal Judge Delegates at the Time of the Corpus Iuris Canonici*. Washington, 1963.
- ⁹ A teljesség igénye nélkül: CONRAD, HERMANN JOSEF: *Die iurisdictio delegata im römischen und kanonischen Recht*. Köln, 1930.; WATT, JOHN A.: *The Theory of Papal Monarchy in the Thirteenth Century. The Contribution of the Canonists*. New York, 1965. 92–105. p.; MORRIS, COLIN: *The Papal Monarchy The Western Church from 1050 to 1250*. Oxford, 1989. 571–576. p.; MOORE, JOHN C.: *Pope Innocent III. (1160/61–1216) To Root Up and to Plant*. Leiden–Boston, 2003. 37., 185. p. A nunciusok és prokurátorok közötti különbséget elemezte, amellyel kapcsolatban utóbbiak a bírói eljárásokban játszott szerepére is kitért: QUELLER, DONALD E.: *Thirteenth-Century Diplomatic Envoys: Nuncii and Procuratores*. In: *Speculum*,

század közepéről, mint Ángel Rodríguez González 1965-ös tanulmánya, amelyben a legátusok mellett a delegált bírók 11–12. századi tevékenységét is vizsgálta a compostelai egyházmegyét illetően, mintegy a későbbi területi jellegű esettanulmányok előfutáraként.¹⁰

A kiváló osztrák történész, III. Ince regisztrum-köteteinek kiadója, Othmar Hageneder 1967-es, az alsó- és felső-ausztriai egyházi bíraskodásról írt monográfiájában ugyancsak érintette a pápai delegált bíróság témakörét, a lokális helyzet feldolgozása mellett egy tágabb, intézménytörténeti keretbe helyezve azt.¹¹ A szentszéki delegáltak által lefolytatott eljárások szerepe, bár mellékesen, de megjelent Klaus Ganzer német történész a 13. századi püspökválasztásokat feldolgozó, egy évvel később kiadott nagyszabású munkájában is.¹²

A 20. század közepén azonban megváltozott az eddigiekben felvázolt helyzet. Ebben szerepet játszott Petere Herde 1970-es monumentális munkája,¹³ amely a pápai kancellária által kiállított okleveleken, illetőleg a III. Ince pontifikátusától kezdve a delegálásokat kezelő intézményhez, az *audientia litterarum contradictarum*hoz kapcsolódó egyéb forrásokon keresztül vizsgálta a kiküldött bíróság tematikáját. A kétkötetes munka alapvető jelentőségű volt a későbbi vizsgálódások számára, ám a továbblépéshez az is kellett, hogy a kutatás fókusza az egyház római központjáról annak régióira helyeződjön át.¹⁴ Jane Sayers a következő évben, 1971-ben kiadott könyve¹⁵ volt az egyik első kísérlet arra, hogy egy adott területre, a canter-

1960. Nr. 2. 196–213. p., 202–210. p. A pápai kápolna történetét bemutató klasszikus munkájában a káplánok delegált bírói tevékenységét érintette: ELZE, REINHARD: Die päpstliche Kapelle im 12. und 13. Jahrhundert. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 1950. 145–204. p., 183–184. p. A kutatástörténettel kapcsolatban vö.: MÜLLER, HARALD: Päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit in der Normandie (12. und frühes 13. Jahrhundert). Bonn, 1997. (továbbiakban: MÜLLER, 1997.) 1–2. p.; MÜLLER, 2008. 112–113. p.; Uő: Generalisierung, dichte Beschreibung, kontrastierende Einzelstudien? Stand und Perspektiven der Erforschung delegierter Gerichtsbarkeit des Papstes im Hochmittelalter. In: *Rom und die Regionen: Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter*. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – Boston, 2012. 145–156. (továbbiakban: MÜLLER, 2012.) 147–148.; OTT, JOHN S.: Men on the Move. Papal Judges-Delegate in the Province of Reims in the Early Twelfth Century. In: *The Use of Canon Law in Ecclesiastical Administration, 1000–1234*. Ed.: Eichbauer, Melodie H. – Summerlin Danica. Leiden–Boston, 2019. (Medieval Law and Its Practice, 26.) 23–50. p. (továbbiakban: OTT, 2019.) 24. p.

¹⁰ RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, ÁNGEL: Legados y jueces apostólicos en la diócesis Compostelana. (siglos XI y XII) In: *Compostellanum*, 1965. 713–738. p.

¹¹ HAGENEDER, 1967. 30–68. p.

¹² GANZER, KLAUS: Papsttum und Bistumbesetzungen der Zeit von Gregor IX. bis Bonifaz VIII. Ein Beitrag zur Geschichte der päpstlichen Reservationen. Köln – Graz, 1968. passim.

¹³ HERDE, 1970.

¹⁴ MÜLLER, 2012. 155–156. p.

¹⁵ SAYERS, JANE E.: *Papal Judges Delegate in the Province of Canterbury, 1198–1254. A Study in Ecclesiastical Jurisdiction and Administration*. Oxford, 1971. (Oxford Historical Monographs)

buryi egyháztartományra koncentrálna monografikus keretek között dolgozza fel a pápai kiküldött bírósággal kapcsolatban – pápai és helyi oldalról – rendelkezésre álló forrásokat, elemezve a rendszer gyakorlati működését a III. és IV. Ince pápák pontifikátusai által határolt időszakban (1198–1254).¹⁶ Sayers munkája természetesen nem állt előzmények nélkül, így nem feledkezhetünk meg az angliai vonatkozású korábbi, alapvető jelentőségű oklevélkiadásokról,¹⁷ illetve Robert Brentano Yorkot görcső alá vevő rövidebb időszakra koncentrálna feldolgozásáról,¹⁸ ahogyan F. Donald Logan 1967-es, egy delegált bírói formuláriumot elemző tanulmányáról sem.¹⁹

Richard Antone Schmutz 1966-ban nyújtotta be doktori értekezését, amelyben a delegált bírók – valamint a legátusok és nunciosok – a pápai reprezentációban és diplomáciában betöltött szerepével foglalkozott.²⁰ 1972-ben ugyanezen témában megjelent egy rövidebb összefoglaló tanulmánya is.²¹ Knut Wolfgang Nörr 1982-es, a kialakuló kánonjog intézményi alapjaival kapcsolatban a delegált bíróságot is érintő esszéje²² után Ludwig Falkenstein 1986-ban megjelent tanulmányát kell kiemelnünk, amelyben III. Sándor pápához kapcsolódva adott egy kompakt összefoglalást a pápai delegált joghatóság rendszerének kialakulásáról és jellegzetességeiről.²³

1985-ben a krakkói jogászprofesszor, Waclaw Uruszcak a korábbi kutatásokhoz hasonlóan, de nagyobb hangsúlyt fektetve a delegált bíróságokra, a kánonjog eljárásjogi oldaláról közelítve foglalkozott a reimsi diocézist illetően, a 12. század második felére koncentrálna a rendszer működésével.²⁴ Dietrich Lohrmann nevét nem kizárólag a franciaországi

¹⁶ MÜLLER, 1997. 2. p.

¹⁷ The letters of Pope Innocent III (1198–1216) concerning England and Wales. A calendar with an appendix of texts. Ed.: Cheney, Christopher R. – Cheney, Mary G. Oxford, 1967.; CHENEY, CHRISTOPHER R. – CHENEY, MARY G.: The letters of Pope Innocent III. Additions and corrections. In: *Bulletin of the Institute of Historical Research*, 1971. 98–115. p.; SAYERS, JANE E.: A Judge Delegate Formulary from Canterbury. In: *Bulletin of the Institute of the Historical Research*, 1962. 198–211. p.

¹⁸ BRENTANO, ROBERT: York Metropolitan Jurisdiction and Papal Judges Delegate, 1279–1296. Berkeley, Ca., 1959.

¹⁹ LOGAN, F. DONALD: An Early Thirteenth-Century Papal Judge-Delegate Formulary of English Origin. In: *Studia Gratiana, Collectanea Stephani Kuttner*, 1967. 73–87. p.

²⁰ SCHMUTZ, RICHARD A.: The Foundation of Medieval Papal Representation. PhD. Dissertation, University of South California, 1966. 98–109. p.

²¹ SCHMUTZ, RICHARD A.: Medieval papal representatives: legates, nuncios and judges-delegate. In: *Post scripta. Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post*. Ed.: Strayer, Joseph R. – Queller, Donald. Rome, 1972. 441–463. p., 460–463. p.

²² NÖRR, KNUT WOLFGANG: Institutional Foundations of the New Jurisprudence. In: *Renaissance and Renewal in the Twelfth Century*. Ed.: Benson, Robert L. – Constable, Giles. Cambridge, 1982. 324–338. p.

²³ FALKENSTEIN, 1986.

²⁴ URUSZCZAK, WACLAW: Les juges délégués du pape et la procédure romano-canonique à Reims dans la seconde moitié du XIIe siècle. In: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1985. 27–41. p.

pápai oklevelek nagy jelentőségű kiadásai miatt kell megemlítenünk,²⁵ hanem az 1980-as nemzetközi kánonjogi konferencián előadott, ám csak 1985-ös dátummal publikálásra került tanulmánya miatt is, amelyben a pápai privilégiumok és a delegált bíróság kapcsolódását vizsgálta Észak-Franciaországban a pápai reformok időszakában.²⁶ Lohrmann a későbbiekben további publikációkban is érintette a kérdést.²⁷ 1988-ban jelent meg Antonio Padoa Schioppa tanulmánya, amelyben az *apellatione remota* záradék előfordulásait vizsgálta III. Sándor dekretáisaiban,²⁸ míg Katharine Christensen 1990-es munkájában egy III. Sándor pápának küldött bírói jelentést elemzett.²⁹ Az amerikai James Ross Sweeney 1989-ben publikálta a III. Ince alatti magyarországi helyzetről írt munkáját, amelyről választott témája okán alább a magyar helyzettel kapcsolatban részletesen szólnunk.³⁰

A szentszéki küldöttbíróság kutatásának egy új szakasza az 1990-es évek második felében kezdődött, ez az utóbbi évtizedekben elsősorban, de nem kizárólagosan, Harald Müller német történész nevével fémjelvezhető. Müller a 12. és korai 13. századi normandiai helyzetet feldolgozó monográfiája³¹ 1997-ben látott napvilágot, de az immáron aacheni professzor – mint arra alább részletesen kitérünk – azóta is folyamatosan publikál a téma különböző aspektusait érintve.³² Müller nagyszabású könyve nem-

²⁵ Pl. Papsturkunden in Frankreich. Bd. 8: Diözese Paris: 1: Urkunden und Briefsammlungen der Abteien Sainte-Geneviève und Saint-Victor. Hrsg.: Lohrmann, Dietrich. Berlin, 1989.

²⁶ LOHRMANN, DIETRICH: Papstprivileg und päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit im nördlichen Frankreich zur Zeit der Kirchenreform. In: Proceedings of the Sixth International Congress of Canon Law Berkeley, California, 28 July – 2 August 1980. Ed.: Kuttner, Stephan – Pennington, Kenneth. Città del Vaticano, 1985. (Monumenta Iuris Canonici Series C. Subsidia 7.) 535–550. p.

²⁷ LOHRMANN, DIETRICH: Art. Juges délégués. In: Dictionnaire historique de la Papauté. Ed.: Levillain, Philippe. Paris, 1994. 978–979. p.

²⁸ PADOA SCHIOPPA, ANTONIO: La delega <apellatione remota> nelle decretali di Alessandro III. In: Renaissance du pouvoir législatif et la genèse de l'État. Ed.: Gouron, André – Rigaudie, Albert. Montpellier, 1988. (Publications de la Société d'Histoire de Droit et des Institutions des Anciens Pays du Droit Écrit, 3.) 179–188. p.

²⁹ CHRISTENSEN, KATHERINE: „Rescriptum auctoritatis vestre”. A Judge Delegate's Report to Alexander III. In: The Two Laws. Studies in Medieval Legal History Dedicated to Stephan Kuttner. Ed.: Mayali, Laurent – Tibbets, Stephanie A. J. Washington, 1990. (Studies in Medieval and Early Modern Canon Law, 1.) 40–54. p.

³⁰ SWEENEY, 1989.

³¹ MÜLLER, 1997.

³² MÜLLER, HARALD: Die Urkunden der päpstlichen delegierten Richter. Methodische Probleme und erste Erkenntnisse am Beispiel der Normandie. In: Hundert Jahre Papsturkundenforschung. Bilanz – Methoden – Perspektiven. Akten eines Kolloquiums zum Hundertjährigen Bestehens der Regesta Pontificum Romanorum von 9.–11. Oktober 1996 in Göttingen. Hrsg.: Hiestand, Rudolf. Göttingen, 2003. 351–371. p. (továbbiakban: MÜLLER, 2003.); MÜLLER, 2008.; Uő: Gesandte mit beschränkter Handlungsvollmacht. Zur Struktur und Praxis päpstlich delegierter Gerichtsbarkeit. In: Aus der Frühzeit europäischer Diplomatie. Zum geistlichen und weltlichen Gesandtschaftswesen vom 12. bis zum 15. Jahrhundert. Hrsg.: Märkl, Claudia – Zey, Claudia. Zürich, 2008. 41–65. p.; MÜLLER, 2012.; Uő: Im Dienste der Zentralisierung? Zu Struktur und Praxis päpstlich delegierter Gerichtsbarkeit. In: Die

csak Sayers munkájához mérhető feldolgozásnak, de a kutatás irányát meghatározó programadó vállalkozásnak is tekinthető. Nem állt azonban egyedül ebben a tekintetben, szintén 1997-ben jelent meg egy másik hasonlóan jelentős monográfia. Paul Ferguson könyve ugyan nem egészében a küldöttbírók koncentrált, de az 1125 és 1286 között Skóciában járt pápai megbízottak között, a legátusok és nunciosok mellett a delegált bíróságot, illetve a helyi jellegzetességeket is részletesen elemezte, sőt, ez utóbbi volt a munka hangsúlyos része.³³

A 90-es években természetesen más jelentős, a pápai delegált bírósággal foglalkozó dolgozatok is megjelentek. A Salzburgi Egyetem teológia-professzora, Hans Paarhammer 1994-es tanulmányában³⁴ a salzburgi érseki tartomány 12–13. századi történetét illetően vette górcső alá a kiküldött bíróság megjelenését és működését. Warner Maleczek, a grazi, majd a bécsi egyetem professzora, a pápaság középkori történetének kiváló ismerője pedig 1997-ben publikált egy esettanulmányt a 12–13. századból.³⁵

A középkori kánonjog elismert kutatója, a londoni King's College professzora, Charles Duggan tollából először 1995-ben jelent meg egy összefoglaló cikk a kánonjog („új jog”) és a pápai delegált bíróság 12. századi összefüggéseiről, amelyben a jeles kutató a küldöttbírók rendszerének működését is részletekbe menően elemezte. Duggan tanulmánya három évvel később gyűjteményes kötetében is publikálásra került,³⁶ míg halála után 17 évvel egy 2016-os tanulmánykötetben megjelent egy posztumusz összefoglaló munkája a delegált bíróság elméletéről – nagy hangsúllyal a kánonjogi háttéren, valamint a felhasznált formulákon –, illetve gyakorlatának kialakulásáról és működéséről.³⁷

Ordnung der Kommunikation und die Kommunikation der Ordnungen. Zentralität: Papsttum und Orden im Europa des 12. und 13. Jahrhunderts. Hrsg.: Andenna, Cristina. Stuttgart, 2013. (Aurora - Schriften der Villa Vigoni Bd.1/2, 1.) 133–144. p.; UÓ: The Omnipresent Pope. Legates and Judges Delegate. In: A Companion to the Medieval Papacy. Growth of an Ideology and Institution. Ed.: Sisson, Keith – Larson, Atria A. Leiden–Boston, 2016. (továbbiakban: MÜLLER, 2016.) 199–219. p.

³³ FERGUSON, PAUL: Medieval Papal Representatives in Scotland. Legates, Nuncios and Judges-Delegate, 1125–1286. Edinburgh, 1997. (Publications of the Stair Society, 45.) 118–302. p.

³⁴ PAARHAMMER, HANS: Päpstlich delegierte Richter im mittelalterlichen Erzbistum Salzburg. Ein Beitrag zur Geschichte der geistlichen Gerichtsbarkeit des 12. und 13. Jahrhunderts. In: Iuri canonico promovendo. Festschrift für Heribert Schmitz zum 65. Geburtstag. Hrsg.: Aymans, Winfried. Regensburg, 1994. 729–767. p.

³⁵ MALECZEK, WERNER: Die Pieve Casorate im Streit mit der Zisterze Morimondo Ein Beitrag zur päpstlichen delegierten Gerichtsbarkeit unter Innocenz III. In: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 1997. 361–392. p.

³⁶ DUGGAN, CHARLES: Papal Judges Delegate and the Making of the „New Law” in the Twelfth Century. In: *Cultures of Power. Lordship, Status, and Process in Twelfth-Century Europe*. Ed.: Bisson, Thomas N. Philadelphia, 1995. 172–199. p.; DUGGAN, 1998.

³⁷ DUGGAN, CHARLES: Judges Delegate. In: *The History of Courts and Procedure in Medieval Canon Law*. Ed.: Wilfried Hartmann – Kenneth Pennington. Washington D.C., 2016. (History of Medieval Canon Law) 229–245. p. (továbbiakban: DUGGAN, 1998.)

Peter Herde – ahogy említettük – már 1970-es monográfiájában foglalkozott a témával, de talán nem merészkedünk túl messzire, ha azt állítjuk, a 2002-ben a *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung* című patinás folyóiratban publikált német nyelvű dolgozata a két évvel később olaszul napvilágot látott tanulmányával együtt a pápai delegált bíróság forrásalapú, intézményi szempontból vizsgált történetének klasszikus összefoglalójává vált.³⁸ Egy másik, korábban már szintén említett történész, Othmar Hagender ugyancsak publikált 2002-ben a delegált bírósággal összefüggésben, a pápai kúria bírósági működésének hatékonyságát elemezte az 1200 körüli időszakra koncentrálnak.³⁹ Szintén 2002-ben adta ki a Rene Locatelli – Gerard Moyse szerzőpáros dolgozatát, amelyben négy, az Acey-i apátság ügyében III. Lucius által elrendelt delegált bírói eljárást dolgoztak fel.⁴⁰ Stefan Hirschmann 2002-ben, majd azonos tartalommal 2003-ban publikált egy rövidebb lélegzetvételű esettanulmányt a 12. századra vonatkozóan.⁴¹ Thomas Wetzstein 2004-es, a szenttéavatási eljárások késő középkori történetét feldolgozó monográfiájában ugyancsak érintette a delegált bíróság rendszerét.⁴² Ingo Fleisch 2006-os monográfiájában az Ibériai-félsziget nyugati részének érett középkori jogtörténetét vette vizsgálat alá, amely kérdéskörrel kap-

³⁸ HERDE, PETER: Zur päpstlichen Delegationsgerichtsbarkeit im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung*, 2002. 20–43. p.; Uő: La giurisdizione delegata pontificia nel Medioevo e nell'Età Moderna e le lettere di giustizia della Cancelleria Apostolica. In: *La diplomatica dei documenti giudiziari (dai placiti agli acta – secc. XII–XV)*. Atti del X Congresso internazionale della Commission Internationale de Diplomatique, Bologna, 12–15 settembre 2001. Ed.: Nicolaj, Giovanna. Città del Vaticano, 2004. 25–47. p.

³⁹ HAGENEDER, OTHMAR: Zur Effizienz der römischen Kurie als Gerichtshof um 1200. In: *Der weite Blick des Historikers. Einsichten in Kultur-, Landes- und Stadtgeschichte*. Peter Johaneck zum 65. Geburtstag. Hrsg.: Ehbrecht, Wilfried – Lampen, Angelika – Post, Franz-Joseph – Siekmann, Mechthild. Köln – Weimar – Wien, 2002. 99–112. p.

⁴⁰ LOCATELLI, RENE – MOYSE, GERARD: Causam dominus papa nobis commisit terminandam. Quatre actes de juges delegues par Lucius III pour l'abbaye d'Accey au lendemain du schisme victorin. (1181–1184) In: *Inquirens subtilia diversa*. Dietrich Lohrmann zum 65. Geburtstag. Hrsg.: Kranz, Horst – Falkenstein, Ludwig. Aachen, 2002. 85–108. p.

⁴¹ HIRSCHMANN, STEFAN: Der Fall Heinrichs von Ely (the Stretchworth case): zur Praxis päpstlicher Delegationsgerichtsbarkeit um die Mitte des 12. Jahrhunderts. In: *Archiv für Diplomatik*, 2001/2002. 335–342. p.; ill. Uő: Der Fall Heinrichs von Ely (The Stretchworth case) - zur Praxis päpstlicher Delegationsgerichtsbarkeit um die Mitte des 12. Jahrhunderts. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 2003. 612–618. p.

⁴² WETZSTEIN, THOMAS: Heilige vor Gericht. Das Kanonisationsverfahren im europäischen Spätmittelalter. Köln – Weimar – Wien, 2004. (Forschungen zur kirchlichen Rechtsgeschichte und zum Kirchenrecht, 28.) 86ff.

csolatban a német történész a pápaság integráló szerepét, valamint ahhoz kapcsolódva a pápai delegált bíróság terjedését is elemezte.⁴³

Harald Müller 2003-ban a *Regesta Pontificum Romanorum* 100 éves jubileuma kapcsán 1996-ban tartott előadása írott változatát publikálta a delegált bírók okleveleinek metodológiájával kapcsolatban.⁴⁴ Az évtized második felében aztán egy új vállalkozás keretében helyeződött új szintre a pápaság történetének, és így a delegált bíróság működésének vizsgálata, amely a centrum és periféria fogalompár mentén közelített az Apostoli Szék és a kereszténység régióinak sokrétű kapcsolataihoz.⁴⁵ A 2008-ban publikált első gyűjteményes kötetben a kánonjog, pápai legációk, kommunikáció mellett a kiküldött bíróság működése is figyelmet kapott Harald Müller alapvető jelentőségű összefoglaló munkáján kívül több más tanulmányban is.⁴⁶ Rainer Murauer például a következő évben a gurki püspökség egyházi bírászkodásáról megjelent monográfiájában külön részt szentelt a pápai delegálásoknak,⁴⁷ ahogyan azt a pápai-francia kapcsolatokat vizsgálva Ralf Grosse is tette.⁴⁸

⁴³ FLEISCH, INGO: Sacerdotium – Regnum – Studium der westiberische Raum und die europäische Universitätskultur im Hochmittelalter. Prosopographische und rechtsgeschichtliche Studien. Berlin, 2006. 45–72. p.

⁴⁴ MÜLLER, 2003.

⁴⁵ JOHRENDT, JOCHEN – MÜLLER, HARALD: Zentrum und Peripherie. Prozesse des Austausches, der Durchdringung und der Zentralisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. In: Römische Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpapsten bis zu Innozenz III. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – New York, 2008. (továbbiakban: JOHRENDT–MÜLLER, 2008.) 1–16. p.; UÓK: Rom und die Regionen. Zum vorläufigen Abschluss eines Forschungsprojektes. In: Rom und die Regionen: Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin–Boston, 2012. (továbbiakban: JOHRENDT–MÜLLER, 2012.) 1–9. p.

⁴⁶ MÜLLER, 2008.; MÜLLER, 2012.; KÉRY, 2008. 32. p.; WETZSTEIN, THOMAS: Wie die urbs zum orbis wurde. Der Beitrag des Papsttums zur Entstehung neuer Kommunikationsräume im europäischen Hochmittelalter. In: Römische Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpapsten bis zu Innozenz III. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – New York, 2008. 47–75. p., 67–68. p.; FLEISCH, INGO: Rom und die Iberische Halbinsel: das Personal der päpstlichen Legationen und Gesandtschaften im 12. Jahrhundert. In: Römische Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpapsten bis zu Innozenz III. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – New York. 2008. 135–189. p., 173., 174., 179., 183. p.; JOHRENDT, JOCHEN: Der Sonderfall vor der Haustüre. Kalabrien und das Papsttum. In: Uo., 235–258. p., 251. p.

⁴⁷ MURAUER, RAINER: Geistliche Gerichtsbarkeit und Rezeption des neuen Rechts im Erzbistum Salzburg im 12. Jahrhundert. In: Uo., 259–284. p., 263–265., 275–276., 278–283. p.; Uó: Die geistliche Gerichtsbarkeit im Salzburger Eigenbistum Gurk. Wien, 2009. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 52.) 43–59. p.

⁴⁸ GROSSE, ROLF: La fille aînée de l'Église. Frankreichs Kirche und die Kurie im 12. Jahrhundert. In: Römische Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpapsten bis zu Innozenz III.

2008-ban egy másik fontos tanulmánykötet is napvilágot látott, amelyben Müller a középkori európai diplomácia szempontjából vizsgálta a pápai delegált bírák mint korlátozott hatalmú küldöttek működését.⁴⁹ Ugyanezen évben került publikálásra egy tekintélyt parancsoló, összefoglaló kötet a Kansasi Egyetem professzorának, James Brundage-nek a tollából. A középkori kánonjog jeles kutatója a jogászi hivatás középkori gyökereit vizsgálva több helyen is érintette a pápai delegált bíróság rendszerét.⁵⁰

Egy évvel korábban, 2007-ben jelent meg Bernard de Vregille rövidebb lélegzetvételi dolgozata, amely középpontjában IX. Gergely pápa egy korábban kiadatlan mandátuma állt.⁵¹ Ugyanezen tanulmánykötetben szerepel a már említett Dietrich Lohrmann egy újabb dolgozata, amelynek tárgya a Szent Egyed relikviái körül kialakult per volt, míg 2009-ben, az Italia Pontificia centenáriuma tiszteletére kiadott gyűjteményes kötetben a pápai bíró-megbízások és privilégiumok elérésének gyakorlatát elemezte a jeles történész.⁵² Ugyancsak 2009-ben látott napvilágot Stefan Killermann egyházjogász könyve a pápai bíróságok történetéről, amely munka, ugyan rövid terjedelemben, de természetesen a küldöttbíróság kialakulását és működését is érintette.⁵³ Ute Pfeiffer a Würzburgi Egyetemen 2007-ben megvédett disszertációja 2011-ben látott napvilágot monografikus formában, amelyben a szerző, Peter Herde említett munkájához kapcsolódva, az „audientia litterarum contradictarum” két formulás-gyűjteményének kiadásán és diplomatikai elemzésén keresztül járult hozzá a pápai delegált bíróság működésének jobb megismeréséhez.⁵⁴

Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – New York, 2008. 299–321. p., 314., 317–320. p.

⁴⁹ MÜLLER, 2008.

⁵⁰ BRUNDAGE, 2008. küln. 135–137. p.

⁵¹ VREGILLE, BERNARD DE: Un mandement inédit de Grégoire IX à des juges délégués du 8 décembre 1237. In: L'acte pontifical et sa critique. Hrsg.: Grosse, Rolf. Bonn, 2007. (Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia, 5.) 225–228. p.

⁵² LOHRMANN, DIETRICH: Delegatio cum articulis et interrogatoriis annexis. Die prozessrechtliche Wende im Streit um die Reliquien des heiligen Eligius. (1256) In: L'acte pontifical et sa critique. Hrsg.: Grosse, Rolf. Bonn, 2007. (Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia, 5.) 229–264. p.; Uő.: Berichte von der Kurie über den Erwerb umstrittener Prozessmandate und Privilegien. (12. – 13. Jh.) In: Das Papsttum und das vielgestaltige Italien. Hundert Jahre Italia Pontificia. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Herbers, Klaus. Berlin, 2009. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen. Neue Folge, 5.) 311–339. p.

⁵³ KILLERMANN, STEFAN: Die Rota Romana. Wesen und Wirken des päpstlichen Gerichtshofes im Wandel der Zeit. Frankfurt am Main, 2009. (Adnotationes In Ius Canonicum) 34–36. p.

⁵⁴ PFEIFFER, UTE: Untersuchungen zu den Anfängen der päpstlichen Delegationsgerichtsbarkeit im 13. Jahrhundert: Edition und diplomatisch-kanonistische Auswertung zweier Vorläufersammlungen der Vulgataredaktion des Formularium audientie litterarum contradictarum. PhD Diss., Würzburg, 2007. és Città del Vaticano, 2011.

2012-ben jelent meg Johrendt és Müller szerkesztésében az említett projekt keretében zajló kutatások eredményeit bemutató újabb kötet,⁵⁵ amely a Róma és a régiók közötti kapcsolat további elemzéseit volt hivatott bemutatni, ezúttal is több helyen érintve a pápai delegált bíróság témakörét.⁵⁶ Harald Müller egy összefoglaló jellegű tanulmányt adott közre, amelyben részletesen tárgyalta a kutatás állását, lehetséges irányait, külön kitérve a regionális vizsgálatok jelentőségére és további szükségességére, illetőleg – tovább növelve a tanulmány értékét – összeállított egy területi bontású historiográfiai áttekintést is.⁵⁷ Rainer Murauer a salzburgi érseki tartomány egészének a pápasághoz fűződő viszonyát elemezve tért ki több résztémával, egyebek mellett az érsek bírói működésével, vagy a bencésekkel és más szerzetesrendekkel kapcsolatban a pápai delegált bíróságra,⁵⁸ míg Lotte Kéry az *exemptio* jogi intézményének kialakulását vizsgálva érintette több esetben a rendszert.⁵⁹ A kötet több más tanulmányában is felbukkan a pápaság és a nyugati kereszténység régiói kapcsolatával összefüggésben a küldöttbíró.⁶⁰

A Harald Müller és Jochen Johrendt szerkesztésében megjelent tanulmánykötetek elkészültével párhuzamosan zajlott egy Claudia Zey, a Zürichi Egyetem, valamint Pia Maria Alberzoni, a Milánói Katolikus Egyetem professzorai⁶¹ irányításával a Német Kutatási Alap (DFG) támogatásával működő projekt, amely a pápai legátusok és delegáltak 12–13. századi

⁵⁵ JOHRENDT–MÜLLER, 2012.

⁵⁶ KÉRY, LOTTE: Klosterfreiheit und päpstliche Organisationsgewalt. Exemption als Herrschaftsinstrument des Papsttums? In: Rom und die Regionen: Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – Boston, 2012. 83–144. p. (továbbiakban: KÉRY, 2012.) 88–90. p., 97., 117–118. p.; MÜLLER, HARALD – PELTZER, JÖRG: Der Nordwesten Frankreichs. Die Kirchenprovinzen Rouen und Tours. In: Uo., 170–208. p., 170., 174., 188., 193–196. p.

⁵⁷ MÜLLER, 2012. passim

⁵⁸ MURAUER, RAINER: Das Papsttum und das Erzbistum Salzburg. (1060–1216) In: Rom und die Regionen. Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – Boston, 2012. 371–424. p., 373., 375., 377., 378., 385–387., 389., 395–396., 399., 400–417. p.

⁵⁹ KÉRY, 2012. 88–90. p., 97., 117., 118. p.

⁶⁰ PL. ZEY, CLAUDIA: Stand und Perspektiven der Erforschung des päpstlichen Legatenwesens im Hochmittelalter. In: Rom und die Regionen. Studien zur Homogenisierung der lateinischen Kirche im Hochmittelalter. Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – Boston, 2012. 157–166. p., 166. p.; NOWAK, PRZEMISŁAW: Das Papsttum und Ostmitteleuropa (Böhmen-Mähren, Polen, Ungarn) vom ausgehenden 10. bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Mit einer Neuedition von JL 9067. In: Uo., 331–369. p., 346. p.

⁶¹ Alberzoni már korábban publikált egy tanulmányt, amelyben egy pápai bíróság előtt folyó milánói pert elemzett. ALBERZONI, PIA MARIA: Quia causa ipsa non poterat apud sedem apostolicam terminari. Innocenzo III e la controversia tra monaci e canonici di S. Ambrogio a Milano. In: Pápste, Privilegien, Provinzen: Beiträge zur Kirchen-, Rechts- und Landesgeschichte. Festschrift für Werner Maleczek zum 65. Geburtstag. Hrsg.: Gießauf, Johannes. Wien, 2010. 17–40. p.

történetét vizsgálta.⁶² 2012-ben jelent meg a kutatócsoport egy korábbi, 2009-es konferenciáján elhangzott előadások írott változatait bemutató kötet.⁶³ A pápai küldöttbíróság ugyan nem játszott főszerepet a projektben, de a vállalkozás vezetőinek, és egyben a kötet szerkesztőinek a bevezetőjét,⁶⁴ Jochen Johrendt írását,⁶⁵ illetve különösen Barbara Bombi, valamint Miriam Rita Tessera tanulmányait mindenképpen meg kell említenünk. Bombi a canterburyi érsek, valamint a Szt. Ágoston apátság perén keresztül adott átfogó elemzést a pápai delegált bíróság angliai jellemzőiről a megjelenésétől a 12. század végéig,⁶⁶ míg Tessera egy 13. század eleji milánói esetet dolgozott fel részletesen.⁶⁷

A középkori pápaság integrációs szerepének a vizsgálatával, valamint az egyházfők által univerzális igényeik megvalósítása érdekében igénybe vett eszközökkel kapcsolatban (legációk, törvénykezés, delegált bíróság)⁶⁸ meg kell említenünk az Erlangeni Egyetem professzorának, Klaus Herbersnek a nevét is. A pápaság történetének kiváló ismerője ugyanis maga is vezetett egy projektet 2009 és 2012 között, amely az Apostoli Szék a kereszténység periferális régióira gyakorolt hatását kutatta, és a vizsgálódások fontos része volt a pápai küldöttbíróság működése a kiválasztott területeken.⁶⁹ Andreas Holndonner 2014-ben megjelent munkájában a

⁶² Papal Legates and Delegates: Results and Questions of research (12th–13th Centuries) – Universität Zürich, Forschungsdatenbank: www.research-projects.uzh.ch/ Zey Alberzoni. – 2019. február.

⁶³ Legati e delegati papali; profili, ambiti d'azione e tipologie di intervento nei secoli XII-XIII. Ed.: Alberzoni, Maria Pia – Zey, Claudia. Milano, 2012.

⁶⁴ ALBERZONI, MARIA PIA – ZEY, CLAUDIA: Legati e delegati papali. (secoli XII-XIII.) Stato della ricerca e questioni aperte. In: Uo., 3–27. p., 13–22., 26–27. p.

⁶⁵ A wuppertali professzor a pápai káplánok bírói szerepével kapcsolatban érintette a rendszert. JOHRENDT, JOCHEN: Die päpstliche Kapelle als Bindeglied zwischen Kurie und Kirche. In: Legati e delegati papali; profili, ambiti d'azione e tipologie di intervento nei secoli XII-XIII. Ed.: Alberzoni, Maria Pia – Zey, Claudia. Milano, 2012. 261–282. p., 261., 269., 273. p. Ld. továbbá: UÓ: Der vierte Kreuzzug, das lateinische Kaiserreich und die päpstliche Kapelle unter Innocenz III. In: Legati, delegati e l'impresa d'Oltremare (secoli XII-XIII) / Papal Legates, Delegates and the Crusades (12th–13th Century). Ed.: Alberzoni, Maria Pia – Montaubin, Pascal. Turnhout, 2014. 51–114. p., 56–57. p.

⁶⁶ BOMBI, BARBARA: The role of judges delegate in England. The dispute between the archbishops of Canterbury St. Augustine's Abbey in the thirteenth century. In: Legati e delegati papali; profili, ambiti d'azione e tipologie di intervento nei secoli XII-XIII. Ed.: Alberzoni, Maria Pia – Zey, Claudia. Milano, 2012. 221–260. p.

⁶⁷ TESSERA, MIRIAM RITA: Canonici di S. Ambrogio e giudici delegati papali: un caso milanese agli inizi del Duecento. In: Legati e delegati papali; profili, ambiti d'azione e tipologie di intervento nei secoli XII-XIII. Ed.: Alberzoni, Maria Pia – Zey, Claudia. Milano, 2012. 283–338. p.

⁶⁸ BARABÁS GÁBOR: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. Pécs, 2015. (Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi, 5.) (továbbiakban: BARABÁS, 2015.) 23–25. p. (további irodalommal)

⁶⁹ Päpstlich geprägte Integrationsprozesse in Ost- und Westeuropa (11.-13. Jh.) – Universale Einheit oder vereinheitlichte Vielfalt? In: Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg. Philosophische Fakultät: www.geschichte.phil.fau.de/

Toledo érsekséget, míg Claudia Alraum Dél-Itáliát, közelebről Apuliát illetően vizsgálta a delegált bíróságot, disszertációjának átdolgozott változata megjelenés előtt áll.⁷⁰

Klaus Herbers természetesen nem csak témavezetőként került kapcsolatba a delegált bírósággal, a már említett Johrendt és Müller féle 2008-as kötetben is érintette azt,⁷¹ míg 2013-ban egy gyűjteményes munka egyik szerkesztője volt, amely a pápaság mozgásterének aspektusaival, köztük hangsúlyosan a pápai küldöttbírósággal foglalkozott. A tanulmányok közül kiemelhető Rudolf Schiefferé, aki munkájában a pápaság joghatóságának a gregorián reformokat („Papstgeschichtliche Wende”) követő kiszélesedésével foglalkozott.⁷² Témánk szempontjából ugyancsak jelentősek Daniel Bergernek, valamint Frank Engelnek az Ibériai-félszigettel foglalkozó írásai. Az előbbi a burgosi, míg utóbbi az ávilai püspökséget illetően vette górcső alá a pápai küldöttbíróság lokális megjelenését.⁷³

Az erlangeni professzor egy saját írását is meg kell még említenünk, amely kapcsolódik a már bemutatott Alberzoni – Zey projekthez, lévén egy annak keretében szervezett konferencia anyagából készült gyűjteményes

Department Geschichte / Lehrstühle und Personen / Lehrstuhl für Mittelalterliche Geschichte und Historische Hilfswissenschaften / Forschung – 2019. február 24.

- ⁷⁰ HOLNDONNER, ANDREAS: Kommunikation – Jurisdiktion – Integration Das Papsttum und das Erzbistum Toledo im 12. Jahrhundert. (ca. 1085 – ca. 1185) Berlin – München – Boston, 2014. (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen Neue Folge, Band 31.) 410–421. p.; ALRAUM, CLAUDIA: Wege der Integration Das Papsttum und die lateinische Kirche Apuliens in normannischer Zeit. Stuttgart, 2019. (Historische Forschungen, 31.) 138–157. p. A szerzőnek a disszertációja publikálása előtt már megjelent egy vonatkozó tanulmánya magyar nyelven: Uő: Egységesítés az ítélkezés által – Észrevételek a pápai kiküldött bírók apuliai tevékenységéhez 1189 előtt. In: *Aetas*, 2017. 5–16. p. (továbbiakban: ALRAUM, 2017., ld. alább.) A kutatócsoport harmadik tagja jelen sorok szerzője volt, akinek német nyelvű disszertációja 2014-es évszámmal jelent meg, amelyben a pápai delegált bíróság rendszerét a 13. század eleji Magyar Királyság esetében vizsgálta: BARABÁS, GÁBOR: Das Papsttum und Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. (ca. 1198 – ca. 1241) In: *Päpstliche Einflussnahme – Zusammenwirken – Interessengegensätze*. Wien, 2014. (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien, VI.) 63–92. p. (továbbiakban: BARABÁS, 2014.)
- ⁷¹ HERBERS, KLAUS: Im Dienste der Universalität oder der Zentralisierung? Das Papsttum und die „Peripherien“ im hohen Mittelalter – Schlussbemerkungen und Perspektiven. In: *Römisches Zentrum und kirchliche Peripherie. Das universale Papsttum als Bezugspunkt der Kirchen von den Reformpäpsten bis zu Innozenz III.* Hrsg.: Johrendt, Jochen – Müller, Harald. Berlin – New York, 2008. 323–343. p.
- ⁷² SCHIEFFER, RUDOLF: Die Reichweite päpstlicher Entscheidungen nach der papstgeschichtlichen Wende. In: *Das begrenzte Papsttum. Spielräume päpstlichen Handelns Legaten – delegierte Richter – Grenzen.* Hrsg.: Herbers, Klaus – López Alsina, Fernando – Engel, Frank. Berlin–Boston, 2013. 13–27. p.
- ⁷³ BERGER, DANIEL: Delegierte Gerichtsbarkeit im Bistum Burgos im 12. Jahrhundert. Zu Verbreitung und Akzeptanz einer neuen Form von Rechtsprechung. In: *Uo.*, 251–288. p.; ENGEL, FRANK: Die Diözese Ávila und die päpstliche Delegationsgerichtsbarkeit im 12. Jahrhundert. In: *Uo.*, 289–309. p.

kötetben látott a napvilágot.⁷⁴ A 12–13. századi keresztes hadjáratok és a pápai küldöttek kapcsolatát vizsgáló tanulmányok sorában, azok bevezetéseképp Herbers – a pápai oklevelek kutatása göttingeni központjának működésére is reflektálva – a pápaság 12–13. századi növekvő aktivitását elemezte, amelyben, ha nem is játszott főszerepet, de hozzájárult a delegált bíraskodás terjedése is.⁷⁵ Ugyancsak 2013-ban látott napvilágot Harald Müller egy újabb fontos tanulmánya, amelyben a pápai delegált bíróság a pápai centralizációban betöltött szerepét, a regionális eltéréseket, valamint a rendszer kommunikációs aspektusát vizsgálta.⁷⁶

2014-ben a fiatal angol medievista, Thomas W. Smith publikált egy tanulmányt, amelyben a pápai adminisztráció egy – a kiküldött bírósághoz szorosan kapcsolódó – sajátos formáját, a szentszéki executorok, végrehajtók angliai működését vizsgálta, kritika alá véve azt a hagyományos nézetet, amely szerint a 13–14. században a régiókból pápai províziós rendszer révén hatalmas összeg áramlott az egyházfők kincstárába.⁷⁷ A keresztes hadjáratok és a pápaság kiváló ismerője ugyanezen évben egy összefoglaló munkát is közreadott a provízió történetét illetően, példák széles skálájával alátámasztva az általa megfogalmazott kritikát.⁷⁸

2016-ban látott napvilágot egy többkötetes sorozat első része, amely a pápaság történetét az antik időktől egészen az újkorig tárgyalta különböző szempontok szerint, az egyes témák legkiválóbb szakértői tollából származó tanulmányok révén. Egy ilyen monumentális munkából természetesen nem maradhatott ki a delegált bíróság sem, amely ugyan nem kapott külön fejezetet, de a korábban már említett zürichi professzor, Claudia Zey a legátusokkal és más szentszéki küldöttekkel együtt a pápai autoritás megszokozójaként elemezte a témát.⁷⁹ Egy ugyanezen évben megjelent másik tanulmánykötetben szintén a legátusokkal együtt került tárgyalásra a pápai delegált bíróság rendszere, azonban ez esetben jóval részletesebben. Erre garanciát jelentett a tanulmány szerzőjének a személye, lévén a téma legavatottabb ismerője, Harald Müller jegyzi azt, aki ez esetben angolul adott részletes összefoglalót a rendszer működéséről.⁸⁰

Charles Duggan korábban már említett posztumusz tanulmánya mellett, amely ugyancsak egy – ez esetben a kánonjoggal foglalkozó – tanul-

⁷⁴ Legati, delegati e l'impresa d'Oltremare (secoli XII–XIII) / Papal Legates, Delegates and the Crusades (12th–13th Century). Ed.: Alberzoni, Maria Pia – Montaubin, Pascal. Turnhout, 2014.

⁷⁵ HERBERS, KLAUS: Das göttinger Papsturkundenwerk, Legaten, Delegaten und die Kreuzungsforschung: In: Uo., 15–30. p. (továbbiakban: HERBERS, 2014.)

⁷⁶ MÜLLER, 2013.

⁷⁷ SMITH, THOMAS W.: Papal Executors and the Veracity of Petitions from Thirteenth-Century England. In: *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 2015. 662–683. p.

⁷⁸ SMITH, THOMAS W.: The Development of Papal Provisions in Medieval Europe. In: *History Compass*, 2015. 110–121. p.

⁷⁹ ZEY, CLAUDIA: Vervielfältigungen päpstlicher Präsenz und Autorität: Boten und Legaten. In: *Die Päpste Amt und Herrschaft in Antike, Mittelalter und Renaissance*. Hrsg.: Schneidmüller, Bernd – Weinfurter, Stefan – Matheus, Michael – Wiczorek, Alfred. Regensburg, 2016. (Die Päpste, 1.) 257–274. p., 273–274. p.

⁸⁰ MÜLLER, 2016. 210–219. p.

mánykötetben jelent meg,⁸¹ a 2016-os évből mindenképpen meg kell még említenünk Julien Théry-Astruc és Atria A. Larson tanulmányait.⁸² Előbbi ugyan a pápák rendes, és nem a delegált joghatóságával foglalkozik, de a prelátusok elleni vádak és eljárások elemzése a küldöttbírók rendszerével kapcsolatban is fontos megállapításokat tartalmaz.⁸³ A Saint Louis University fiatal medievistája, Atria Larson tanulmányában a kánonjogi szabályozások oldaláról közelített az érsekek és a pápák püspökválasztásokban betöltött szerepéhez, amely témával kapcsolatban egyáltalán nem meglepő módon a delegált bíróság is több esetben megjelent.⁸⁴

A legfrissebb munka, amelyről e helyütt meg kell emlékeznünk, a 2019-es évszámmal John S. Ott tollából megjelent tanulmány, amelyben a Portland State University professzora a pápai delegált bíróság rendszerének korai időszakára, a 12. század első felére, geográfiai aspektusból pedig a reimsi egyházmegyére koncentrált,⁸⁵ ezzel is gyarapítva, a Harald Müller által is szorgalmazott,⁸⁶ adott régióra vonatkozó esettanulmányok sorát.

***

Áttérve a magyar historiográfiára, illetve némileg tágabban a középkori Magyar Királysággal kapcsolatos munkákra, elsőként egy forráskiadványt és nem egy feldolgozást kell kiemelnünk. Augustin Theiner kétkötetes monumentális munkája ugyanis a pápai levéltárakban őrzött magyar vonatkozású oklevelek első⁸⁷ szisztematikus kiadványa volt.⁸⁸ A következő jelentős,

⁸¹ DUGGAN, 2016.

⁸² Kenneth Penningtonnak, a középkori kánonjogi kutatások doyenjének egy szintén 2016-ban megjelent tanulmányáról sem feledkezhetünk el, amely ugyan tematikailag nem tartozik szorosan vizsgálódásunkhoz, de a IV. Lateráni zsinat törvényalkotási metódusát érintő megállapításai okán mindenképpen jelentősnek tartható a pápai bíráskodást illetően: PENNINGTON, KENNETH: The Fourth Lateran Council, Its Legislation, and the Development of Legal Procedure. In: Texts and Contexts in Legal History. Essays in Honor of Charles Donahue. Ed.: Witte, John Jr. – McDougall, Sara – Robilant, Anna di. Berkeley, 2016. 179–198. p. Pennington könyvtárnyi terjedelmű munkásságának bemutatására ehelyütt nem vállalkozhatunk.

⁸³ THÉRY-ASTRUC, JULIEN: Judicial Inquiry as an Instrument of Centralized Government. The Papacy's Criminal Proceedings against Prelates in the Age of Theocracy. (Mid-Twelfth to Mid-Fourteenth Century.) In: Proceedings of the Fourteenth International Congress of Medieval Canon Law, Toronto, 5–11 August 2012. Ed.: Goering, Joseph – Dusil, Stephan – Their, Andreas. Città del Vaticano, 2016. (Monumenta Iuris Canonici Series C. Subsidia, 15.) 875–889. p.

⁸⁴ LARSON, ATRIA A.: Archiepiscopal and Papal Involvement in Episcopal Elections. The Origins and Reception of Lateran IV cc.23-24 from the Third Lateran Council to the Liber Sextus. In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 2016. 73–98. p., 78–79., 84., 89. p.

⁸⁵ OTT, 2019.

⁸⁶ MÜLLER, 2012. 154–156. p.; vö.: OTT, 2019. 23. p.

⁸⁷ A barokk kortól kezdődő korábbi kutatásokra ld.: TUSOR PÉTER: Magyar történeti kutatások a Vatikánban. Budapest, Róma, 2004. (Collectanea Vaticana Hungariae, I/1exc.) (továbbiakban: TUSOR, 2004.) XV–XIX. p.

sőt, a későbbi kutatásokat nagyban meghatározó eseménynek a Vatikáni Titkos Levéltár (Archivio Segreto Vaticano) a kutatók számára történt 1881-es megnyitása tekinthető.⁸⁹ Ezt követően, hála Fraknói Vilmos és mások kezdeményezésének és állhatatos munkájának, a római magyar történeti kutatások komoly fellendülését tapasztalhatjuk, amely elsősorban a Monumenta Vaticana Hungariae sorozat, a Római Magyar Történeti Intézet felállítása, valamint a Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis sorozat révén ragadható meg.⁹⁰

Szűken vett témánk, a pápai delegált bíróság szempontjából Fraknói érdemeit nem kizárólag a vatikáni kutatásokkal kapcsolatban kell kiemelniünk.⁹¹ A jeles püspök-történész a római történeti kutatások vezetőjeként a 20. század elején publikálta a Magyar Királyság és a pápaság középkori kapcsolatát feldolgozó monumentális, több mint száz évvel később is alapmunkaként használt monográfiáját,⁹² amelyben azonban a küldöttbíró csak érintőlegesen jelent meg az elemzés fő hangsúlya a diplomáciai viszonyokon lévén. A kiváló jogtörténész, Bónis György volt az, aki az 1963-ban napvilágot látott, német nyelvű tanulmányában a magyar egyházi bíráskodással kapcsolatban először érintette a pápai delegált bíróság megjelenését és jelentőségét a 13. század elejétől.⁹³ Megállapításai magyarul csak 1997-ben váltak olvashatóvá a Balogh Elemér szerkesztésében megjelent posztumusz kötetben, amely alapvetően a Bónis által összeállított szentszéki regeszták publikálását célozta.⁹⁴ A 20. század egy másik kiemelkedő

⁸⁸ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. I–II. Ed.: Theiner, Augustinus. Romae, 1859–1860. Délszláv okmánytára ugyancsak számos magyar adatot tartalmaz: Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia, maximam partem nondum edita, ex tabulariis vaticanis deprompta, collecta, ac serie chronologica disposita. I–II. Ed.: Theiner, Augustinus. Romae, 1863–1875.

⁸⁹ FEDELES TAMÁS: Petrus Stephani collector apostolicus. In: Magyarország és a római Szentszék. II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században. Szerk.: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. Bp.–Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae, I/15.) 31–87. p., 31–32. p.

⁹⁰ A téma részletes bemutatása alól felmentést adó kiváló összefoglalás: TUSOR, 2004. XIX–XLIV. p.

⁹¹ A korszak egyéb alapvető jellegű kutatásai, illetőleg forráskiadásai is a pápai-magyar kapcsolatok más aspektusaira (pl. a pápai tizedszedőkre, a Camea Apostolica feljegyzéseire stb.) fókuszáltak, ld. pl.: Cameralia Documenta Pontificia de Regnis Sacrae Coronae Hungariae. (1297–1536) I. Obligationes, Solutiones. Szerk.: † Lukcsics József – Tusor Péter – Fedeles Tamás. Bp.–Róma, 2014. (Collectanea Vaticana Hungariae, I/9.)

⁹² FRAKNÓI VILMOS: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a római szentszékekkel. I–II. köt. Bp., 1901.

⁹³ BÓNIS GYÖRGY: Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526. In: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonische Abteilung, 1963. 174–235. p., 194–197. p.

⁹⁴ BÓNIS GYÖRGY: Egyházi bíráskodás a középkori Magyarországon. In: Uő: Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon. Szerk.: Balogh Elemér. Szeged, 1997. 621–658. p., 631–633. p. A kiváló jogtörténész több más művében is foglalkozott a pápai-magyar kapcsolatokkal: Uő: Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog. Bp., 1972. 22–25. p.; Uő: Decretalis

történész, Mályusz Elemér évtizedekkel a megírása után, eredetileg 1971-ben megjelent, majd 2007-ben ismét kiadott nagyszabású, a magyarországi egyházi társadalomról írott munkájában ugyancsak megjelent a küldöttbírótság, azonban csak érintőlegesen.⁹⁵

A delegált bíróság és a Magyar Királyság közötti kontaktusokkal kapcsolatban az egyik legfontosabb munka a hazai medievisztikán kívülről érkezett. A korábban már említett James Ross Sweeney, a Pennsylvania State University professzora már disszertációjában is a pápai-magyar kapcsolatok történetének egy szakaszát dolgozta fel,⁹⁶ majd 1977-ben az esztergomi érsekválasztási vitát elemző tanulmánya (mely később magyarul is megjelent)⁹⁷ kapcsolódott a pápai küldöttbírótsághoz, míg 1989-ben publikált munkáját kifejezetten a rendszer magyarországi megjelenésének és a III. Ince pontifikátusa alatti helyzetnek szentelte.⁹⁸ Az amerikai professzor ezzel gyakorlatilag az első olyan tudományos közleményt tette le az asztalra, amelynek fókuszában a pápai delegált bíróság magyarországi működése állt. A kezdeményezés azonban nem talált szélesebb visszhangra a honi medievisztikában, legalábbis a delegált bíróság rendszerszintű vizsgálatát illetően.

Sweeney-vel kapcsolatban nem maradhat el a *Hungaria Pontificia*⁹⁹ vállalkozásának az említése sem, lévén az amerikai történész vette át annak előkészítését Mezey Lászlótól.¹⁰⁰ A magyar vonatkozású pápai oklevelek

---

Intellecto. III. Honorius a koronajavak elidegeníthetlenségéről. In: *Történelmi Szemle*, 1974. 24–31. p. Az 1997-es könyv kritikájára ld.: C. TÓTH NORBERT: Bónis György: Szentszéki regeszták. In: *Századok*, 2000. 260–264. p.

⁹⁵ MÁLYUSZ ELEMÉR: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 2007. 44–49. p. A munka keletkezéstörténetére és az úgynevezett „mályuszi modell” kritikájára ld.: C. TÓTH NORBERT: A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk.: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2017. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis, 17.) 11–34. p.

⁹⁶ SWEENEY, JAMES ROSS: Papal-hungarian relations during the pontificate of Innocent III., 1198–1216. New York, 1971. (PhD Dissertation. Cornell University.) 222. ff.

⁹⁷ SWEENEY, JAMES ROSS: Innocent III. and the Esztergom Election Dispute. The Historical Background of the Decretale „Bone Memorie II” (X.I.5.4). In: *Archivum Historiae Pontificiae*, 1977. 113–137. p.; UÓ: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. „A Bone Memorie” II. dekretalia történeti háttere. In: *Aetas*, 1993. 147–169. p. Sweeney 1999-ben publikálta az Imre király és András herceg viszályával kapcsolatos pápai reakciót elemző tanulmányát, amelyben ugyancsak megjelent a pápai joghatóság kérdésköre. UÓ: „Summa Potestas Post Deum” – Papal „Dilectio” and Hungarian „Devotio” in the reign of Innocent III Sweeney. In: „The Man of many devices who wandered full many ways”. Festschrift in honor of János M. Bak. Ed.: Nagy, Balázs – Sebők, Marcell. Bp., 1999. 492–498. p.

⁹⁸ SWEENEY, 1989.

⁹⁹ A *Pontificia* sorozattal kapcsolatban legutóbb ld.: HERBERS, 2014. 25–27. p.

¹⁰⁰ Meg kell említenünk Walther Holtzmann és Mezey László pápai magyar vonatkozású, 12. századi pápai dekretálisokat tárgyaló 1959-es tanulmányait, amelyekben azonban, már csak a tárgyalt korszak okán sem jelent meg a delegált bíróság: HOLTZMANN, WALTHER: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. In: *Századok*, 1959. 404–417. p.; MEZEY LÁSZLÓ: Két magyar vonatkozású dekretális értelmezéséhez. In: *Századok*, 1959. 418–423. p.

regesztái 1198-ig terjedő kritikai kiadásának előkészítése ugyan még folyamatban van – Hunyadi Zsolt végzi a munkálatokat¹⁰¹ –, de ennek ellenére sem merészkedünk túl messzire, ha kijelentjük, James Ross Sweeney munkássága a magyar középkorkutatás számára kiemelkedő jelentőségű volt. A Magyarországon megtalálható pápai oklevelekkel kapcsolatban nem maradhat el továbbá Érszegi Géza nevének az említése sem. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának jeles munkatársa 1989-ben az 1199 és 1417 közötti szentszéki iratok listáját állította össze, köztük számos pápai delegálás regesztájával.¹⁰² Érszegi ezen műve elemző részében, illetve egy másik tanulmányában érintette a pápai küldöttbíróság magyarországi megjelenését is.¹⁰³

A millicentenáriumi évében, 1996-ban egy Fraknói Vilmos munkájához mérhető vállalkozás látott napvilágot, Zombori István szerkesztésében az egyes korszakok jeles ismerői foglalták össze az Apostoli Szék és Magyarország kapcsolatainak történetét, évszázadokra bontva. Azonban a delegált bíróság a 11–14. századdal foglalkozó fejezetekben csak áttételesen jelent meg.¹⁰⁴

A következő években – ahogyan korábban is – számos olyan tanulmány és könyv látott napvilágot a magyar és nemzetközi medievisztika képviselőinek tollából, amelyek olyan magyarországi eseteket vizsgáltak, amelyekben a szentszéki delegált bírók is kisebb vagy nagyobb szerepet játszottak¹⁰⁵ – vagy legalábbis áttételesen megjelentek¹⁰⁶ –, illetve az egy-

¹⁰¹ Ld.: HUNYADI ZSOLT: A magyarországi johannitáknak és templomosoknak adott 12. századi kiváltságok pápai oklevelek tükrében. In: *Századok*, 2012. 2. sz. 389–404. p.; UÓ: Papal–Hungarian Relations in the Late Twelfth Century. Remarks on the Hungaria Pontificia. In: *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, 2011. 73–82. p.

¹⁰² ÉRSZEGI GÉZA: Eredeti pápai oklevelek Magyarországon. Bp., 1989. (Disszertáció – kézirat) (továbbiakban: ÉRSZEGI, 1989.) Ld. továbbá: UÓ: A XIII. és XIV. századi eredeti pápai oklevelek számbavétele. In: *Levéltári közlemények*, 1990. 197–201. p.

¹⁰³ ÉRSZEGI, 1989. 69–71. p.; ÉRSZEGI GÉZA: Magyarországi források két évszázad pápai oklevéladásához. In: *Magyar egyháztörténeti évkönyv*, 1994. 47–56. p., 52–53. p.

¹⁰⁴ Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve. Szerk.: Zombori István. Bp., 1996. A tanulmányok: GERICS JÓZSEF – LADÁNYI ERZSÉBET: A Szentszék és a magyar állam kapcsolata a 11. században. In: Uo., 9–20. p.; SZOVÁK KORNÉL: Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században. In: Uo., 21–46. p.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: Egyházi-politikai viszonyok a pápai hegemonia idején. In: Uo., 47–54. p.; RÁCZ GYÖRGY: Az Anjou-ház és a Szentszék. (1301–1387) In: Uo., 55–81. p.

¹⁰⁵ A teljesség igénye nélkül: JUHÁSZ KÁLMÁN: A csanádi püspökség története alapításától a tatárjárásig. (1030–1242) Makó, 1930. 161., 169–170. p.; ALMÁSI TIBOR: Egy ciszterci bíboros a pápai világhatalom szolgálatában. Pecorari Jakab magyarországi legációja. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1993. 129–141. p., 134–135. p.; SZEBERÉNYI GÁBOR: „Kalán, Isten kegyelméből palliumos pécsi püspök, egész Horvátország és Dalmácia kormányzója”. Újabb szempont a horvát–magyar perszonálunió 12. századi történetének kérdéséhez. In: *Tanulmányok Pécs történetéből*, 10–11–12. Szerk.: Varga Lajos – Vonyó József. Pécs, 2002. 229–241. p.; KOSZTA LÁSZLÓ: Egy francia származású főpap Magyarországon. Bertalan pécsi püspök. (1219–1251) In: UÓ: Írásbeliség és egyházszerkezet. Fejezetek a középkori magyar egyház történetéből. Szeged, 2007. (Capitulum III.) 23–44. p., 30. p.; UÓ:

- Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a XIII. század elejéig. In: Uo., 235–253. p., 247–252. p.; UÓ: Püspökök és városuk. A 14. század közepéig. In: A pécsi egyházmegye története. I. A középkor évszázadai. (1009–1543) Szerk.: Fedeles Tamás – Sarbak Gábor – Sümei József. Pécs, 2009. 57–107. p., 77. p.; UÓ: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs, 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesasticae in Universitate Quinqueecclesiensi, 2.) 108–112. p.; KISS GERGELY: Mutatis mutandis? A magyar főpapok jogfelfogásának változásai a 12. század második és a 13. század első felében. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta 60. születésnapjára. Szerk.: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 259–276. p.; UÓ: Meránia és Aquileia között. Berthold kalocsai érsek pályafutásának egyházkormányzati tanulságai. In: Egy történelmi gyilkosság margójára. Merániai Gertrúd emlékezete, 1213–2013. Szerk.: Majorossy Judit. Szentendre, 2014. 87–94. p., 88–89. p.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: Magyar főpapok angliai zárandoklata 1220-ban. In: *Történelmi Szemle*, 2013. 527–540. p., 527. p.; THOROCZKAY GÁBOR: Egy esztergomi érsekportré a 13. század elejéről: János. In: UÓ: Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák. Bp., 2016. 129–140. p.; UÓ: A székesfehérvári prépostság és bazilika az Árpád-korban. In: Uo., 141–183. p., 175. p.; UÓ: Barabás Gábor: A pápaság és Magyarország a 13. század első felében. Pápai hatás – együttműködés – érdekellentét. In: *Századok*, 2016. 505–508. p.; NEMES GÁBOR: Pápai követek a Mohács előtti Magyarországon. In: *Századok*, 2016. 369–385. p., 372–375. p. Ki kell emelnünk e helyütt a szlovák Katarína Štulrajterová munkásságát is, az Oxfordi Egyetem medievistája ugyanis több szlovák és angol nyelvű munkájában is érintette a pápai küldöttbírósgot: ŠTULRAJTEROVÁ, KATARÍNA: Delegacný mandát na Slovensku v case pontifikátu Gregora IX. (1227–1241) In: *Slovenská archivistika*, 2007. 11–31. p.; UÓ: Headquarters versus Local Boards. Papal Control of Archbishopal and Episcopal Elections in Sicily, Hungary and England. In: *Acta Historica Posoniensa*, 2014. 18–43. p., 36. p. Ugyancsak meg kell még említenünk két fiatal zágrábi középkorász, Ivan Majnarić és Marko Jerković nevét. Előbbi, a Horvát Katolikus Egyetem docense, az adriai partvidéken járt pápai legátusokkal összefüggésben, míg utóbbi, a Zágrábi Egyetem Horvát Tanulmányok Központjának oktatója, Timót zágrábi püspök megválasztása körüli problémákkal kapcsolatban érintette a delegált bíróság működését: MAJNARIĆ, IVAN: Papinski kapelan Ivan od Casamarija i bilinopoljska abjuracija 1203. Papinski legat koji to u Bosni nije bio? In: *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2008. 1–13. p., 3–7. p.; JERKOVIĆ, MARKO: Imenovanje papinoga kapelana Timoteja zagrebačkím biskupom 1263. godine: Studija o odnosima srednjovjekovnih središta moći. In: *Croatica Christiana periodica*, 2015. 27–48. p. Ld. továbbá: MAJNARIĆ, IVAN: Some Cases of Robbing the Papal Representatives along the Eastern Adriatic Coast in the Second Half of the Twelfth and during Thirteenth Century. In: *Acta Histriae*, 2007. 493–506. p.; UÓ: Papinski poslanik Akoncije u Dalmaciji i Hrvatskoj 1219.–1223. godine. In: *Humanitas et litterae. Zbornik u cast Franje Šanjeka*. Ed.: Čoralčić, Lovorka – Slavko Slišćović. Zagreb, 2009. (Analecta Croatica Christiana, 40.) 79–98. p.; UÓ: Tending the Flock: Clergy and a Discourse of War in the Wider Hinterland of the Eastern Adriatic during the Late Twelfth and Thirteenth Centuries. In: *Between Sword and Prayer. Warfare and Medieval Clergy in Cultural Perspective*. Ed.: Kotecki, Radoslaw – Maciejewski, Jacek – Ott, John S. Leiden–Boston, 2018. 435–469. p.
- ¹⁰⁶ MEZEY LÁSZLÓ: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése. (1000–1452) In: *Vigilia*, 1976. 368–374. p., 372. p.; KOSZTOLNYIK ZOLTÁN: III. András és a pápai udvar. In: *Századok*, 1992. 5–6. sz. 646–659. p.; SOLYMOSI LÁSZLÓ: A pápai kancellária hatása a magyarországi oklevéladásra a 13. század közepéig. In: *Történelmi Szemle*, 1997. 335–

házjogi vonatkozásokat illetően is jelentős munkákat adtak közre.¹⁰⁷ Közülük kiemelhető Markus Hirte 2007-ben magyarul, a rákövetkező évben pedig németül megjelent munkája, amelyben III. Ince az esztergomi érseki szék betöltésében bíróként játszott szerepét elemezte,¹⁰⁸ valamint Kiss Gergely 2008-ban publikált tanulmánya, amelyben a korábbi, főként a diplomáciatörténetre fókuszáló kutatásokkal szemben az 1298 és 1311 között a Magyar Királyságban járt pápai legátusok működésének egyházjogi kérdéseire, és így a pápai delegált joghatóságra is fókuszált.¹⁰⁹ A pécsi történész 2015-ös, Bánca István, az első magyar származású bíboros életéről írt könyvében is többször kitért a főpap a pápai bíróságokon játszott szerepére.¹¹⁰ A 2019-ben megjelenő, a pápai képviselőt középkori történetét elemző nagyszabású munkájában pedig szentszéki reprezentáció kontextusában tárgyalta a pápai küldöttbíróság témáját.¹¹¹

A szentszéki küldöttbíróság – a Sweeney által elkezdett alapokra építő – rendszerszerű feldolgozása 2013-ban folytatódott. Jelen sorok írója disszertációja elkészítése során a pápai küldöttbíróság magyarországi történetét 1241-ig dolgozta fel több szempontot is érvényesítve az elemzésnél.¹¹²

344. p.; C. TÓTH NORBERT – LAKATOS BÁLINT – MIKÓ GÁBOR: A pozsonyi prépost és a káptalan vizsgálója. (1421–1425) A szentszéki bíraskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején. Bp., 2014. 14. p.; LAKATOS, BÁLINT – MIKÓ, GÁBOR: Über die mittelalterliche Kirchenggerichtsbarkeit des Königreichs Ungarn. Das Beispiel der Tätigkeit des Graner Kirchengrichts unter dem Generalvikar Matthäus de Vicedominis. (1399–1428) In: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 2016. 242–282. p., 249–250. p.

¹⁰⁷ PL. ERDŐ PÉTER: Egyházjog a középkori Magyarországon. Bp., 2001.; SZUROMI SZABOLCS ANZELM: Zsinati fejelem és pápai kapcsolatok Magyarországon. In: *Vigilia*, 2002. 512–515. p.; ERDŐ, PÉTER: E'peccato grave ogni delitto canonico? In: *Folia Theologica et Canonica*, 2012. 131–138. p.; UÓ: Osservazioni sul processo di canonizzazione di Santa Elisabetta d'Ungheria. In: *Proceedings of the Thirteenth International Congress of Medieval Canon Law*. Esztergom, 3–8 August 2008. Ed.: Erdő, Péter – Szuromi, Szabolcs Anzelm. Città del Vaticano, 2010. (Monumenta Iuris Canonici, C/14.) 509–528. p.

¹⁰⁸ HIRTE, MARKUS: „Non iuris neccessitate sed importunitate petentis” III. Ince, mint bíró és közvetítő az esztergomi érseki szék betöltése kapcsán. In: *Jogtörténeti Szemle*, 2007. 4. sz. 7–19. p.; UÓ: „non iuris neccessitate sed importunitate petentis”. Innozenz III. als Richter und Schlichter im Umfeld der Besetzung des Erzbistums Esztergom. Bp., 2008. (Rechtsgeschichtliche Vorträge, 55.)

¹⁰⁹ KISS GERGELY: A pápai legátusok és a magyar egyházjog az Anjou-kor elején. (1298–1311) In: Pécsi történeti katedra. *Cathedra historica Universitatis Quinqueecclesiensis*, Szerk.: Csabai Zoltán – Dévényi Anna – Fischer Ferenc – Hahner Péter – Kiss Gergely – Vonyó József. Pécs, 2008. 271–285. p.

¹¹⁰ KISS GERGELY: Dél-Magyarországtól Itáliáig. Bánca nembeli István (1205 k. – 1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája. Pécs, 2015. 19., 27., 33., 49–52., 55., 57., 76., 83., 108. p.

¹¹¹ KISS GERGELY: A pápai képviselő. In: *Varietas delectat*. A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században. Szerk.: Kiss Gergely. Pécs, 2019. (DeLegatOnline Könyvek, 1.) 61–77. p., 62–64. p.

¹¹² BARABÁS, 2013.; BARABÁS, 2014. 63–92. p.; BARABÁS, 2015. 44–70. p. E sorok szerzője ezek mellett több más tanulmányban is foglalkozott a pápai delegált bíróság

Ugyanebben az évben jelent meg Kovács Viktória dolgozata magyar és német nyelven, amelyben – Kiss Gergely említett 2008-as dolgozatához kapcsolódva – Gentilis de Monteflorum pápai legátus és kísérete a Magyar Királyságban folytatott bírói tevékenységét elemezte. A bíboros-legátus által végrehajtott delegálások bemutatása a rendszer egy sajátos aspektusába enged betekintést.¹¹³

C. Tóth Norbert, a Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tudományos főmunkatársa 2015-ben adta közre kétkötetes, az esztergomi székeskáptalan 15. századi történetét feldolgozó munkáját, amelynek második részében a hosszú múltra visszatekintő, pápai delegált bírók részvételével zajló sasadi tizedper 1452 és 1465 közötti időszakát dolgozta fel kiemelkedő alapos-sággal.¹¹⁴ Kiss Gábor 2015-ben a *Fons* folyóiratban publikálta dolgozatát, amelyben a delegált bíróság működésének rövid összefoglalása mellett, annak egy sajátos aspektusát, az úgynevezett conservator hivatalát mutatta be a 13–15. századra vonatkozólag.¹¹⁵

Maléth Ágnes, az angers-i és a szegedi egyetemeken 2016-ban benyújtott doktori értekezésében – és az ezen a munkán alapuló, megjelenés alatt

rendszerének egyes kérdéseivel: BARABÁS GÁBOR: Enoch domonkos szerzetes és Cognoscens esztergomi olvasókanonok bírói működése az 1230-as években. Adalékok a pápai kiküldött bíróság magyarországi történetéhez. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta 60. születésnapjára. Szerk. Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely. Pécs, 2012. 59–70. p.; UÓ: Der Einfluss der Papsturkunden auf die Schreiben der päpstlichen delegierten Richter in Ungarn in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts. In: *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, 2013. 19–37. p.; UÓ: A pápai kiküldött bíróság és a szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében. A kezdetektől a 13. század közepéig. In: Szerzetesrendek a veszprémi egyházmegyében. Szerk.: Karlinszky Balázs. Veszprém, 2015. 9–26. p.; UÓ: A pápai írásbeliség hatása a magyarországi kiküldött bírók okleveles gyakorlatára a 13. század első felében. In: *Per Aspera Ad Astra*, 2015. 11–33. p.; UÓ: Papal Chaplain and Subdeacon Egidius. Judge Delegate and Legate in Hungary at the Same Time? In: *Istraživanja, Journal of Historical Researches*, 2017. 69–85. p.; UÓ: Kálmán szlavón herceg és IX. Gergely pápa. Magyar királyi herceg az Apostoli Szentszék szolgálatában? In: *Aetas*, 2017. 3. sz. 36–51. p., 41–42. p.; UÓ: Pápai káplánok a 13. századi Magyarországon, Szentszéki megbízások és helyi karrierok. In: *Történelmi Szemle*, 2018. 97–118. p., 104., 110–111. p.

¹¹³ KOVÁCS VIKTÓRIA: Causae coram nobis ventilatae. Adalékok Gentilis de Monteflorum pápai legátus magyarországi egyházi bíraskodási tevékenységéhez. In: Kor-szakhatár. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak. (900–1800) Szerk.: Fedeles Tamás – Font Márta – Kiss Gergely. Pécs, 2013. 75–99. p.; UÓ: Causae coram nobis ventilatae. Beiträge zu der Jurisdiktionstätigkeit von Papstlegat Gentilis de Monteflorum in Ungarn. (1308–1311) In: *Specimina Nova Pars Prima Sectio Mediaevalis*, 2013. 39–69. p.; UÓ: Alter ego domini papae Nicolai III Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége. (1279–1282) In: Varietas delectat. A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században. Szerk.: Kiss Gergely. Pécs, 2019. (DeLegatOnline Könyvek, 1.) 117–166. p., 120., 127., 145. p.

¹¹⁴ C. TÓTH NORBERT: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. A kanonoki testület és az egyetemjárás. Bp., 2015.; UÓ: Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. II. A sasadi tizedper 1452–1465 közötti „krónikája”. Bp., 2015.

¹¹⁵ KISS GÁBOR: A conservatores hivatala, mint a pápai küldöttbíráskodás sajátos megjelenése az érett középkorban. In: *Fons*, 2015. 91–102. p.

lévő könyvében – I. Károly és a pápaság kapcsolatának aspektusait elemezte, amelyek között a delegált bíróság (és a conservatori hivatal) is önálló fejezetben került tárgyalásra.¹¹⁶

Magyar nyelven elérhető továbbá a kolozsvári Iulian Mihai Damian Jób pécsi püspök elleni pápai eljárást feldolgozó munkája,¹¹⁷ valamint az erlangeni Claudia Alraum dél-itáliai helyzetet vizsgáló tanulmánya, amely, a német verziót megelőzve, 2017-ben az *Aetas* folyóirat hasábjain látott napvilágot.¹¹⁸ Végezetül röviden meg kell még említenünk Bácsatyai Dániel 2018-as tanulmányát is, amelyben a pápai udvar és a Magyar Királyság közötti személyi összeköttetéseket vizsgálta a 13. század közepét illetően, amely témával kapcsolatban egyes delegált bírókat is érintett a fiatal középkorász.¹¹⁹

***

Ismertetésünket – a dolgozat összefoglaló jellege folytán – összegzés helyett azzal zárjuk, hogy ismételten aláhúzzuk Harald Müller egy fontos megállapítását a pápai delegált bíróság kutatását illetően.¹²⁰ A téma kiváló ismerőjéhez hasonlóan úgy gondoljuk, hogy még sok feladat áll a kutatók előtt, amelynek kulcsa az egyes régiókra és időszakokra koncentrált esettanulmányok elkészítése, a már meglévő munkák folytatása, kiegészítése. Ennek révén ugyanis a rendszer egésze mellett a regionális eltérések, valamint egy hosszabb távú fejlődési ív is felvázolhatóvá válna. Valóban lehetséges lenne továbbá, hogy általános tendenciákról is beszélhessünk, és nem kizárólag egyes, valamilyen aspektusból központinak tekintett és már feldolgozott régiók jellegzetességeit vegyük alapul az általános jellegzetességek „megállapításánál”.

---

¹¹⁶ MALÉTH ÁGNES: I. Károly és a pápaság kapcsolata. (1301–1342) PhD értekezés. Szeged – Angers, 2016. 70–74. p.; UÓ: I. Károly és a pápaság kapcsolata. (1301–1342) Pécs, 2019. (DeLegatOnline Könyvek, 2.) A delegált bíróság intézményének fontosságára más helyen is felhívta a figyelmet: UÓ: I. Károly és a pápaság kapcsolatai a vatikáni források tükrében. Magyarország és a római Szentszék. II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században. Szerk.: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás. Bp.–Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae, I/15.) 10–30. p., 13. p.

¹¹⁷ DAMIAN, IULIAN MIHAI: Eneco ferences szerzetes inquisíciója Pécs püspökével szemben. (1267) In: *Egyháztörténeti Szemle*, 2016. 2. sz. 19–38. p.

¹¹⁸ ALRAUM, 2017.

¹¹⁹ BÁCSATYAI DÁNIEL: Személyi összeköttetések a Curia Romana és a magyar egyház között a 13. század közepén. Pármai Albert és Bánca István. In: *Történelmi Szemle*, 2018. 299–323. p., 302–303. p.

¹²⁰ MÜLLER, 2012. 154–156. p.

Öltözetek és ajándékok az andocsi Máriának 1731 és 1850 között

Knapp Éva

A Dunántúl Balatontól délre eső területein a török hódoltságot követő társadalmi újrarendeződés csaknem egy évszázadon át tartott. Ennek elsődleges oka a települések szinte teljes elnéptelenedése a 16. század közepétől. A helyzet megváltozásához a 18. század első felének is el kellett telnie, mivel – T. Mérey Klárát idézve – „jóformán egészen újra kellett kezdeni mindent”.¹ Ugyancsak ő jelölte ki a régióra vonatkozó kutatások módszertanát, hogy tudniillik egy valamikori „összkép kialakításához elengedhetetlen a sok apró mozaikkocka”.² Az újabb vizsgálatok teljes mértékben igazolták, hogy a török hódoltság és a török kiűzése után a pusztává lett csatatéren „az élet nyomai is eltűntek”.³ A történeti folyamatokról – a forrásadottságoknak megfelelően – ma már viszonylag gazdag, rendszeres kutatási eredmények állnak rendelkezésre.⁴ Ugyanakkor az iratok egy részének lappangása, esetenkénti újrafelfedezése lehetővé és szükségessé teszi új alapkutatások elvégzését.

Az elmúlt években több tanulmányt tettem közzé egy somogyi falu, Mesztegyő 18. századi történetéről, s tervezem a hódoltságot követő újratelepülésének vizsgálatát. Többek között e sorozat utolsóként elkészült, *Marianus ferencesek Mesztegyőn a 18. században*⁵ című dolgozata irányította érdeklődésemet Andocs felé, ahol több mesztegyői ferences talált menedéket a kolostor II. József kori bezárása után. Kihívást jelentett az is, hogy az 1949-től 2001-ig megjelenésre váró monográfia végén a levéltári források lelőhelyeit bemutató összeállításban a következő kitétel olvasható: „A kötetben előforduló Andocs, Keszthely, Nagyatád, Mesztegyő vonatkozó iratait vagy az illető megyei levéltárakban lehet megtalálni, vagy nem ismerjük 1950 utáni sorsukat. [...] Mesztegyőről nincs tudomásunk.”⁶

Az elmúlt években elkezdtem összegyűjteni a Mesztegyőre vonatkozó történeti forrásokat. A számottevő hiányokat érzékelve feltételeztem, hogy lehetnek még lappangó iratok az egykor Andocsra került mesztegyői ferencesekről. A részben Andocson őrzött 18–19. századi kéziratok betekintése után a Somogy Megyei Levéltár illetékes szakreferensétől megtudtam,

---

¹ T. MÉREY KLÁRA: A termelőerők helyzete Somogy megyében a XVIII. században. Bp., 1966. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény, 63.; Series Historica, 30.) 1. p.

² Uo.

³ T. MÉREY KLÁRA: Somogy megye két nehéz évszázada. (1695–1896) Kaposvár, 1997. („Örökség” Kaposi Kiskönyvtár, 13.) 7. p.

⁴ Az alapvető vizsgálatok hivatkozása helyett csupán emlékeztetek T. Mérey Klára, Solymosi László, Szakály Ferenc, Kanyar József és mások munkáira.

⁵ *Egyháztörténeti Szemle*, 2019. 1. sz. 4–42. p. Jegyzetek nélküli rövidített változata: Ferencesek Mesztegyőn a XVIII. században. (Közösség, életmód, konfliktusok, irodalmi tevékenység.) In: *Somogy*, 2018. 3. sz. 51–63. p.

⁶ TAKÁCS J. INCE – PFEIFFER JÁNOS: Szent Ferenc fiai a veszprémi egyházmegyében a 17–18. században. I–II. köt. Pápa–Zalaegerszeg, 2001. (továbbiakban: TAKÁCS–PFEIFFER, 2001.) 877. p.

hogy a náluk őrzött mariánus ferences iratokat 2009-ben átadták a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltárnak. Az összesen tíz levéltári doboz terjedelmű vegyes iratanyagot átvizsgálva több releváns adatot találtam a Mesztagenyőn élt ferencesekről. Egyúttal eddig feldolgozatlan, további dokumentumokra lettem figyelmes. Ilyen például az az erősen sérült, széteső és csonka andocsi *Inventarium*,⁷ melynek az elejéről legalább három, későbbi részeiből pedig változó számú levél hiányzik. Erre az 1754 és 1850 között folyamatosan vezetett, alapvető történeti forrásra mindössze egy szakirodalmi⁸ és egy publicisztikai⁹ utalást találtam az őrzési hely pontos megnevezése nélkül.

Az *Inventarium* többnyire évről évre követi az andocsi ferencesek ingó és ingatlan javainak változását a templomtól és sekrestyétől az ebédlőn, konyhán át az istállóig és az ólakig. Mindez lehetővé teszi – többek között – a szerzetesek napi életvitelének rekonstruálását. Néhány adatsor számottevően kiegészíti az ismereteket az andocsi búcsújárásról, annak ellenére, hogy a témával többen foglalkoztak, s a számontartott történeti források feltárását a szakirodalom elvégezte.

Molnár Antal az andocsi jezsuita misszió (1642–1684) történetének bemutatásakor többek között kutatta azt is, vajon a jezsuiták voltak-e a 18. századtól napjainkig dokumentálható Szűz Mária-kultusz megteremtői.¹⁰ A kérdésre Molnár szerint a jelenleg ismert források nem adnak egyértelmű választ, az viszont tény, hogy 1648-ban fedett, jól felszerelt Mária Mennymenetele titulusú templom volt Andocson, melyben két új mellékoltárt állítottak 1671-ben, s a misszió egyik fontos vonzereje a jezsuiták gyógyító tevékenységében rejlett. Az andocsi búcsújárásra Horváth János jezsuita misszionárius 1642–1643-ban kelt jelentésein kívül egy 1678. évi adat utal, mely szerint – a törökök ámulására és méltatlankodására – egy-egy búcsúra öt-hatezer ember is Andocsra érkezik. A jezsuita misszió a rossz közbiztonság, a török portyák és más dúlások (így 1667-ben a tatárok, 1668-ban kétszer, 1669-ben háromszor a hajdúk) ellenére népességmegtartó erővel bírt. A Balaton mellékén és az ettől délre élő magyarok lelki szolgálatát hosszú időn át teljes egészében az andocsi jezsuiták látták el.

Amikor a 18. század második évtizedétől a mariánus ferencesek kezdtek el gondozni Andocsot és vidékét, lényegében a 17. századi jezsuita hagyományt elevenítették fel, és alakították tovább. A 18. századi kultusz alapvető feldolgozása a mirákulum feljegyzések alapján készült el 1993-ban. A feltárt forrásokból¹¹ kirajzolódott, hogy Andocs nagy területű vonzáskörzetéhez más vonzáskörzetekkel csak a határterületeken érintkező,

⁷ *Inventarium Venerabilis Conventus Andocsiensis, 1754–1850.* – Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár (továbbiakban: MFKL.) VII. 10. (= Conventus Andocsiensis.) 5. dob.

⁸ Az utalás szerint a kéziratkötet már 1949 előtt is csonka volt. TAKÁCS–PFEIFFER, 2001. 573–574. p.

⁹ „A rendház értékeit évről évre felsoroló inventárium.” FÁY ZOLTÁN: Kápolna a levegőben. In: *Magyar Nemzet*, 2009. október 3. 39. p. (továbbiakban: FÁY, 2009.)

¹⁰ MOLNÁR ANTAL: Az andocsi jezsuita misszió. (1642–1684) (Adatok a hódolt Dunántúl egyháztörténetéhez.) In: *Levéltári Közlemények*, 2000. 1–2. sz. 3–31. p., 15–19. p.

¹¹ Ezek felsorolását ld.: TÜSKÉS GÁBOR: Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében. Bp., 1993. (továbbiakban: TÜSKÉS, 1993.) 387. p.

kisebb kiterjedésű tág vonzáskörzet kapcsolódik.¹² A felajánlott adományok (kérő-, köszönő- és hálaadományok) mennyisége – más búcsújáróhelyek hasonló adataihoz viszonyítva – az átlagnál alacsonyabbnak bizonyult. Ez, tekintettel a további kegyhelyek feldolgozott forrásaira, mindenekelőtt arra figyelmeztetett: lehetséges, hogy a mirákulumokat lejegyzők másutt rögzítették az adományokat.¹³ Máig ismeretlen az is, hogy mikor és melyik volt a legkorábbi úgynevezett imameghallgatás.¹⁴ Az 1720-ból elsőként lejegyzett mirákulum négy évvel követte a mariánus ferencesek andocsi letelepedését (1716), és egy évvel megelőzte az első rendház elkészültét.

Az andocsi adományok történeti rétegeinek vizsgálatában további nehézséget jelentett, hogy a kegyoltáron elhelyezett, 1364 forint értékűre becsült ajándékokat 1866. augusztus 17-én elrabolták,¹⁵ s ezek nem kerültek elő. Az *Idők Tanúja* című lap közleménye szerint összesen 36 darab arany és ezüst anatómát, köztük Szentgáloskéri Svastich Gábor (1829–1909) országgyűlési képviselő ajándékait, egy gyémántokkal kirakott, másfél láb hosszú arany láncot és egy gyöngyökkel kirakott arany csillagot, valamint igazgyöngyöket tulajdonítottak el. Az ellopott fogadalmi tárgyak többsége arany és ezüst szív, láb és kéz volt.¹⁶ A tárgyak hiányában és pontosabb ismerete nélkül nem lehet következtetni a felajánlások intenzitására.

Ez a lopás – melyet újabb, hasonló kísérlet követett 1901-ben¹⁷ – valószínűleg hatást gyakorolt az andocsi adományok egy másik csoportjára, a Szűz Mária-öltözetek intenzív gyarapodására. Ugyanakkor azt sem szabad elfeledni, hogy az ezüst és arany fogadalmi tárgyak egy részét az 1960-as évek közepén még őrizte a kolostor, s néhány votív fellelhető volt az 1980-as évek első felében is.¹⁸

Egy jelenleg általánosan elfogadott, széles körben terjesztett, ám téves vélekedés szerint az andocsi Mária-szobrot 1747 óta öltöztetik.¹⁹ Ezt az

¹² TÜSKÉS, 1993. 331. p.

¹³ TÜSKÉS, 1993. 183–190. p.

¹⁴ „Tempus miraculi accuratius determinatum non est.” BALOGH, AUGUSTUS FLORIANUS: *Beatissima Virgo Maria. Agriae, 1872.* 460. p.

¹⁵ ROSTY KÁLMÁN: Nagyasszonyunk kegyhelyei hazánkban. XXIX. Andocs. In: *Mária-kert*, 1889. 5. sz. 130–133. p., 133. p.

¹⁶ *Idők Tanúja*, 1866. augusztus 22. 765. p. Egy későbbi tudósítás szerint a tolvaj az a Lasgelnér Sándor volt, aki 1848-ban lett iskolai tanító Andocson, majd a nágocsi Zichy birtokon alkalmazták nevelőként. Az ellopott kincseket Pesten eladta, és azokat beolvastották. Amikor az andocsi lopás után néhány héttel Vácot akart kifosztani egy templomot, elfogták; majd a váci fegyházban egy besúgóval zárták össze, akinek kifecsegte tettét. A kegytárgyak árából elutasított szabadalmait akarta megvalósítani. *Tagesneuigkeiten*. In: *Fremden-Blatt*, 1866. 13. Oktober.

¹⁷ Az 1901. évi lopási kísérlettel kapcsolatos iratokat ld.: MFKL. VII.10. 1. dob.

¹⁸ Ezeket a tárgyakat először gyermekként búcsús alkalmakkor láttam, majd később kutatóként sem kerültek el a figyelmemet. A tárgyak ismeretét Kelemen Gábor Alán andocsi plébánosnak (1909–1986) köszönhetem.

¹⁹ Így pl.: „Az első palástot Széchenyi Katalin grófnő ajándékozta a kegyszobornak, utána sokan követték példáját. 2000 novemberében 240 ruhája volt a kegyszobornak.” SZABÓ IMRE: Andocs búcsújáróhely története. Andocs, 2001. (továbbiakban: SZABÓ, 2001.) 15. p.

állítását 2009-ben Fáy Zoltán megismételte („a rendház története szerint gróf Zichy Ádám felesége, Széchenyi Katalin ajándékozta az első ruhát 1747-ben, amely értékes zöld bársonyöltözet volt”),²⁰ s ez olvasható a kaposvári Szent Imre plébánia honlapján is.²¹ A vélekedést cáfolja az andocsi mirákulumok feljegyzése, mely szerint a ritkán rögzített adományok egyike már 1731-ben egy Szűz Máriának és a gyermek Jézusnak adományozott öltözet volt.²² Fáy – a tévedéseket szaporítva – azt is hozzátette, hogy az 1747-es „ruhának mára nyoma sincsen, sőt a rendház értékeit évről évre felsoroló inventárium sem említi”, s úgy vélte, lehetséges, hogy „1754 előtt megrongálódott vagy megsemmisült, azért dobták ki, s nem került bele a leltárba”.²³

Az andocsi ruha-adományok historiográfiájához tartozik Gaál Károly néprajzkutató vélekedése, mely szerint a „ruhakészítés évről évre a kalocsaiak előjoga, mivel a szobor Kalocsáról került ide. Ez az oka annak, hogy egy esetet kivéve mindig kalocsai hímzést találunk Mária köntösén”.²⁴ Gaál valószínűleg nem ismerte az andocsi Mária-ruhatár egészét, melyben a kalocsai hímzésű ruhák a 20. század első felében is csupán egy töredékrészt tettek ki. Feltehetően nem látta a jelenleg legrégebbi ezüsttel hímzett ső-

²⁰ FÁY, 2009. Fáy annak ellenére írta – azt követően, hogy Kaposvárról a Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár állományába kerültek át az andocsi kéziratok, köztük a korábban már hivatkozott *Inventarium* (amit Fáy ismert), benne az andocsi Mária kegyszobornak ajándékozott, anyagi értékkel bíró ajándékok felsorolásával –, hogy ismernie kellett a kegyhely ismertetőjét, benne az 1731-ben adományozott Mária palást leírásával: PETHŐ LÉNÁRD: Az andocsi búcsújáráhely ismertetése. Andocs, 1929. 48. p.

²¹ „A barokk kegytemplom Szűz Mária szobrát 1747 óta öltöztetik. A kisdéd Jézust tartó Máriának Széchenyi Katalin grófnő ajándékozta az első palástot, s azóta évről-évre gyarapszik az ajándékuhák száma.” LŐRINCZ SÁNDOR: Az andocsi Mária – 1747 óta öltöztetik a kegyszobrot. In: *A kaposvári Szent Imre plébánia honlapja*, 2016. december 19. Online: szentimreplebania.hu – 2018. december.

²² Origo V. Conventus Andocsiensis [...] Dona per intercessionem B. Mariae V. in Andocs [...] 1720–1910. – Andocs, Plébániai Levéltár, itt: 1731.; vö. még: Incipit Protocollum Residentiae ac novi conventus Andocsiensis [...] Contingenta [...] miracula, 1722–1837. – Uo. (továbbiakban: Incipit Protocollum.)

²³ Az *Inventarium* 1754 és 1850 közötti adatokat tartalmaz, s a kegyszobornak adományozók ritkán feltüntetett neve kizárólag a frissen adományozott egyes tárgyaknál található meg. Fáy feltételezése szerint „az sem kizárható, hogy az andocsi szobor öltöztetésének szokása tizenhárom évvel későbbi, hiszen elsőként csak az 1760-as leltár említi egy, a szobor díszítésére szánt különlegesen értékes kelmét. A következő évben azonban már minden bizonnyal ugyanúgy öltöztették a szobrot, mint ahogyan napjainkban is; hiszen feljegyezték, hogy Ordódy Petronella úrnő felajánlásából egy aranyrojtos vörös ruhát kapott a Szűz Mária, egy másik értékes aranyrojtos ruhát pedig Zichy Anna ajándékozott a kegyszobornak.” FÁY, 2009. Az idézett vélekedés az *Inventarium* felületes vizsgálatát bizonyítja, mivel az *Inventarium* 1761-ben említi először ruha ajándékot (Wrancsics Pál tábornok feleségétől Festetics Katalintól), Ordódy Petronella, Zichy György felesége és Zichy Anna vizeki Tallián (I.) Gábor, Somogy megye alispánjának a felesége pedig 1765-ben ajándékozott egy-egy öltözetet.

²⁴ Gaál szerint a kivétel egy, a székesfehérváriak által hozott ruha. GAÁL KÁROLY: Az andocsi Mária gyermekei. Adatok az andocsi búcsújáráhely néprajzához. Dunavarsány, 2009. (Doktori értekezés 1946, Szeged.) 56. p.

tétkék bársonyöltözetet sem 1852-ből, mely máig fennmaradt. Gaál idézett okfejtésének nem találtam meg a forrását.

Mindezek az adatok és vélekedések arra ösztönöztek, hogy az *Inventarium* és más, egykorúan keletkezett források alapján összegyűjtsem, áttekintsem és elemezzem az andocsi adományokat. Igyekeztem választ találni a kérdésre, pontosan milyen régi a Szűz Mária-öltözetek felajánlásának szokása.²⁵

Az andocsi kegyszobor ajándékai 1761 előtt

A valamiféle anyagi értéket képviselő adományokra²⁶ vonatkozó adatok személyekhez és időpontokhoz kötése nagyon nehéz, mivel a források, köztük az e tekintetben alapvető *Inventarium* a legritkább esetben rögzíti e körülményeket. Az *Incipit Protocollum Residentiae ac novi conventus Andocsiensis [...]* például kilenc különféle témakörben tárgyalja a helyi eseményeket, s adományok felsorolása több helyen is megtalálható benne. Így például az 1746-ban elkészült,²⁷ barokk hajóval bővített templom 1747. évi felszerelésének részletezésében²⁸ az adományozók között egyaránt megtalálhatók a mellékoltárok alapítói, felszerelői, a kegykápolna homlokzatának²⁹ és a szentélynek a díszítői, valamint a szószék készíttetője. Ugyanitt szerepel egy, a harangok öntetésére vonatkozó adatsor és a padozat márványköveinek beszerzése. Mivel a templom berendezésekor gróf Zichy Nepomuk Jánosné, gróf Széchenyi Katalin³⁰ zöld bársony öltözetet adományozott a kegyszobor részére, ezt az ajándékot is itt jegyezték fel.³¹

²⁵ 2000. novemberben összesen 240 ruhája volt a kegyszobornak: SZABÓ, 2001. 15. p. 2018 júniusában pedig – Szalai Tamás andocsi plébános szóbeli közlése alapján – 349. Az intenzív számbeli gyarapodás szerint a ruhák felajánlása a mai napig kedvelt szokás. Az általam ismert utolsó adat 2018 novemberéből származik, a „Magyar Erdészek” aranyfeliratú hímmzéssel ellátott zöld selyemruhát ekkor ajánlották fel. – Erdész advent kezdet Andocson. 246. sz. 2018. december 22. Online: youtube.com – 2018. december. A Mária-ruhák múzeumaként számon tartott, egymásba nyíló termekben a liturgikus színek alapján rendezték el az öltözeteket: az első teremben a fehér ruhák láthatók. A múzeum bejáratánál egy asztalon a vendégkönyv mellett sokszorosított formában megtalálható és elvihető az öltözet szabásrajza.

²⁶ Ezt a kitételt azért használom, mivel egy inventarium-jellegű iratnak nem tárgya a lelki adományok (pl. különféle imádságok, vallásos cselekmények), az értéket nem jelentő adományok (pl. mankó, fából faragott kéz, láb, szem, kép) és a nem tárgy jellegű adományok (pl. alamizsna, szentmise) számbavétele. Az öltözetek elsősorban anyaguk minősége és díszük miatt kerülhettek be az inventariumba.

²⁷ Az első ünnepi vecseryét 1746. március 24-én mondta a karádi esperes. *Incipit Protocollum*. 362. p.

²⁸ *Incipit Protocollum*. 362–367. p.

²⁹ A „homlokzat” az a rész, ahol a barokk templomhajó egybeépült a gótikus kegykápolnával.

³⁰ Gróf Széchenyi Katalin (1717–1747) gróf Zichy Nepomuk János (1710–1764) első felesége volt, 1734. június 20-án kötöttek házasságot.

³¹ Az adat eltorzított értelmezése a települést bemutató portálon a következőképpen olvasható: „A templom barokk hajóját 1747-ben szentelték fel. Erre az alkalomra öltöztette fel a Szűzanyát ünnepi ruhába gróf Széchenyi Katalin. Ez a szokás azóta is tart.” – Országos Településinformációs Rendszer: falvak.hu / Andocs – 2018.

Az 1720-ban kezdődő, nem folyamatosan vezetett mirákulum feljegyzésekben³² 1761-ig, az *Inventarium*ban található első adomány megnevezéséig a következő anyagi értéket jelentő felajánlásokat rögzítették: 1723, alamiznaosztás Nagyboldogasszony ünnepén a kegyhelyen;³³ 1725, két ezüst szem és a beteg gyermek arcképe;³⁴ 1731, kép ajándékozása a kegy-szobornak;³⁵ ugyanebben az évben egy saját kézzel szőtt palást a kegy-szoborra és hálafeliratos kép a kegykápolna falára;³⁶ 1740, szentmise mondatás a kegyoltárnál.³⁷ Azaz az 1761 előtt lejegyzett mirákulumokban mindössze öt esetben található anyagi értékkel bíró ajándékleírás. Ezek egy része nem tárgy, azaz leltárba nem vehető tétel. Az *Inventarium*ban feltűnethető értéknek mindössze a két ezüst szem bizonyult.³⁸

A fenti adatokat összevetve a legkorábban megjelent, 1780 utánra datálható nyomtatott andocsi úgynevezett mirákulumponyvával, melyben öt csodás esemény olvasható, egyetlen egyezést találtam, a Gyurkovics Anna³⁹ 1731. évi gyógyulásakor adott képet. Az adatok felhívják a figyelmet arra, hogy – a mirákulumok nem folyamatos feljegyzéséhez hasonlóan – az adományok rögzítése sem tekinthető rendszeresnek e történetekben. A gyógyulás, imameghallgatás és az ezekért felajánlott ajándék kegyhelyre vitele az esetek jelentős részében eltérő időben történt, együttes rögzítésük ugyanazon forrásban rendkívül ritka. Ugyanígy az értékes hálaadományokat és ezek felajánlásának okát sem közös forrás rögzítette; míg az előbbieket feljegyezték, az utóbbi gyakran nem maradt az utókorra.

Összefoglalva az eddigieket, az 1761 előtt felajánlott andocsi adományok között két Szűz Mária-öltözet található: az egyik 1731-ből, a másik 1747-ből. Az előbbit a mirákulumok között jegyezték fel; ezt Jankovics István llelei (Balatonlelle) nemes felesége, Erzsébet – azaz biszági Geréczy Erzsé Katalin – szötte a kegy-szoborra a saját kezével. A ruhák saját kezű készítésének szokása más búcsújáróhelyek esetében sem volt ismeretlen.

---

december. Gróf Széchenyi Katalin 1747. június 17-én halt meg; az újonnan elkészült templomegyüttest pedig Padányi Bíró Márton veszprémi püspök 1747. december 17-én szentelte fel (vö. pl.: Schematismus Provinciae Sanctae Mariae in Hungaria Ordinis Fratrum Minorum S. P. N. Francisci anno 1949. Bp., 1949. 50. p.), azaz az öltözet adományozása és a felszentelés két külön, oksági kapcsolatban nem álló esemény volt. A öltöztetés „szokása” – mint arról már esett szó – jóval korábbi.

³² Vö. 22. sz. jegyz., a mirákulumszövegekre az évszám jelzésével hivatkozom.

³³ Jankovics István Szőlősgyörökön lakó ispánja, Delisimovics Mátyás ajánlotta fel önmagáért.

³⁴ Az Althan-ezred hadnagya, Rics ajánlotta fel.

³⁵ Sitor Gergely kaposvári intéző felesége, nemes Gyurkovics Anna.

³⁶ Jankovics István llelei nemes felesége, Erzsébet – azaz biszági Geréczy Erzsé Katalin (életrajzi adatai nem ismertek) – ajánlotta fel.

³⁷ Jungbiert Károly ozorai építőmester.

³⁸ A saját kézzel szőtt öltözet színét, anyagát és díszítését nem rögzítették, így ez későbbi bejegyzésből sem azonosítható.

³⁹ A személy megnevezése itt: „Gyurkovits Tisztartó Úrnak hitves társa egy Nemes Asszonyság” Az andocsi bóld. szűz kápolnájának rövid leírása. H. n., é. n., [1780 után], 3r. p. (Vö.: TÜSKÉS, 1993. 387. p.); németül: Kurze Beschreibung von der Kapelle der heiligen Jungfrau Maria in Andáts. H. n., é. n. [1780 után], 3r. p.: „ein Bild der heiligen Jungfrau geopfert”.

Így például a pozsonyi orsolyita rendház apátnője, az Erdődy családból származó Mária Orsolya szintén saját kezével készített ruhácskát küldött 1777. augusztus 13-án a máriavölgyi (ma Marianka, Slovakia) kegyszobornak.⁴⁰ A másik ruha a hajóval bővített templom új felszereléséhez készült el 1747-ben, adományozója gróf Széchenyi Katalin (1717–1747), gróf Zichy Nepomuk János (1710–1764) első felesége volt.

Az andocsi kegyszobor ajándékai 1761 és 1765 között

Az andocsi *Inventarium* rendszeresen rögzített adatokkal szolgál a kegyszobornak ajándékozott adományokról az 1761 és 1850 közötti évekből. Ebben – többek között – megtalálható a hálaajándékok első és egyetlen, ismereteim szerint teljességre törekvő számbavétele 1766-ból.

Az *Inventarium*ban a teljes leltárt megelőző 1761 és 1765 közti időszakból a következő, Szűz Máriának felajánlott adományokat jegyezték fel. 1761. *Supellex et ornatum B. V. partim conservatur in Sacristia, partim in Guardianatu. Quibus addita est hoc Anno (Szűz Mária kincsét és díszruháját részben a sekrestyében, részben a gvárdiánságon őrzik. Ezekhez ebben az évben hozzá adatott)*

Una vestis ex munificentia Dominae Spectabilis Wrancsicsianae	1 (ruha Wrancsics ⁴¹ úrnő bőkezűségéből)
Item annulus cum lapidibus adamantinis	1 (gyémántköves gyűrű)
Item Cor Argenteum	1 (ezüst szív)
Item Oculus Argenteus	1 (ezüst szem)

Reliqua vero Anathemata omnia extant, et reperiunt in ara (a további fogadalmi ajándékok mind megvannak, és az oltáron található)

1765. *Supellex et Ornatus pro Gratiōsa Imagine Asservatur in comunitate in Armario. Cum caeteris Clenodiis et habentur omni ut Anno priori. His tamen noviter oblatis (A kincs és a díszruha a kegykép javára a közösségben található szekrényben őrzik. Különféle kincsekkel együtt birtokoltatik minden, úgy, mint a korábbi évben. Ezekhez mindazonáltal újonnan felajánlottak)*

Catena Argentea inaurata	1 (aranyozott ezüst lánc)
Numisma Argenteum	1 (ezüst érem)
Vestis Rubra cum aureis fimbrijs a D. Spectabili Petronella Ordody oblata	1 (vörös ruha arany bojtokkal, Ordody Petronella ⁴² felajánlása)
Item Vestis Cerulea Bissina cum Aureis fimbrijs a Dna Spectabili Anna Zicsi oblata	1 (kék bissina [pamutszövet?] ruha arany bojtokkal, Zicsi Anna ⁴³ felajánlása)

Összevetve a fenti adatokat az 1761 és 1765 közötti időből ismert mirákulum-feljegyzésekkel, egyik adomány sem kapcsolódik írásban rögzített imameghallgatáshoz. Ugyanakkor az 1765 előttről tételesen ismert ajándékok egy része nyilvánvalóan a kegyszobor díszítésére, öltöztetésére szolgált. Az eddigi számba vett öt ruha adományozói kivétel nélkül ismertek név szerint (biszági

⁴⁰ Tüskés, 1993. 184. p.

⁴¹ Az alsóbogáti kastély (1760) építtetője, Wrancsics (Wrancsics) Pál tábornok felesége, Festetics Katalin.

⁴² Ordody Petronella, Zichy György felesége.

⁴³ Zichy Anna vizeki Tallián (I.) Gábor, Somogy megye alispánjának a felesége.

Geréczy Erzse Katalin, Jankovics István lellei nemes felesége, 1731; Széchenyi Katalin, Zichy Nepomuk János első felesége, 1747; Festetics Katalin, Wrancsics Pál tábornok felesége, 1761; Ordódy Petronella, Zichy György felesége, 1765; és Zichy Anna vízei Tallián (I.) Gábor, Somogy megye alispánjának a felesége, 1765). Három ruhának a színét is feljegyezték (zöld, 1747; vörös, 1765; kék, 1765), kettőnek pedig megörökítették a díszítését is (arany bojtok, 1765). Mindebből nyilvánvaló, hogy az öltözeteket a búcsújáróhelyet ismerő, jobbára annak közelében élő nemesi családok nőtagjai készítették vagy készíttették, és a ruhák egykorúan jelentős anyagi értéket képviseltek. A Mária-szoborra ajándékozott ruha ekkor még egyáltalán nem tekinthető gyakori adománytípusnak. Az öltözetek felajánlása – több egyéb anatómia mellett – mindössze az egyik lehetősége volt a hála kifejezésének. A különbséget más adományokhoz képest mindenekelőtt az jelentette, hogy a ruhákat funkcionálisan, a kegyszoborra applikálva nyilvánosan lehetett használni.

A hálaajándékok leltára 1766-ból

Az *Inventarium*ban az 1766-os évnél – rendhagyó módon – kétszer újra kezdődik a kegyszobornak adományozott tárgyak számbavétele. Az 1765-ig átadott ajándékok teljességre törekvő, elhelyezés és funkció szerint tagolt, rendezett listáját követi az adott évben újonnan felajánlott adományok felsorolása. Az Andocson őrzött anatómiák (áldozatul felajánlott fogadalmi ajándékok) leltáraként értelmezhető, összegző felsorolásban megfigyelhető a törekvés a tárgyak elhelyezés szerinti, tematikus csoportosítására.

A fenti évig felajánlott ajándékok egy részét mindenki számára láthatóan, nyilvánosan helyezték el a főoltáron álló kegyszobron, annak öltözetén, illetve magán a főoltáron. A kegyszoborhoz szorosan hozzátartozott két aranyozott, kövekkel kirakott ezüst korona Szűz Mária és a gyermek Jézus fejére, továbbá egy-egy nyakra való ezüst kereszt. Az utóbbiak közül a gyermek Jézusé két soros ezüstláncon függött. A két, zöld kövekkel díszes ezüstláncon lévő ezüst kereszt, valamint a három ezüst szív (vörös és kék kövekkel kirakva, illetve bearanyozva) is az öltözethez tartozott, arra erősítették fel.

Supplex ad ornatum B. M. V. (Felszerelés a kegyszobor díszruhájához)

Coronae argenteae Inauratae Lapidibus expositae, una pro B.V. alia pro Jesulo	2 (aranyozott ezüst korona kövekkel, egyik Szűz Máriáé, a másik a gyermek Jézusé)
Crux argentea, dependens e collo B.V.	1 (ezüst kereszt Szűz Mária nyakára való)
Crux argentea, dependens e collo Jesuli, una cum catenula argentea duorum ordinum	1 (ezüst kereszt a gyermek Jézus nyakára való két soros ezüst láncocskán)
Cruculae argenteae in catenulis argenteis, cum lapidibusque viridibus	2 (ezüst keresztcske ezüstláncon zöld kövekkel)
Cor argenteum Lapidibus rubris expositum	1 (ezüst szív vörös kövekkel kirakva)
Crucula argentea ceruleis lapidibus exposita	1 (ezüst szívecske kék kövekkel kirakva)
Cor argenteum inauratum	1 (aranyozott ezüst szív)

Összevetve ezt a leltárrészt a 18. századból ismert rézmetszetes andocsi ábrázolásokkal, ez a kollekció stilizált formában megjelenik a képeken. Így például a jelenleg ismert legkorábbi, Jeremias Gottlob Rugendas (1712–1772) augsburgi rézmetsző által Pozsonyban készített, a magyar nyelvű felirattal 1743-as évszámmal jelzett rézmetszeten,⁴⁴ mely valószínűleg szöveges leírás, instrukció vagy vázlat alapján készült. Ezen az ábrázoláson a felöltöztetett Szűz Mária és a gyermek Jézus szobor fején kövekkel kirakott korona, nyakukon lánc, Jézus ruháján láncon függő kereszt, Máriáén pedig ugyancsak láncon két kereszt, továbbá ráerősített fogadalmi tárgyak – köztük négy szív – láthatók. A Rugendas-metszet ismeretében készült magyar (*Regina Angelorum – Az Andacsi Csudálatos Boldog Aszszony Képe mely, Szerafikus Szent Ferentz Szerzetebeli Boldog Aszszony Provintziájának gondviselése alatt tiszteltetik Magyarországon. 1764*) és német (*Regina Angelorum – Das gnaden reiche bild Maria Andatsch, welches bey denen E.E: P.P: Franciscanern in der Marianischen Provinz in ungernd andächtig Verrehtet wird. 1764*) feliratos, Binder János Fülöp (1735?–1811) budai rézmetsző által készített ábrázolások is hasonló díszek láthatók a felöltöztetett kegyszobron.⁴⁵ Ez az ábrázolás-típus a 19. század végéig követhető nyomon.⁴⁶

A főoltár környezetében valószínűleg üveggel fedett tartókban helyezték el a fogadalmi tárgyak egy részét. Látható volt itt – jobbára ezüstből megformált – szem, láb, kéz, fül, szív, anyaméh, valamint térdelő női- és férfialakok.

Circa Aram Majorem (A főoltár körül elhelyezett adományok)

Mulier cum oculis argenteis in lista viridi	(nő ezüst szemekkel zöld alapon)
Duplex cor argenteum cum pedibus, et manibus in lista nigra	2 (kettős ezüst szív lábakkal és kezekkel fekete alapon)
Mulier argentea flectens, item Matrix, item manus parva;	(térdelő nő ezüstből, továbbá anyaméh, továbbá kis kéz)
Cor parvum, et majus	2 (kis és nagy szív)
Pes argenteus magnus	1 (nagy ezüst láb)
Oculi argentei duo	2 (ezüst szem)
Mulier media argentea	1 (közepes nagyságú ezüst nő)
Tres pedes argentei	3 (ezüst láb)
Oculi argentei, duo paria	2 (ezüst szemek, hasonlók egymáshoz)
Unum cor, argenteum, item una manus	1 (szív ezüstből, továbbá egy kéz)
Vir flectens ex argento	1 (térdelő ezüst férfi)
Auricula una ex argento	1 (ezüst fülecske)

⁴⁴ „Regina Angelorum – Andacsi Csudálatos Boldog Aszszony Képe. 1743.” Közölve: KNAPP ÉVA: Ismeretlen 18. századi nyomtatványok. In: *Magyar Könyvszemle*, 2015. 337–348. p. (továbbiakban: KNAPP, 2015.) 344. p.

⁴⁵ Vö.: SZILÁRDFY ZOLTÁN – TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújárárhelyekről. Bp., 1987. nr. 2.; KNAPP, 2015. 345–348. p.

⁴⁶ Vö. pl.: Legújabb énekek. Buda, 1860.; SCHAEFER JAKAB: A bold. Szűz Mária kegyhelyei Magyarországon. Bp., 1897. 10–12. p.

Ezek a tárgyak egyrészt reprezentálták a kegyszobor közbenjáró erejét, másrészt utaltak mindazokra a szükséghelyzetekre, melyekben hathatós segítséget lehetett várni.

A többi hálaadományt elzárták a nyilvánosság elől: egy részüket a kolostori terekben, a gvárdián hivatali szobájában, illetve a szerzetesi közösségben, kettős zárral védett szekrényben őrizték. A tételek száma itt a legnagyobb, a leltárszerű felsorolásban egyaránt található ékszerek (nyakra való gyöngy, egyéb igaz- és üveggyöngy, díszes öv, nyaklánc, medál, gyűrű, fülbevaló), érmek, képek⁴⁷ (Szűz Mária), Agnus Dei-ek, votívok (szív, kereszt, gyermek bölcsőben, szem, láb) és egyéb ajándékok (ereklye, drágakő).

Reliqua asservantur in Guardianatu, et in Communitate in Armario sub dupplici clave prout sequitur (A további adományokat a gvárdiánságon, és a közösségben lévő szekrényben kettős zár alatt őrzik, amint itt következik)

Collare ex unionibus mixtum lapidibus argento inclusis	1 (nyakravaló gyöngyből és ezüstbe foglalt kövekből)
Cingulus ex rubris Unionibus	1 (öv vörös gyöngyökből)
Numisma magnum argento circumdatum ex Cera Innocentis	1 (nagy ezüst érem, amit körbe fog Ince viasztáblája)
Numisma argenteum in quo insigne navis Petri	1 (ezüst érem, rajta Péter hajójának jelvénye)
Numisma argenteum S. Joan. Nep.	1 (Nepomuki Szent János ezüst érem)
Numisma argenteum S. Osvaldi	1 (Szent Osvald ezüst érem)
Numisma Ferdinandi	1 (Ferdinánd érme)
Numisma Ducis Saxoniae	1 (szász fejedelem érme)
Effigies B. V. ex argento	1 (Szűz Mária alak ezüstből)
Parvus Agnus Dei in argento sub vitro	1 (kis Agnus Dei ezüstből üveg alatt)
Corculum ex argento	1 (kis szív ezüstből)
Cingulus sericeus flavi coloris, nodulis scophio argenteis fucatus	1 (aransárga selyem öv ezüstoffonallas boggal)
Cruculae argenteae	2 (ezüst keresztcske)
Numisma vitreum argento circumdatum, intus imago B.V.	1 (üveg érme ezüst foglalattal, belül Szűz Mária képpel)
Reliquiae per modum cordis	1 (ereklyék szív formában)
Reliquiae rotundae sub vitro	1 (ereklyék kör formában üveg alatt)
Infans in cunis argent.	1 (gyermek bölcsőben ezüstből)
Patena argentea	1 (ezüst paténa [kerek tál a szentostyához])
Corda argentea	1 (ezüst korda [kötél])
Oculi argentea	1 (ezüst szemek)
Pes argenteus	1 (ezüst láb)
Catenula argentea	1 (kis ezüst lánc)
Cruculae argenteae in catenulis argenteis, cum lapidibus viridibus, et pretiosis albis	3 (ezüst keresztcske ezüst láncocskán, zöld és fehér drága kövekkel)
Ligula cum lapidibus et unionibus	1 (medál kövekkel és gyöngyökkel)
Catenula aurea cum cruce argentea	1 (arany láncocska ezüst kereszttel)

⁴⁷ Ezek a képek értékes anyagból készültek, s nem azonosak az úgynevezett hálaképekkel, melyeket a leltárban nem vettek számba. Az utóbbiakból a mai napig mindössze kettő maradt fenn.

lapidibus viridibus et albis exposita	zöld és fehér kövekkel)
Uniones veri albi cum 10 ordinum	1 (fehér igazgyöngyök tíz sorban)
Uniones albi trium ordinum	1 (fehér gyöngyök három sorban)
Uniones albi 4 ordinum rubris mixto	1 (fehér gyöngyök négy sorban vörösekkel keverve)
Uniones 15 ordinum albi rubris mixto	1 (fehér gyöngyök tizenöt sorban vörösekkel keverve)
Uniones rubri cum 5 ordinibus magnis et longis	1 (vörös gyöngyök öt nagy és hosszú sorban)
Uniones nigri cum albis mixti, ordines duo longi	1 (fekete gyöngyök fehérrel keverve, két hosszú sorban)
Uniones nigri unus ord.	1 (fekete gyöngyök egy sorban)
Collare vitreum cum granis nigris, caeruleis, et rubris	1 (kristályból való nyaklánc, fekete, kék és vörös szemekkel)
Collare album cum granis vitreis, et rubris duobus	1 (fehér nyaklánc üveg szemekkel és két vörössel)
Grana flava vitrea una zona.	1 (sárga üveg szemek, egy öv)
Ex collari antiquo partes deciduae ex argento ad filum unum infilatae onane	1 (régí nyaklánc levált részei ezüstműből, összerakva)
Annulus aureus cum lapidibus pretiosis	1 (arany gyűrű értékes kövekkel)
Annulus argenteus cum lapidibus pretiosis	1 (ezüst gyűrű értékes kövekkel)
Annuli duo in circulo aurei	2 (két arany gyűrű)
Crux argentea cum lapidibus	1 (ezüst kereszt kövekkel)
Crux argentea pro collari	1 (ezüst kereszt nyakláncra)
Inaures ex arg.	2 (ezüst fülbevaló)
Numismata vitrea argento circumdata	2 (üveg érem ezüstbe foglalva)
Lapides Topasij minores	15 (kis topáz kövek)
Lapides Amatisti	5 (ametiszt kövek)
Lapides Topasij majores	4 (nagyobb topáz kövek)
Lapides Topasij magni	3 (nagy topáz kövek)
Lapides item Amatisti	6 (ametiszt kövek)
Catenula arg. cum 8 ord. in fine Ligulae rubra	1 (ezüstlánc nyolc soros, a végén vörös medál)

E tárgyak egy része értékes anyagból készült, s itt található meg a mindössze néhány, aranyból készült tárgy (gyűrűk) is. Az ezüst adományok túlsúlya, köztük néhány különleges ajándék – például egy roncsolt, régi nyaklánc levált részei vagy egy aranysárga selyem öv ezüstfonalas boggal – jelzik az adományozók viszonylag szerény anyagi lehetőségeit.

A teljes leltár utolsó része a kegyszobor öltözeteit sorolja fel. Itt nem jelölték meg az őrzési helyet, a későbbi adatokból azonban feltételezhető, hogy a szerzetesi közösség zárt tereinek egyikében vagy a liturgikus ruhákhoz hasonlóan a sekrestyében helyezték el ezeket.

Indumenta ejusdem Miraculosae B. V. M. (Ugyanezen csodatévő Szűz Mária öltözetei)

Albi coloris	4 (fehér színben)
Rubri coloris	2 (vörös színben)
Viridis Coloris	2 (zöld színben)
Flavi coloris	1 (sárga színben)
violacei coloris	1 (ibolya [kék, lila?] színben)

Az öt különböző színű, összesen tíz darab, anyagában, díszítésében és eredetében nem részletezett öltözet fele – feltételezve az azonosságot a már tárgyalt ruhákkal – tekinthető ismertnek korábbi adatokból. A két vörös ruha egyikét Ordódy Petronella,⁴⁸ a két zöld öltözet egyikét Széchényi Katalin,⁴⁹ a kék palástot pedig Zichy Anna⁵⁰ ajánlhatta fel. Feltételesem sem lehet azonban azonosítani a Geréczy Erzse Katalin és a Festetics Anna által adományozott palástokat⁵¹ éppúgy, mint a négy fehér és egy sárga öltözetet. A Szűz Mária-ruhák száma arányban áll a többi ajándékkal, azokat nem múlja felül; elkülönített őrzésüket az egyéb tárgyaktól eltérő formájuk és minőségük, továbbá rendszeres használatuk magyarázza. A teljes leltár végéhez új címen illeszkednek az 1766. évi újabb felajánlások.

His tamen hoc Anno noviter oblata sunt sequentia (Mindezekhez ebben az évben [1766] a következőket ajánlották fel)

A Relicta vidua Spectabilis Domini Josephi Zsicsi ex pio legato ejusdem defunctae natae Euphrosina Bezerédi. Catena argentea 11. ord.	(Zsicsi [Zichy] József özvegyétől Eufrozina Bezeréditől ⁵² kegyes adományként halálát követően küldetett.)
Colipendium expositum cum lapidibus rubris auro invextis	1 (11 soros ezüstlánc)
Vestitura ex materia vulgo tráged, ex qua factae sunt Casulae 6	1 (nyaklánc aranyba foglalt vörös kövekkel) (ruha „tráged”-nek nevezett anyagból, melyből hat miseruha készült)

Ezekről nem dönthető el pontosan, hogy vajon mindegyik Bezerédi Eufrozinától származik-e, valószínűleg igen.

Az ajándékok további bővülése

1766 után megritkúlnak az öltözetekre és más adományokra vonatkozó bejegyzések. 1767-ben,⁵³ majd 1769-ben mindössze a korábban felsorolt

⁴⁸ Ld. 42. sz. jegyz.

⁴⁹ Ld. 30. sz. jegyz.

⁵⁰ Ld. 43. sz. jegyz.

⁵¹ Ld. 36. ill. 41. sz. jegyz.

⁵² A Zichy család köznemesi ágához tartozott Zichy József (+1764), Tolna megye alispánja, akinek felesége volt a halálát követően adományozó Bezerédj (Bezerédi) Euphrosina (Fruzsina) (1727–1765). Zichy Józsefet és feleségét az andocsi templom kriptájában temették el.

⁵³ „1767. *Supellex, et ornatus B. V. M.* prout anno priori, extant omnia, partim in guardianatu, partim in Communitate in Armario sub dupplici Clave,” azaz, a korábbi évhez hasonlóan minden megvan, részben a gvardiánságon, részben a közösségben, a szekrényben, kettős zár alatt.

tárgyak folyamatos őrzéséről tájékoztat az *Inventarium*.⁵⁴ Az utóbbi évben a tételes bővülés részletezése a következő.

Quibus hoc anno [1769] accesserunt (mindehhez ebben az évben hozzájárultak)

Catenuła ex auro in 3 ord.	1 (három soros arany lánc)
Pes argenteus	1 (ezüst láb)
Cor argentum	1 (ezüst szív)
Et in Una Cum Caerula büsso lista ex argento effigies B. V.	1 (és egy kék selyem táblán ezüst Szűz Mária kép)
Ex argento effigies B. V.	1 (ezüst Szűz Mária kép)
Ex argento effigies offerend.	1 (ezüstartól való kép)
Ex argeanto oculus	1 (ezüst szem)
Ex argento Crucifixus	1 (ezüst feszület)
Ex argento unione offer.	1 (ezüst gyöngy)

Ezek a már korábbról ismert tárgyfeleségek minden valószínűség szerint újabbakkal egészülhettek ki a további években is, annak ellenére, hogy a bővülést a továbbiakban nem részletezték az *Inventariumban*. Egy 1770. évi rövid bejegyzés szerint az adományok részben a gvárdián környezetében, részben a közösségben, részben a csodatévő szobor mellett találhatóak.⁵⁵ Ezt követően 1796-ig még ilyen tartalmú bejegyzések sincsenek. A korábbiaktól eltérően 1796-ban a templom és a sekrestye leltárában tűnik fel néhány, a kegyszoborhoz tartozó tárgy (korona, öltözet), s a már ismert tételek közül az 1765-ös számbavételhez viszonyítva – feltételezve azonoságukat – kizárólag az öltözetek számában mutatkozik bővülés: ekkor négyvel több ruhát jegyeztek fel.

Corona argentea B.V. Mariae	1 (Szűz Mária ezüst koronája)
Corona argentea Jesuli	1 (a gyermek Jézus ezüst koronája)
Vestes B.V. Mariae Thaumaturgicae cum vestibus Jesuli	14 (Szűz Mária és a gyermek Jézus ruhái)

Hasonlóak az 1803. és 1805. évi bejegyzések is, itt egyedül az öltözetek száma változik, eggyel több a korábinál, azaz összesen tizenöt.

1803; 1805 [In Ecclesia et Sacristia]

Corona argentea B.M. V.	1 (Szűz Mária ezüst koronája)
Corona argentea Jesuli	1 (a gyermek Jézus ezüst koronája)
Vestes B.M.V. Thaumaturgiae	15 (a csodatévő Szűz Mária ruhái)

1808-ban még ennél is szűkszavúbb a vonatkozó bejegyzés: ekkor egyedül a kegyszobor öltözeteit számszerűsítik, „Vestes B.V.M. 15”. 1820-ban tizennyolc,⁵⁶ majd 1823-ban és 1826-ban egyaránt tizenhat⁵⁷ a ruhák száma.

⁵⁴ „1769. Supellex et ornatus B. V. Mariae reperiuntur partim in guardianatu, partim in Communitate.”

⁵⁵ „1770. Supellex et ornatus B. V. Mariae reperiuntur partim in guardianatu, partim in Communitate, reliqua conspiciuntur juxta Thaumaturgam.”

⁵⁶ „1820 Vestimenta B.M. Virginis 18.”

⁵⁷ „1823 Vestimenta B.M. Virginis 16”; „1826 Vestimenta B.M.V. 16.”

Ezt követően 1841-ig nincs feljegyzés a hálaadományokról. Ebből az évből, majd 1844-ből a templom és a sekrestye leltárában található néhány elszórt adat a kegyszoborról. Eszerint a főoltáron áll a fából faragott csodátévő Szűz Mária szobor, oldalán Dorottya és Agáta vértanúk szobrával; Szűz Mária és a gyermek Jézus fején aranyozott ezüst koronák láthatók, öltözetük és az oltáron lévő anatómák rögzítve vannak.⁵⁸ Kizárólag a ruhák mennyiségére vonatkozik két további bejegyzés az *Inventarium* vége felé: számuk 1847-ben tizenöt, 1850-ben tizenhat. Eszerint 1852-ben, amikor a máig fennmaradt legrégebbi, ezüsttel hímzett sötétkék bársony ruhát ajándékozta Boronkay Cecília,⁵⁹ az öltözetek száma húsz alatt lehetett.

Az *Inventarium* feljegyzéseinek egyre szűkszavúbbá válása párhuzamba állítható a mirákulum-történetek megritkulásával. Ennek – újabb források előkerüléséig – többféle oka lehet. Így például feltételezhető, hogy egy idő után a mirákulumokat és az adományokat egy másik, ma ismeretlen kötetben jegyezték fel. Nem zárható ki az sem, hogy a 19. század második felében nem érkeztek újabb adományok Andocsra.

Összegzés

A rendelkezésre álló dokumentumok tanulságai, a korábbi elemzések eredményei és az *Inventarium* újonnan feltárt adatainak időbeli dinamikája azonos irányba mutatnak.⁶⁰ A mariánus ferencesek andocsi megtelepedését követő építkezésekkel⁶¹ egy időben kezdődő mirákulum feljegyzések szerint a búcsújáró kultusz eleinte növekvő, majd a 18. század utolsó harmadától csökkenő intenzitást mutat.⁶² Ugyanez a tendencia megfigyelhető a katolikus hitre itt áttérők számának alakulásában,⁶³ és érzékelhető az 1726-tól Andocson működő noviciátus működésében is.⁶⁴ Andocson a templomi és kolostori építkezések, valamint a ferences épületegyüttes állagának számottevő javításai az 1716. évi megtelepedéstől 1777-ig tartottak. Utána hosszú ideig nem történt lényeges változás. Az adományok leltárában a 18. század utolsó harmadában nincs jelentősebb bővülés.

A vizsgálat végén érdemes ismét feltenni a kérdést, vajon milyen régi az andocsi Mária-öltözetek felajánlásának szokása. Ismeretes, hogy Andocson 1716-tól 1720-ig működött az első mariánus ferences rezidencia. Ennek a kezdetleges épületnek és a kegykápolna akkori állapotának, benne a gótikus oltárnak, s azon a Szűz Mária szoborcsoportnak ismereteim szerint nem maradt fenn leírása vagy képi ábrázolása. Az 1720-ban konvent rangra

⁵⁸ „Ara major B. Mariae Virginis Thaumaturgae e ligno fabricatae, latus ejus SS. Martyres Dorotheae et Agathae Statuae stipant – Coronae argenteae inauratae Capitibus Beatae Mariae et Jesuli impositae – Vesti [!] Ejus, et arae diversa anathemata argentea sunt infixi.”

⁵⁹ Tallián (III.) György felesége (1784–1865. október 10.)

⁶⁰ Egy folyamatban lévő vizsgálat szerint az andocsi vallásos nyomtatványok száma alakulásának is hasonló a dinamikája – jelenleg 1780-ig 10, 1781 és 1850 között 9, 1851 után 67 ilyen kiadványt lehet számba venni.

⁶¹ Vö. TAKÁCS–PFEIFFER, 2001. 170–176. p.

⁶² Vö.: TÜSKÉS, 1993. 318. p.

⁶³ Vö.: TÜSKÉS, 1993. 320. p.

⁶⁴ 1764-ben úgy tűnik, megszűnik a működése, később (1769) igyekeznek ezt újrarendíteni. TAKÁCS–PFEIFFER, 2001. 531–532. p.

emelt kolostor pecsétjének lenyomatán látható a kegyszobor valószínűleg legrégebbi ábrázolása.⁶⁵ Itt a szoborcsoport alakjainak (Szent Dorottya, Szűz Mária a gyermek Jézussal, Szent Ágota) fején korona, kezükben jogar látható. Szűz Mária holdsarlón áll, s nem látható a szoborra applikált öltözet. Tudjuk, hogy a kegykápolna régi oltárát valamikor 1746 előtt lebontották, s a megtartott gótikus szobrokat belekomponálták az új barokk oltárkompozícióba.⁶⁶ A művészettörténeti kutatás szerint az 1520 körül készült szobrokat közelebbről meg nem határozott időpontban/időpontokban jelentősen átfestették, újraaranyoztatták, sérült részeit, így Szűz Mária homlokát, alsó ajkát, a gyermek Jézus kezzeit és lábfejeit kiegészítették, a két női szent arcát átfaragták; kezükben a pálmaág és fejükön a korona újabb.⁶⁷

Mindebből feltételezhető, hogy az öltöztetés szokása 1720 után és 1731, a kegyszoborra készített ruhára vonatkozó első ismert adat előtt alakult ki. Nem zárható ki a lehetőség, hogy Mária és Jézus alakjának öltözetrel történő hangsúlyozása, kiemelése egyúttal a szobor hiányainak és kopottságának az elfedését is szolgálta.⁶⁸

---

⁶⁵ A pecsét tiszta lenyomatát ld.: MFKL. VII.10. 10. dob. (= Vegyes iratok.)

⁶⁶ A *sacra conversazione* (szent beszélgetés, társalkodás) ikonográfiai típusának megfelelően Mária karján a gyermek Jézussal szentek társaságában áll. A kegyszobrot és a mellette álló két női szent szobrát további négy új szoborral, Szent István első magyar király, Szent László, Assisi Szent Ferenc, és Páduai Szent Antal alakjával bővítették.

⁶⁷ RADOCSAY DÉNES: A középkori Magyarország faszobrai. Bp., 1967. 148–149. p.

⁶⁸ A szobor jelenlegi öltözet nélküli állapota összevethető egy 1946-ban Gaál Károly által készített felvétellel. GAÁL KÁROLY: Adatok a Kelet-Közép-Európai Loreto-kultuszhoz. A názáreti ház és a Loreto-kultusz. In: Boldogasszony. Szűz Mária tisztelete Magyarországon és Közép-Európában. Szerk.: Barna Gábor. Szeged, 2001. 43–57. p., 53. p., 1. kép. Utóbbin Szűz Mária szeme, ajka és homloka jelentősen eltérő, finomabb és kifejezőbb, mint a mostani arc. Nem véletlen, hogy Aggházy Mária – nem tudva az 1950-es évek eleji ismételt változtatásokról és átfestésről – azt írta, hogy a „kerek állú, pufók arcokban kevés az egyéni érzés, üresek, kifejezéstelenek”. AGGHÁZY MÁRIA: Régi magyarországi faszobrok. Bp., 1958. 25–26. p.

Az egykori máramarosi öt koronaváros népességének fejlődése és vallási szerkezetének változása a dualizmus korában (1869–1910)

Becske Pál-Zsolt

I. Bevezetés

Tanulmányom a hajdani máramarosi öt koronaváros¹ – privilegizált mezőváros – Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező és Máramarossziget népességfejlődését és vallási szerkezetének változását vizsgálja az 1869-től 1910-ig terjedő időszakban. A tanulmány célja, hogy bemutassa az öt település népességszámának alakulását a kutatott időszak egyes periódusainak népesedési folyamataival, jelenségeivel összefüggésben, valamint ismertesse a népesség vallásfelekezeti viszonyait és annak változásait. Fontos megjegyezni, hogy a hajdani mezővárosok és a vármegye történetét taglaló szakmunkák száma még ma is elenyésző. Az öt település dualizmuskori népességfejlődésének, illetve vallási szerkezetének együttes és paralel vizsgálatára ez idáig nem került sor. Ezért úgy vélem, hogy jelen dolgozat legalább részben hiánypótló szerepet tölt be e tekintetben és egyben rámutat a további szélesebb körű, mélyrehatóbb kutatások szükségességére.

A történelmi Máramaros vármegye a Trianon előtti Magyarország hatodik legnagyobb kiterjedésű törvényhatósága volt.² A megye 9616 km²-nyi területe csaknem a nyolcszorosát tette ki a szomszédos Ugocsa (1213 km²), több mint két és félszeresét Bereg (3681 km²) és a másfélszeresét Szatmár vármegye (5740 km²) területének.³ Máramarost északról és észak-keletről Galícia, dél-keletről Bukovina, délről Beszterce-Naszód és Szolnok-Doboka megyék, míg nyugatról és észak-nyugatról Szatmár, Ugocsa és Bereg me-

---

¹ Anjou Károly Róbert (I. Károly) magyar király 1329. április 26-án kelt oklevelében az ugocsai Szöllősevel megegyező kiváltságokat adományozott Husztnak, Visknek, Técsőnek, illetve Hosszúmezőnek. 1352-ben Máramarossziget is megkapta ezen privilégiumokat I. (Nagy) Lajostól. Czébel Lajos helytörténeti monográfiájának releváns részletét idézve: „A mai nyelven autonómiának is nevezhető jogállás a következőket tartalmazza: szabad be- és elköltözést, tiszviselőik és papjuk szabad választását, mentességet a főispán hatósága alól, a bíraskodás jogát, új irtások és ültetvények létrehozásának jogát, melyeket tőlük más nyelvű és más nemzetbeli emberek el ne vehessenek, vásártartás jogát, vám- és szolgáltatás mentességet, mely alól csak a földbér (terrarium, census) kivétel, mely telkenként vagy birtokként megszabott összegben fizetendő.” A koronavárosok 1834-ben elvesztették kiváltságaikat, illetve birtokaikat, míg Máramarossziget 1848-ig megtarthatta külön kiváltságait. Ld.: IGYÁRTÓ GYÖNGYI: A máramarosi koronavárosok. Ungvár–Bp., 2005. 18., 23., 28. p.; CZÉBELY LAJOS: Visk története. Ungvár, 2002. (továbbiakban: CZÉBELY, 2002.) 28–29. p.

² SEBESTYÉN ZSOLT: Máramaros megye helységneveinek etimológiai szótára. Nyíregyháza, 2012. (továbbiakban: SEBESTYÉN, 2012.) 5. p.

³ KÓSA PÁL: Magyarország közigazgatási atlasza, 1914. Baja, 2000. (továbbiakban: KÓSA, 2000.) 68., 72., 75., 77. p. A vármegyék, a rendezett tanácsú és törvényhatósági jogú városok területi adatai együttvéve.

gyék határolták.⁴ A vármegye közigazgatási beosztását tekintve 10 járásból és 1 rendezett tanácsú városból állt. Ezek a következők: Dolhai, Huszti, Izavölgyi, Ökörmezői, Sugatagi, Szigeti, Taracvizi, Técsői, Tiszavölgyi és Visói, valamint a külön közigazgatási területi egységet képező megyeszékhely, Máramarossziget. A terület népességszáma – a megyeközpont nélkül – az 1914-es adatok szerint 336335 fő, népsűrűsége pedig 35,0 fő/km². A felekezeti arányszámok alapján a lakosság abszolút többsége (73,8%) görögkatolikus felekezetű volt. Az izraeliták összlakosságon belüli aránya 17,2%, a római katolikusoké 6,3%, míg a reformátusok részesedése csupán 2,2%-ot tett ki.⁵

II. A népességszám alakulása (1869–1910)⁶

A történelmi Máramaros vármegye polgári lakossága 1869-ben 220506 fő volt, ami az 1850. évi népességszámmal viszonyítva 37790 fős, míg az 1857. évi adattal összevetve 36034 fős növekedést mutat. A vármegye közigazgatási alegységei közül a Máramarosszigeti (Szigeti) járás volt a legnépesebb 40845 fős lakosságával, ami a megye népességének 18,5%-át tette ki. A Huszti járás lakosságszáma meghaladta a 30 ezer főt (35569 fő, 16,1%), míg a többi járásé a 20 ezer főt. Ezek a következők: Felsővíssói (26310 fő, 11,9%), Izavölgyi (23699 fő, 10,7%), Tiszavölgyi (22460 fő, 10,2%), Técsői (22072 fő, 10%), Ökörmezői (20392 fő, 9,2%) és Taracvizi (20326 fő, 9,2%). Az öt település polgári népessége 1869-ben 23455 fő volt, ami arányait tekintve a vármegye lakosságának 10,6%-át tette ki. A négy nagyközség, illetve Máramarossziget rendezett tanácsú város közül a megyeszékhely volt a legnépesebb 8833 fős lakosságával, ami az össznépesség 37,7%-ának felelt meg. Ezen kívül igen jelentős volt Huszti népességszáma is (6413 fő, 27,3%). Míg Visk 3616 (15,4%), Técső 2877 (12,3%), Hosszúmező pedig 1716 fős (7,3%) lakossággal rendelkezett.⁷

Az 1869. évi népszámlálást megelőző csaknem másfél évtizedben két kolerajárvány is érintette kisebb-nagyobb mértékben Máramaros vármegyét. A hivatalosan legtöbb halálos áldozattal járó 1855. évi járvány Kótyuk Erzsébet közlése alapján 2361 áldozatot követelt. Faragó Tamás a halottak számát – az utóbbival megegyező adat közlése mellett – ennél valamivel többre, 2410 főre teszi. Míg az 1866. évi járvány következtében elhunytak száma Kótyuk nyomán 84–104 fő, ami részben megegyezik a Faragó által közölt halálozási adattal (104 fő).⁸ Ha összesítjük az 1855. és 1866. évi

⁴ SEBESTYÉN, 2012. 5. p.; SZILÁGYI ISTVÁN: Máramaros vármegye egyetemes leírása. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1876-ban Szigeten tartott XIX-dik nagygyűlésének alkalmából. Bp., 1876. (továbbiakban: SZILÁGYI, 1876.) 15. p.

⁵ KÓSA, 2000. 72. p.

⁶ A tanulmányban közölt népességszám adatok 1869-ben, 1880-ban a polgári lakosságra, 1890-ben a polgári és össznépességre, míg 1900-ban és 1910-ben az összes népességre vonatkoznak.

⁷ Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai. Összeáll.: Sebők László. Bp., 2005. (továbbiakban: SEBŐK, 2005.) 112–115. p.; DÁNYI DEZSŐ: Az 1850. és 1857. évi népszámlálás. Bp., 1993. 22. p.

⁸ KÓTYUK ERZSÉBET: Kolerajárványok az északkeleti-felvidéken a 19. században, különös tekintettel Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros megyére. In: Ditor ut Diem. Tanulmányok Schultheisz Emil professzor 85. születésnapjára. Bp., 2008.

járványok adatait megállapíthatjuk, hogy a kolera következtében elhunyt személyek száma Kótyuk nyomán 2445–2465 fő volt, míg Faragó közlése alapján 2465–2514 főre tehető Máramarosban. Összehasonlítva az említett járványok halálozási adatait az 1850 és 1869 közötti periódus fentebb közölt népességnövekedésének mértékével egyet kell értenünk Faragó Tamás 19. század egészére vonatkozó megállapításával: „az ismert adatú kolera-járványok egyike sem érintette súlyosan a megyét”.⁹

A vármegye népességszáma 1880-ban 227436 fő volt. Az 1869 és 1880 közötti időszakban Máramaros lakossága 6930 fővel (3,1%) nőtt.¹⁰ A korábbi, illetve a későbbi periódusok viszonylatában egyaránt csekélynek mondható népességnövekedés részben a 19. század 70-es éveiben pusztító járványokkal, illetve járványszerű megbetegedésekkel áll összefüggésben. Az 1872–73. évi kolerajárvány halálos áldozatainak száma Máramarosban Kótyuk és Faragó ekvivalens adatai alapján 2149 fő volt. Ennél jóval több áldozatot követelt 1873-ban a tífusz, illetve a himlő, amelyek következtében 4–5000 fő vesztette életét. A diftéria 1877-től 1879-ig legkevesebb 2652 személy életét követelte a vármegyében. Míg 1879 és 1880 között ismét a tífusz és a himlő szedte áldozatait, amelyek száma 2–3000 fő volt.¹¹ Összesítve az 1872 és 1880 közötti járványok Faragó által közölt halálozási adatait konstatálhatjuk, hogy Máramaros vármegye népessége csak a járványos, illetve járványszerű megbetegedések következtében több mint 10000 fős (10801–12801 fő) veszteséget szenvedett a vizsgált időszakon belül.

A négy nagyközség, illetve Máramarossziget rendezett tanácsú város lélekszáma az 1869 és 1880 közötti periódusban 23455-ről 25409 főre emelkedett (+1954 fő, 8,3%). A legnagyobb mértékű növekedés a megyeszékhelyen detektálható. A rendezett tanácsú város népessége a 2019 fős (22,9%-os) növekedés következtében 10852 főre nőtt. A négy nagyközség lélekszámának alakulását tekintve Huszt és Visk¹² kivételével csekély mértékű gyarapodás figyelhető meg. Hosszúmező népessége 1716 főről 1759 főre (+43 fő, 2,5%), míg Técső lélekszáma 2877-ről 2954 főre növekedett (+77 fő, 2,7%). Ezzel szemben Huszt lakosságszáma a 185 fős (-2,9%) fo-

---

(továbbiakban: KÓTYUK, 2008.) 302–303. p.; FARAGÓ TAMÁS: Humanitárius katasztrófák Máramaros vármegyében a középkortól az első világháborúig. In: Történeti Demográfiai Évkönyv, 2005. Szerk.: Faragó Tamás. Bp., 2005. 19–78. p. (továbbiakban: FARAGÓ, 2005.) 52., 58. p.

⁹ FARAGÓ, 2005. 51. p.

¹⁰ SEBŐK, 2005. 112–115. p.; A magyar korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. köt. Bp., 1882. (továbbiakban: Népszámlálás, 1881.) 164–168. p.

¹¹ FARAGÓ, 2005. 52., 61. p.; KÓTYUK, 2008. 306. p.

¹² Visk polgári népességének száma a népszámlálási adatok és az összefoglaló kimutatások alapján 1869-ben, illetve 1880-ban is 3616 fő volt. Ld.: SEBŐK, 2005. 112. p.; Népszámlálás, 1881. 167. p.; A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész. A népesség leírása községenként. Bp., 1902. (Magyar Statisztikai Közlemények, 1.) (továbbiakban: Népszámlálás, 1900/1.) 561. p.; A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint. Bp., 1912. (Magyar Statisztikai Közlemények, 42.) (továbbiakban: Népszámlálás, 1910/1.) 831. p.

gyás következtében 6228 főre csökkent.¹³ Az 1872–73. évi kolerajárvány által érintett települések, illetve ezek halálozási adatai – néhány községtől és időszakos halálozási adattól eltekintve – ismeretlenek, viszont a megyeszékhelyen bizonyos, hogy voltak kolerás megbetegedések. Legalábbis erre enged következtetni a *Máramaros vármegye egyetemes leírása* című kötet eredeti helyesírással közölt részlete: „Az 1873. évi cholerajárvány alkalmából Sziget város, a szegényalaptól 10 ágyval egy városi szegénykórházat rendeztetett be, mely azóta fenáll.”¹⁴

A vármegye polgári lakossága 1890-ben már 268281 főt számlált.¹⁵ Az 1880 és 1890 közötti periódusban Máramaros népességszáma az előző időszakhoz viszonyítva igen jelentős mértékben növekedett (+40845 fő, 17,9%). A megye lakosságának tényleges szaporodása és pozitív vándorlási egyenlege alapján (+2893 fő) a népesség természetes szaporulata 37952 fő volt a tárgyalt periódusban. A tényleges szaporodás 92,9%-a a természetes szaporulatból, míg 7,1%-a bevándorlási többletből keletkezett. Az öt település össznépessége 6609 fővel (26%) 32018 főre nőtt. A legnagyobb mértékű növekedés számát és arányát tekintve egyaránt a megyeszékhelyen ment végbe. Máramarossziget népességszáma 10852 főről 14758 főre növekedett (+3906 fő, 35,9%). Míg a legkisebb gyarapodás Hosszúmezőn mutatható ki, melynek lakosságszáma 253 fővel 2012 főre emelkedett. A többi nagyközség lélekszámának alakulását tekintve szintén jelentősebb növekedés detektálható. Huszt lakossága 1233 fővel (19,8%), Técsőé 779 fővel (26,4%), míg Visk népessége 438 fővel (12,1%) nőtt a vizsgált időszakban.¹⁶

Az 1900-as népszámlálás adatai alapján Máramaros vármegye összlakossága 309598 fő volt. Az 1890 és 1900 közötti periódusban Máramaros polgári és katonai népességének lélekszáma 40743 fővel (15,2%) nőtt. A tényleges szaporulat és passzív vándorlási egyenleg (–6091) alapján a lakosság természetes szaporulata 46834 fő volt. Vagyis a több mint hateraz fős kivándorlási veszteség következtében a tényleges növekedés mértéke mérséklődött. Az öt település összlakossága 5486 fővel (17,1%) 37504 főre gyarapodott. A legnagyobb – a korábbi periódushoz viszonyítva mégis kisebb mértékű – lélekszámbeli növekedés ismét Máramarosszigeten detektálható. A megyeszékhely népességszáma 14758-ról 17445 főre emelkedett (+2687 fő, 18,2%). Ezen kívül jelentősebb mértékű gyarapodás mutatható ki Huszton, ahol a lakosság száma 1255 fővel (16,8%) 8716 főre nőtt. Arányait tekintve a legnagyobb növekedés Técsőn figyelhető meg (21,9%, +817 fő), míg Visken és Hosszúmezőn ennél csekélyebb gyarapo-

¹³ SEBŐK, 2005. 112–115. p.; Népszámlálás, 1881. 165., 167–168. p.

¹⁴ SZILÁGYI, 1876. 486. p.

¹⁵ Máramaros össznépessége 1890-ben 268855 fő volt. Ld.: A magyar korona országaiiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei. 1. r. Általános népleírás. Bp., 1893. (Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, I.) (továbbiakban: Népszámlálás, 1891.) 5. p.

¹⁶ Népszámlálás, 1881. 164–168. p.; A magyar korona országainak helységnévtára. Szerk.: Jekelfalussy József. Bp., 1892. (továbbiakban: JEKELFALUSSY, 1892.) 322–332. p.; A magyar szent korona országainak kivándorlása és visszavándorlása, 1899–1913. Bp., 1918. (Magyar Statisztikai Közlemények, 67.) (továbbiakban: Kivándorlás, 1918.) 96. p.

dás detektálható. Visk népessége 389 fővel (9,6%), míg Hosszúmező lélekszáma 338 fővel (16,8%) nőtt az 1890-től 1900-ig terjedő időszakban.¹⁷

Máramaros lakossága 1910-ben már 357705 főt tett ki. Az 1900 és 1910 közötti periódusban a vármegye népességszáma – a korábbi évtizedek viszonylatában a legnagyobb mértékű növekedést produkálva – 48107 fővel (15,5%) nőtt. Az elveszületések száma 1901 és 1910 között 148178 fő, míg a halálozásoké 91264 fő volt a megyében. A két érték különbözete alapján Máramaros népességének természetes szaporulata 56914 főt tett ki. Viszont a tényleges növekedés mértéke a 8807 főre tehető kivándorlási veszteség következtében csökkent.¹⁸ Nyegre László közlése szerint 1897-ben még csupán 5, 1900-ban már 637 darab Amerikába szóló útlevelet adtak ki Máramarosban.¹⁹

A hivatalos statisztikai adatok alapján az 1901 és 1910 közötti periódusban a megye területéről legnagyobbbrészt Amerikába kivándorló (ld. 1. ábra) személyek száma 8999 fő, míg a visszavándorlóké 1788 fő volt. A vándorlási mutatók különbözete alapján Máramaros vármegye nemzetközi vándormozgalomból keletkezett vándorlási vesztesége 7211 főt tett ki. A kivándorlók anyanyelvi megoszlása alapján konstatálható, hogy a legnagyobb számban, illetve arányban a ruszinok (rutének) hagyták el Máramaros vármegyét (5800 fő, 64,5%). A magyar anyanyelvű kivándorlók száma 1773 fő (19,7%), a németeké a feltételezett jiddis anyanyelvűekkel együtt 1072 fő (11,9%), a románoké 281 fő (3,1%), míg az egyéb anyanyelvűeké 73 fő (0,8%) volt.²⁰

Az öt település összlakossága 1900 és 1910 között a korábbi periódusok viszonylatában a legnagyobb népességnövekedés eredményeként 37504-ről 44999 főre emelkedett (+7495 fő, 19,9%). Az 1901 és 1910 közötti periódusban az elveszületések és halálozások számának egyenlege alapján a négy nagyközség, illetve Máramarossziget rendezett tanácsú város népességének természetes szaporulata 5266 fő volt. Viszont a lakosság tényleges szaporulata az 1930 fős bevándorlási többletnek köszönhetően 7196 főt tett ki.²¹ A legnagyobb mértékű növekedés az ezt megelőző évtize-

¹⁷ JEKELFALUSSY, 1892. 322–332. p.; Népszámlálás, 1891. 5. p.; Népszámlálás, 1900/1. 298–304. p.; Kivándorlás, 1918. 96. p.

¹⁸ Népszámlálás, 1900/1. 298–304. p.; Népszámlálás, 1910/1. 298–304. p.; A magyar szent korona országainak 1901–1910. évi népmozgalma községenként. Bp., 1913. (Magyar Statisztikai Közlemények, 46.) (továbbiakban: Népmozgalom, 1913.) 298–304. p.

¹⁹ NYEGRE LÁSZLÓ: Máramaros megye. Bp., 1900. (továbbiakban: NYEGRE, 1900.) 47. p.

²⁰ Kivándorlás, 1918. 4–5., 27–28., 30–31., 51. p.; Az egyéb anyanyelvűek számát az összes kivándorló, illetve az ismert anyanyelvűek lélekszámának különbözete alapján határoztam meg.

²¹ Népszámlálás, 1900/1. 298., 302., 304. p. A népszámlálási adatok összevetése alapján az öt település népességének tényleges szaporulata 7495 fő volt a vizsgált periódusban. A csaknem 300 fős eltérés azzal magyarázható, hogy az 1900. évi népszámlálás Técső lélekszámát (4550 fő) értelemszerűen a néhány évvel később hozzácsatolt Ferencvölgye (299 fő) nélkül tünteti fel, ellenben a népmozgalmi statisztikai kiadványban közölt 1900. évi népességszám adat (4849 fő) a járási székhely és a kisközség együttes lélekszámára vonatkozik. Ld.: Népszámlálás, 1900/1.

dekhez hasonlóan a megyeszékhelyen mutatható ki. Máramarossziget lakossága 17445 főről 21370 főre gyarapodott (+3925 fő),²² ami elsősorban a jelentős bevándorlási többletnek, valamint az ugyancsak számottevő természetes szaporulatnak volt köszönhető. A négy nagyközség lélekszámának alakulása szintén növekvő tendenciát mutat. Fontos azonban megjegyezni, hogy a népességnövekedés csaknem mindegyik községben főként a természetes szaporulatnak tulajdonítható,²³ amihez kisebb-nagyobb vándorlási veszteség is társult. (Ld. 1. táblázat.)

A kivándorlási többlet mértéke Hosszúmezőn volt a legnagyobb (-233 fő), míg Huszton a legkisebb (-30 fő). A csekély vándorlási veszteségnek, valamint a jelentős mértékű természetes szaporulatnak köszönhetően a járási központ, Huszt népességszáma 1576 fővel 10292 főre növekedett. Ezzel szemben Hosszúmező lakosságának tényleges szaporulata a jelentősebb vándorlási veszteség eredményeként mindössze 238 fő volt. Técső lélekszáma – Ferencvölgygel együtt – a 839 fős természetes szaporulatnak, illetve a bevándorlási többletnek (+222 fő) köszönhetően 1061 fővel nőtt. Míg Visk népességszáma a 181 fős vándorlási veszteség következtében csak 396 fővel gyarapodott.²⁴

III. A népesség vallási szerkezetének változása (1869–1910)

A tanulmány második részében a népességszám alakulásával párhuzamosan vázolom a vármegye és az öt település lakosságának vallási szerkezetét,

298–302. p.; Népszámlálás, 1910/1. 298–302., 832. p.; Népmozgalom, 1913. 302–303. p.

²² Népszámlálás, 1900/1. 304. p.; Népszámlálás, 1910/1. 304. p.

²³ A ki- és bevándorlók, illetve az áttelepülők lélekszámára vonatkozó települési bontású adatok ismeretének hiányában.

²⁴ Népszámlálás, 1900/1. 298., 302., 304. p.; Népszámlálás, 1910/1. 298., 302., 304. p.; Népmozgalom, 1913. 298., 302., 304. p.; Czébel Lajos helytörténeti monográfiájában közli Fejős Zoltán adatait, aki legalább 600 főre teszi a 20. század első évtizedében Viskről kivándorló személyek számát. A kivándorlók vándorlási célirányuk szerint elsősorban az Egyesült Államokba, ezen belül főként Illinois (Chicago), részben pedig Iowa és New York államokba vándoroltak ki. Czébel megállapítása szerint a kivándorlók többsége református felekezetű volt. Ld.: CZÉBELY, 2002. 167–169. p.; Peleskey Sándor egyháztörténeti munkájában táblázatba foglalva közli a Viski Református Egyházközség javára adakozó, Egyesült Államokban élő személyek nevét, származási helyét, illetve adományaik mértékét. Az adományozók pontosan megjelölt származási helye alapján a 20. század elején legkevesebb 65 viski illetőségű református felekezetű személy tartózkodott az Egyesült Államokban. Ld.: PELESKEY SÁNDOR: A viski református egyház története. Beregszász, 1925. 65–66. p. Az utóbbtól eltérő számadatot kapunk az egyháztanács 1910. december 20-án tartott ülésének jegyzőkönyvében szereplő, az egyházközség részére adományozó személyek neve, illetve adományaik mértéke alapján. Eszerint 1910-ben legkevesebb 54 viski illetőségű református felekezetű személy tartózkodott az Államokban. Ebből 35 férfi, 19 nő. Ld.: A viski ev. ref. egyház tanácsülésének jegyzőkönyve. 1904. március 20-tól, kelt 1910. december 20. – A Viski Református Egyház Irattára. A két számadat közötti eltérés azzal magyarázható, hogy Peleskey az eltérő években adakozók neveit együttesen tünteti fel, míg a jegyzőkönyvben csak az 1910-ben adakozó személyek neve szerepel.

illetve annak változásait. Azonban a települési szintű felekezeti viszonyok részletes ismertetésére elsősorban terjedelmi okok miatt nem térek ki. A lakosság 1869 és 1910 közötti vallásfelekezeti megoszlásának települési bontású adatait összefoglaló táblázatokban közlöm.

Fényes Elek 1847-ben megjelent *Magyarország leírása* című munkájában közli Máramaros vármegye népességének felekezeti megoszlására vonatkozó vallási adatait. Ezek szerint a megye 176615 fős lakosságából 147997 fő (83,8%) görögkatolikus, 11617 fő (6,6%) római katolikus felekezetű volt. A zsidók, vagyis az izraeliták száma 9619 fő (5,4%), a reformátusoké 7287 fő (4,1%), míg az evangélikusoké csupán 95 fő (0,1%) volt.²⁵ Az 1869. évi népszámlálás vallási adatai alapján a történelmi Máramaros vármegye polgári népességszáma már meghaladta a 220 ezer főt. A lakosság felekezeti összetételét tekintve a görögkatolikusok száma és aránya volt a legnagyobb, illetve a legmagasabb a vármegyében (170208 fő, 77,2%). Ezen kívül jelentős volt az izraeliták (26295 fő, aránya 11,9%) és a római katolikusok jelenléte (17093 fő, 7,8%). A református felekezetűek lélekszáma 6625 fő (3%), míg az evangélikusoké 272 fő volt, ami a megye lakosságához viszonyítva csupán 0,1%-ot tett ki. A többi felekezet képviselői – az örmény katolikusok és az unitáriusok – csak kis mértékben voltak jelen Máramarosban. Az előbbieket száma 6 fő, míg az utóbbiaké 7 fő volt.²⁶

A fentebb szereplő vallási adatok összevetése alapján Máramaros felekezeti viszonyait tekintve az egyetlen jelentősebb változás az izraeliták, illetve a római katolikusok felekezeti rangsorban elfoglalt pozíciójának felcserélődése volt. Ami az izraeliták lélekszámának kimagasló növekedésével (+16676 fő, 173,4%) magyarázható. Az izraelita népesség létszámának ilyen mértékű emelkedése a feltételezhetően magas természetes szaporulaton kívül részben a zsidóság 1840 és 1850 közötti tömeges (kb. 76 ezer fős) magyarországi bevándorlásával függ össze, amelynek eredményeként a határmenti vármegyékben, köztük Máramarosban is jelentősen megnövekedett az egyébként is magas számú és arányú zsidóság (izraeliták) lélekszáma.²⁷ Máramaros vármegye, mint bevándorlási célterület, már a 18. század második felében központi helyet foglalt el a zsidóság körében, főként földrajzi elhelyezkedésének köszönhetően. A galíciai zsidóság elsősorban a kiindulási területtel, tehát a Galíciával határos vagy ehhez közeli vármegyékben telepedett le, köztük Ung, Bereg, Máramaros, Ugocsa, Szabolcs, Szatmár és Zemplén megyékben. Ennek eredményeként a magyarországi zsidó népesség jelentős része a 18. század második felétől kezdődően az említett észak-keleti vármegyékben tömörült.²⁸ A történelmi Ung, Be-

²⁵ FÉNYES ELEK: *Magyarország leírása*. I. rész. Magyarország általánosan. Pest, 1847. 35. p.

²⁶ SEBŐK, 2005. 112–115. p.

²⁷ PREPUK ANIKÓ: *A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*. Debrecen, 1997. (továbbiakban: PREPUK, 1997.) 104. p.

²⁸ FRISNYÁK SÁNDOR: *Tokaj-Hegyalja zsidó népessége. (1840–1941)* In: *A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza. Tanulmánygyűjtemény. Első kötet*. Szerk.: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor. Nyíregyháza–Szerencs, 2016. 303–304. p.; Czébel Lajos szerint a galíciai zsidóság számottevő betelepülése már a 18. század második felét megelőző időszakban kezdetét vette Máramarosban. Azonban a további betelepülést akadályozta, hogy 1692-ben kitiltották a zsidóságot a vármegyéből. Ld.: CZÉBELY, 2002. 66. p.; Ezzel kapcsolatban Várady Gábor a következőket írja: „Zsidót

reg, Ugocsa és Máramaros vármegyék zsidó népességének lélekszáma az 1735-ös adatok szerint még csupán 890 fő, 1787-ben 6311 fő, 1850-ben 41323 fő, míg 1869-ben már 64 903 fő volt.²⁹

A négy nagyközség, valamint Máramarossziget rendezett tanácsú városa össznépességének felekezeti arányai Fényes Elek (1851) adatai alapján a következők voltak: 37,5% görögkatolikus, 29,8% református, 23,9% római katolikus, 8,3% izraelita, míg 0,4% evangélikus. (Ld. 2. táblázat.) A görög szertartású katolikusok aránya Huszton (62,9%), a római katolikusoké és az izraelitáké Máramarosszigeten (33,4%, 15,2%), míg a reformátusoké Técsőn (61,0%) volt a legmagasabb. Ezen felül a reformátusok a lakossághoz viszonyított számarányuk alapján relatív többséget alkottak Hosszúmezőn (44,6%).³⁰

A vármegye és a vizsgált települések polgári lakosságának 1869-es vallásfelekezeti megoszlása alapján konstatálható, hogy a reformátusok és az izraeliták az össznépességhez viszonyított számarányaik alapján eltérő helyen álltak az öt település, illetve Máramaros felekezeteinek rangsorá-

---

a XVIII. század második feléig e megyében csak igen keveset lehetett találni, mint bérlőt. Régebben a zsidók bevándorlását nagyon gátolta az, hogy a kincstári helyeken meg volt nekik tiltva a letelepedés.” Ld.: VÁRADY GÁBOR: Máramaros. In: Máramaros vármegye. Honismereti írások a Monarchia korából. Szerk.: S. Benedek András. Bp.–Beregszász. 1997. 25. p.

²⁹ KONRÁD MIKLÓS: Demográfiai változások. In: Zsidók Kárpátalján. Történelmi örökség a dualizmus korától napjainkig. Szerk.: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Bp., 2013. 15–26. p. (továbbiakban: KONRÁD, 2013.) 15. p.

³⁰ FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. II. köt. Pesten, 1851. (továbbiakban: FÉNYES, 1851.) 119., 126. p.; 'Visk, Técső, Szigeth' szócikkek. In: FÉNYES ELEK: Magyarország geographiai szótára. Pesten, 1851. Online: Arcanum adatbázisok: arcanum.hu / Arcanum Kézírónyvtár. Lexikonok. – 2019. március. (továbbiakban: FÉNYES, 1851. Online.) Fényes Elek munkájában a viski református közösség lélekszámára vonatkozó adatok nem szerepelnek. Az említett adathiány következtében a nagyközség és az öt település együttes lélekszámára, illetve felekezeti arányszámaira vonatkozó adatok is csupán hozzávetőlegesek, esetenként teljes mértékben pontatlanok. Czébely Lajos – kiegészítve Fényes vallási adatait – a reformátusok számát 1347 főben határozta meg. Ld.: CZÉBELY, 2002. 97. p.; Ellenben az 1851. évi hivatalos református egyházmegyei (Máramaros-Ugocsa) kimutatás szerint a Viski Református Egyházközség lélekszáma 1850-ben 1749 fő volt. Ld.: Táblás Előterjesztése a helv. hitv. Máramar.-Ugocsa egyházvidéki ekklezsiák állapotjának 1850. évben – Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (továbbiakban: TtREL.) I.1.s.20. A hivatalos egyházmegyei adattal számolva Visk össznépessége megközelítőleg 2685 fő volt. A görögkatolikusok összlakosságán belül aránya 32,2%, a római katolikusoké 2,7%, míg a reformátusoké 65,1% körüli lehetett. Az öt település összlakossága Visk református felekezeti népességével együtt hozzávetőlegesen 15110 fő volt. Míg a lakosság felekezeti megoszlása – a több mint 15 ezer fős népességszámhoz viszonyítva – körülbelül így nézett ki: 37,9% református, 33,2% görögkatolikus, 21,2% római katolikus, 7,3% izraelita és 0,4% evangélikus. Ezek alapján az öt település lakosságának relatív, míg Visk népességének abszolút többsége – meghaladva a técsői arányszámot is – református felekezeti volt. Ellenben a görögkatolikusok felekezeti arányszámait alapján már a második helyen álltak. A többi felekezet viszonylatában jelentős eltolódás nem mutatható ki.

ban.³¹ Ezen felül a katolikus egyház görög szertartású híveinek arányszáma is jelentősen eltért a megyei mutató értékétől.

A négy nagyközség, valamint Máramarossziget 23455 fős népességének csak relatív többsége volt görögkatolikus felekezetű (8478 fő, 36,1%). A reformátusok lélekszámuk és arányszámuk szerint – megelőzve az izraelitákat, valamint a latin szertartású katolikusokat – a második helyen álltak (6284 fő, 26,8%). Ellenben az izraelita hitfelekezet (3696 fő, 15,8%) a megye és a vizsgált települések népességének viszonylatában a második helyről a negyedikre szorult vissza. Ezzel szemben a római katolikusok és az evangélikusok össztelepülési szinten is megőrizték megyei pozícióikat. Az 1869-es adatok alapján az öt település polgári lakosságának 20,9%-a (4909 fő) római katolikus, míg 0,4%-a (87 fő) evangélikus felekezetű volt. Ezen felül 1 unitáriust írtak össze a járási székhelyen, Técsőn. Míg az örmény katolikusok egyik településen sem voltak jelen. (Ld. 3. táblázat.) A katolikus egyház görög szertartású híveinek aránya Huszton (58,5%), a reformátusoké pedig Viskén (56,0%), valamint Técsőn (52,0%) volt a legmagasabb.

---

³¹ Az 1869. évi népszámláláshoz legközelebb álló 1865. évi egyházmegyei statisztikai kimutatás releváns adatainak összesítése alapján az öt település (egyházközség) református felekezetű népességének lélekszáma – az anya- és leányegyházak együttvéve – 6162 fő volt. Ebből 1851 fő (30,0%) a Máramarosszigeti Református Anyaegyház tagja, 1769 fő (28,7%) a Viski Anyaegyházé, 1311 fő (21,3%) a Técsői Anya- és Úrmezői Leányegyházé, 697 fő (11,3%) a Hosszúmezői Anya- és a Taraczközi Leányegyházé, míg 534 fő (8,7%) a Huszti Anya- és a Dolhai Leányegyházé volt. Ld.: A helv. hitv. Máramaros-ugocsai egyházmegye statisztikája 1865-ben. – TtREL. I.1.s.20.; A református felekezetű népesség lélekszámának összevetésekor célszerűbb az 1865. évre vonatkozó esperesi jelentés vallási adatait megvizsgálni, még akkor is, ha az összehasonlítás a két állapotfelvétel – ez esetben az 1865-ös jelentés és az 1869-es népszámlálás – idejének eltérése miatt adódóan csak hozzátétőleges lehet. Főként mivel az 1869. évi népszámlálás – ahogy a többi állapotfelvétel is – a települések népességének vallási adatait nem egyházmegyei, egyházvidéki adminisztratív alapegységenként (ld. anya- és leányegyházak), hanem politikai közigazgatási alegységek (esetünkben 4 nagyközség és 1 rendezett tanácsú város) szerint vette számba. Az említett esperesi jelentés az egyházmegyei statisztikától eltérően külön tartalmazza az anyaegyházak (egyházak) és leányegyházak (fiókegyházak) népességszám adatait. Ezek összesítése alapján az öt település (egyházközség) református felekezetű lakosságának lélekszáma 1865-ben 6358 fő volt. Ezen belül 1913 fő (30,1%) a Viski, 1900 fő (29,9%) a Máramarosszigeti, 1306 fő (20,5%) a Técsői, 702 fő (11,0%) a Hosszúmezői, míg 537 fő (8,4%) a Huszti Református Egyházközség tagja volt. Ld.: Esperesi jelentés a máramaros-ugocsai reformált egyházmegyei egyházak és iskolák állapotáról 1865-dik évben. – TtREL. I.1.s.20. Összehasonlítva a népszámlálás és az esperesi jelentés adatait, megállapítható, hogy az öt település református népességének lélekszáma a négyéves eltérés ellenére nem különbözött jelentős mértékben. Az 1869. évi népszámlálásban csupán 74 fővel kevesebb református felekezetű személy szerepel, mint a négy évvel korábbi esperesi jelentésben. Ami a települési bontású vallási adatokat illeti, az 1865-ös jelentésben feltüntetett népességszámhoz viszonyítva a következő lélekszámbeli eltérések detektálhatóak 1869-ben: Hosszúmező (+27 fő), Huszt (+31 fő), Máramarossziget (-436 fő), Técső (+191 fő) és Visk (+113 fő).

Ellenben a római katolikusok (32,2%) és az izraeliták (26,3%) súlypontja változatlanul a megyeszékhelyen, Máramarosszigeten koncentrálódott.³²

Máramaros vármegye népessége 1880-ban 227436 fő volt, ami az 1869. évi népességszámhoz viszonyítva csekély 3,1%-os növekedést mutat. Az 1869 és 1880 közötti időszakban a görögkatolikusok lélekszáma 1403 fővel 168805 főre csökkent a megyében, ami kevesebb, mint 1%-os fogyást jelentett. Ezzel szemben az izraeliták száma a többi felekezethez viszonyítva a legnagyobb növekedést produkálva, 26295-ről 33463 főre nőtt (+7168 fő), míg az összlakosságon belüli számaránya 11,9%-ról 14,7%-ra emelkedett. A katolikus egyház latin szertartású híveinek száma és aránya szintén növekedett (+882 fő, +0,1%). Ezen felül csekélyebb mértékű gyarapodás mutatható ki a reformátusoknál (+165 fő), illetve az evangélikusoknál (+12 fő, arányuk változatlanul 0,12%). Az unitárius egyház híveinek létszáma 7-ről 1 főre redukálódott. Ellenben a görög-keletiek (ortodoxok) lélekszáma 38 főre (0,01%-ra), az egyéb felekezetűeké pedig 80 főre (0,03%-ra) emelkedett Máramarosban.³³

Az öt település 25409 fős népességének viszonylatában a megyei tendenciához hasonló kisebb mértékű fogyás (-177 fő, arányszámát tekintve -3,4% csökkenés) ellenére a görög szertartású katolikusok továbbra is relatív többséget alkottak (32,7%, 8301 fő). A többi felekezet viszonylatában a legnagyobb mértékű növekedés össztelepülési szinten is az izraelitáknál detektálható. (Ld. 4. táblázat.) Számuk 3696-ről 5069 főre (+1373 fő), arányuk pedig 15,8%-ról 19,9%-ra nőtt. Ezen kívül számottevő növekedés csak a római katolikusoknál figyelhető meg (+582 fő). Lélekszámuk 4909 főről 5491 főre, míg számarányuk 20,9%-ról 21,6%-ra emelkedett. Ellenben a reformátusok³⁴ száma csupán 35 fővel nőtt, míg a lakossághoz viszonyított aránya – elsősorban az izraelita felekezetű népesség jelentős növekedésének következtében – 1,9%-kal csökkent. Az evangélikusok lélekszáma 67 fővel (0,2%-kal) növekedett. Az ortodox egyház híveinek száma 27 főre, aránya pedig 0,1%-ra emelkedett a vizsgált időszakban. Míg az egyéb felekezetűek létszáma 47 főre (arányszáma 0,2%-ra) nőtt, az unitáriusoké változatlan maradt.³⁵

A vármegye lakossága a több mint 40 ezer fős népességnövekedés eredményeként 1890-ben már meghaladta 268 ezer főt. A felekezeti viszonyok 1880 és 1890 közötti alakulását tekintve a korábbi időszakokkal

³² SEBŐK, 2005. 112–115. p.

³³ SEBŐK, 2005. 112–115. p.; Népszámlálás, 1881. 164–168. p.

³⁴ Az 1878. évi népiskolai kimutatás népességszámra vonatkozó adatai alapján az öt református egyházközség együttes lélekszáma 6775 fő volt. A református egyháztagok száma Viskén volt a legnagyobb (2096 fő, 30,9%), míg Máramarosszigeten (Szigeten) 2046 fő (30,2%), Técsón 1414 fő (20,9%), Hosszúmezőn 699 fő (10,3%), Huszton pedig 520 fő (7,7%). Ld.: Népiskolai adatok táblás kimutatása a máramaros-ugocsai egyházmegyében az 1878. évi évről. – TtREL. I.1.s.20. Összevetve az 1878. évi kimutatás és az 1880. évi népszámlálás adatait megállapítható, hogy a népszámlálás vallási adataihoz képest a két évvel korábbi népiskolai kimutatásban 456 fővel több református felekezetű személy szerepel. A két állapotfelvétel adatai közötti különbség települési bontásban nézve 1880-ban a következő volt: Hosszúmező (+86 fő), Huszton (-39 fő), Máramarossziget (-577 fő), Técső (+79 fő), Visk (-5 fő).

³⁵ SEBŐK, 2005. 112–115. p.; Népszámlálás, 1881. 165., 167–168. p.

(1869–1880) ellentétben a legnagyobb növekedés a görögkatolikusoknál detektálható. Számuk 168805-ről 194040-re nőtt (+25235 fő), arányuk azonban 1,9%-kal csökkent. Ennek ellenére a görög szertartású katolikusok továbbra is kiemelkedő helyet (72,3%) foglaltak el Máramarosban. Az izraelita közösség lélekszáma a szintén jelentős növekedés (+11610 fő) eredményeként 45073 főre nőtt, míg a megye lakosságához viszonyított aránya 14,7%-ról 16,8%-ra ugrott.³⁶ Nyegre László szerint a zsidóság (izraeliták) lélekszámbeli gyarapodása, főként az 1870-es és 90-es évek közötti időszakban, a nagyobb mértékű bevándorlással állt összefüggésben. A 19. század utolsó negyedében a 80-as évek elején kibontakozó, majd fokozódó zsidóüldözések következtében megindul az oroszországi zsidóság nyugati irányú, főként az Egyesült Államokba történő kivándorlása, ami részben az észak-keleti vármegyéket is érintette.³⁷

A többi felekezet összehasonlításában jelentősebb lélekszámbeli növekedés csak a római katolikusoknál (+2904 fő), valamint a reformátusoknál (+973 fő) mutatható ki. Emellett kisebb mértékű gyarapodás figyelhető meg az evangélikusoknál (+108 fő) és az ortodoxoknál (+86 fő). Míg az unitáriusok száma 1 főről 4 főre nőtt, az örmény katolikusoké 4 főre emelkedett. Ezzel szemben az egyéb felekezetűek lélekszáma a 78 fős csökkenés következtében csaknem nullára redukálódott (2 fő).³⁸

A vizsgált települések több mint 32 ezer fős lakosságának 1890-es felekezeti megoszlása alapján (ld. 5. táblázat) ugyancsak a görög szertartású katolikusok száma volt a legnagyobb (10863 fő), mi több, össze települési viszonylatban továbbra is relatív többséget alkottak (33,9%). Lélekszámuk 8301-ről 10863 főre (+2562 fő), a népességhez viszonyított arányuk pedig 32,7%-ról 33,9%-ra nőtt.³⁹ Fontos kiemelni, hogy az 1880 és 1890 közötti időszakban az öt település népességének vallásfelekezeti viszonyai – a reformátusok, a római katolikusok, valamint az izraeliták vonatkozásában – jelentékeny mértékben módosultak, ami elsősorban az izraelita, illetve a görögkatolikus népesség számottevő növekedésével függ össze. A lakossághoz viszonyított felekezeti arányok alapján a reformátusok a korábbi második helyről a harmadikra, a római katolikusok pedig a negyedikre szorultak vissza. Ellenben az izraeliták a negyedik helyről a másodikra léptek elő az öt település felekezeteinek rangsorában.

Az izraelita közösség lélekszáma – meghaladva a római katolikusok, illetve a reformátusok népességnövekedését – 2331 fővel 7400 főre nőtt,

³⁶ Uo. 164–168. p.; JEKELFALUSSY, 1892. 322–333. p.

³⁷ NYEGRE, 1900. 11. p.; BOTLIK JÓZSEF: Hármaskereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig. (1646–1997) Bp., 1997. (továbbiakban: BOTLIK, 1997.) 124. p.; PREPUK, 1997. 189–191., 194–195. p. Konrád Miklós megállapítása szerint: „A dualizmus korában széles körben elterjedt vélekedés szerint az ország és különösen az északkeleti megyék zsidósága főképpen a bevándorlás révén gyarapodott. A számok szerint a galíciai bevándorlás azonban mítosz volt csupán. Úgy országos szinten, mint Kárpátalján, a zsidók számának növekedésében a bevándorlás a dualizmus korában elenyésző szerepet játszott. A nyugati bevándorlás a szabadságharc eltiprása és a kiegyezés között elapadt, 1867 után ugyanez elmondható az 1850 és 1867 között már csökkenő, de még intenzív galíciai bevándorlásról is.” KONRÁD, 2013. 20. p.

³⁸ Népszámlálás, 1881. 164–168. p.; JEKELFALUSSY, 1892. 322–333. p.

³⁹ Népszámlálás, 1881. 165., 167–168. p.; JEKELFALUSSY, 1892. 322–325., 328–333. p.

míg az összlakosságon belüli aránya 19,9%-ról 23,1%-ra emelkedett. A katolikus egyház latin szertartású híveinek száma 5491-ről 6445 főre gyarapodott (+954 fő), arányszáma viszont 20,1%-ra esett vissza (-1,5%). A reformátusoknál ennél kisebb lélekszámbeli növekedés (+779 fő), míg a lakossághoz viszonyított arányait tekintve jelentősebb csökkenés (-2,7%) detektálható. Az unitáriusok lélekszáma 1, míg az evangélikusoké 35 fővel nőtt. Ezzel szemben az ortodox egyház híveinek száma 8 fővel, az egyéb felekezetűeké pedig 45 fővel csökkent a vizsgált időszakban.⁴⁰

1900-ban a vármegye össznépessége 309598 fő volt. Az 1890 és 1900 közötti időszakban a katolikus egyház görög szertartású híveinek száma – a többi felekezet viszonylatában ismét a legnagyobb növekedést produkálva – 26777 fővel 220817-re nőtt, aránya viszont 1%-kal csökkent. Ellenben az izraelita közösség lélekszáma és aránya egyaránt növekedett. Számuk 45073-ról 56006 főre (+10933 fő), a népességhez viszonyított arányuk pedig 16,8%-ról 18,1%-ra emelkedett. Emellett jelentősebb létszámgyarapodás figyelhető meg a római katolikusoknál és a reformátusoknál is. Az előbbieket száma 20879-ről 23430 főre (+2551 fő), míg az utóbbiaké 7763-ról 8918 főre (+1155 fő) nőtt. A többi felekezetnél tíz és száz fő alatti csökkenés, illetve növekedés mutatható ki a vizsgált periódusban. Az evangélikus egyház híveinek száma 82 fővel, az összlakosságon belüli aránya 0,04%-kal apadt. Míg az ortodoxok lélekszáma 36 fővel, arányszáma pedig 0,02%-kal lett kevesebb. Ezzel szemben az unitáriusok létszáma 20 fővel, az egyéb felekezetűeké pedig 3 fővel nőtt.⁴¹

A négy nagyközség, illetve Máramarosziget rendezett tanácsú város 37504 fős népességének 1900-as felekezeti megoszlását tekintve továbbra is görögkatolikus dominancia érvényesült (13425 fő, 35,8%). Számuk 1890 és 1900 között 2562 fővel, a lakossághoz viszonyított arányuk pedig 1,8%-kal növekedett. Jelentősen gyarapodott az izraeliták lélekszáma (+1924 fő), míg aránya 24,9%-ra emelkedett (+1,8%). A többi felekezet relációjában ezer fő alatti – esetenként jóval csekélyebb mértékű – növekedés, illetve fogyás detektálható. A református egyház híveinek száma 7770 főre nőtt (+672 fő), aránya viszont – a görögkatolikus és az izraelita népesség lélekszamarányának növekedése következtében – 20,7%-ra esett vissza (-1,5%). A római katolikusok lélekszáma egy évtized leforgása alatt 342 fővel növekedett, aránya azonban 2%-kal csökkent. Az unitárius felekezetűek száma 14 fővel, míg az ortodoxoké csupán 1 fővel gyarapodott. Ellenben az evangélikusok létszáma és aránya egyaránt csökkent (-27 fő, -0,2%), az egyéb felekezetűeké pedig nullára redukálódott.⁴²

Máramaros vármegye népessége a 15,5%-os növekedés következtében 1910-ben már meghaladta a 357 ezer főt. A megye lakosságának abszolút többsége (71,1%) változatlanul görögkatolikus felekezetű volt.⁴³ Lélekszá-

⁴⁰ Népszámlálás, 1881. 165., 167–168. p.; JEKELFALUSSY, 1892. 322–325., 328–333. p.

⁴¹ Népszámlálás, 1900/1. 298–305. p.; JEKELFALUSSY, 1892. 322–333. p.

⁴² JEKELFALUSSY, 1892. 322–325., 328–333. p.; Népszámlálás, 1900/1. 298–299., 302–305. p.

⁴³ „A görög szertartású római katolikusok arányukat tekintve (71,1%) Máramaros megyében voltak jelen a legmagasabb súllyal, míg sok megyében ténylegesen nem voltak jelen.” Ld.: HAJDÚ ZOLTÁN: Az egyházak területi igazgatásának alakulása a török kiűzésétől 1918-ig. In: A Kárpát-medence történeti vallásföldrajza.

muk 1900 és 1910 között 220817-ről 254215 főre nőtt (+33398 fő), részarányuk azonban némileg csökkent. Az unitus felekezetű népesség természetes szaporulata 1901 és 1910 között 35899 fő volt, viszont a tényleges növekedés mértéke a kivándorlási többlet (–2501 fő) következtében csökkent.⁴⁴ Az izraeliták száma 9688 fővel 65694-re nőtt, aránya pedig csekély 0,3%-kal növekedett. Az izraelita felekezetű lakosság természetes szaporodásának mértéke (16198 fő) szintén meghaladta lélekszámának tényleges növekedését. A természetes és tényleges szaporulat különbözete 6510 főt tett ki, ami elsősorban – és talán kizárólag – kivándorlási veszteség volt.⁴⁵ Az előző periódushoz (1890–1900) hasonlóan jelentősebb népességnövekedés detektálható a római katolikusoknál (+2774 fő), valamint a reformátusoknál. Ez utóbbiak száma 8918-ről 9646 főre nőtt (+728 fő), míg a lakossághoz viszonyított aránya 2,9%-ról 2,7%-ra esett vissza. A református felekezetű népesség természetes szaporulata 1901 és 1910 között 1077 fő, a latin szertartású katolikusoké pedig 3590 fő volt. A tényleges és természetes szaporulat számértékeinek egyenlege alapján a reformátusok 349, míg a római katolikusok 816 fős vándorlási veszteséget szenvedtek.⁴⁶

Fontos megjegyezni, hogy a releváns statisztikai adatok hiányában a megyéből kivándorló személyek felekezeti hovatartozását nem ismerjük a vizsgált időszakban, viszont az 1901 és 1910 között kivándorlók anyanyelvi megoszlása (ld. 2. ábra), illetve Máramaros ruszin népességének felekezeti arányai alapján (1900-ban 96,5%, 1910-ben 99,5% görög szertartású kato-

---

Tanulmánygyűjtemény. Első kötet. Szerk.: Gál András – Frisnyák Sándor – Kókai Sándor. Nyíregyháza–Szerencs, 2016. 152. p.

⁴⁴ A vallásfelekezetek vándorlási egyenlege – a tényleges és természetes szaporulat különbözete – magában foglalja a felekezetváltások (áttérések) számértékeit is. Azonban az áttérések vallásfelekezetek szerinti népességfejlődésre gyakorolt hatása elenyésző. Ld.: VARGA E. ÁRPÁD: A népesség fejlődése, az etnikai és felekezeti viszonyok alakulása a jelenkori Erdély területén 1869 és 1920 között. In: *Erdélyi Múzeum*, 1997. 1–2. füz. 40–87. p. Mindazonáltal akad ellenpélda is Máramarosban, amelyre az ortodox felekezet kapcsán a későbbiekben részletesebben is kitérek.

⁴⁵ Vö.: „Az ország keleti, északkeleti vármegyéiben letelepedő, galíciai eredetű zsidó népesség az asszimilációs impulzusok hiánya miatt mindvégig megőrizte tradicionális vonásait.” PREPUK, 1997. 167. p.

⁴⁶ Népszámlálás, 1900/1. 298–305. p.; Népszámlálás, 1910/1. 298–305. p.; A magyar korona országainak 1900., 1901. és 1902. évi népmozgalma. Bp., 1905. (Magyar Statisztikai Közlemények, 7.) (továbbiakban: Népmozgalom, 1905.) 77., 79. p.; A magyar korona országainak 1903., 1904. és 1905. évi népmozgalma. Bp., 1907. (Magyar Statisztikai Közlemények, 22.) (továbbiakban: Népmozgalom, 1907.) 55., 57., 59. p.; A magyar szent korona országainak 1906., 1907. és 1908. évi népmozgalma. Bp., 1910. (Magyar Statisztikai Közlemények, 32.) (továbbiakban: Népmozgalom, 1910.) 71., 73., 75. p.; A magyar szent korona országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma. Bp., 1916. (Magyar Statisztikai Közlemények, 50.) (továbbiakban: Népmozgalom, 1916.) 179., 181. p. Doma István levéltári kutatásaira alapozott megállapítása szerint a 20. század elején Romániából kiinduló zsidó bevándorlás a történelmi Máramaros vármegvét is érintette. Ld.: DOMA ISTVÁN: A kárpátaljai zsidóság XX. századi történetéből. In: A magyar-ukrán közös múlt és jelen. Összekötő és elválasztó „fehér foltok”. Szerk.: Zubánics László. Beregszász–Ungvár, 2011. 89. p.

likus) konstatálható, hogy a kivándorlók többsége ruszin anyanyelvű görögkatolikus volt.⁴⁷ A felekezeti arányszámok Máramaros vármegye esetében teljes mértékben alátámasztják Botlik József megállapítását, mely szerint: „A ruszinok vallása gyakorlatilag teljesen lefedte nemzeti hovatartozásukat. [...] az esetek többségében, ha valaki Kárpátalján a görögkatolikus vallást követte, nagy valószínűséggel ruszin volt, és fordítva.”⁴⁸

A vármegye lakosságának 1900-as és 1910-es vallásfelekezeti megoszlása alapján az evangélikusok és az ortodoxok pozíciói felcserélődtek. Előbbiek a hatodik helyre szorultak vissza, míg az utóbbiak az ötödik helyre léptek előre a megye felekezeteinek rangsorában. Az 1900-tól 1910-ig terjedő időszakban az ortodox egyház híveinek száma 88-ról 1437 főre ugrott (+1349 fő, ebből csak 145 főt tett ki a természetes szaporulat), míg a lakossághoz viszonyított aránya 0,02%-ról 0,4%-ra emelkedett. Ellenben az evangélikusok lélekszáma csupán 154 fővel (310-ről 464-re) gyarapodott. Az unitáriusok létszáma szintén növekedett (+18 fő), míg az egyéb felekezetűeké némileg csökkent (-2 fő).⁴⁹ Tüzetesebben megvizsgálva az ortodoxok lélekszám gyarapodását konstatálható, hogy a legnagyobb mértékű növekedés a többségében románok lakta Izavölgyi járásban ment végbe, ahol számuk 50-ről 1019 főre emelkedett (+969 fő). A közigazgatási alegységen belül igen jelentős növekedés mutatható ki – a szintén román többségű – Izaszacsal településen (50-ről 880 főre), valamint jelentősebb mértékű gyarapodás figyelhető meg Dragomérfalván,⁵⁰ ahol lélekszámuk nulláról 138 főre emelkedett. Az ortodox felekezetű népesség ilyen mértékű növekedése a 20. század elején Máramaros déli részében, ezen belül Szacsal (Izaszacsal) községben az egyházi anyagi terhek miatti társadalmi elégedetlenség okán kibontakozó, majd több településre is kiterjedő skizmatikus mozgalommal áll összefüggésben, amelynek során a görög katolikus felekezetű román lakosság egy része – és talán a csekély lélekszámú Izavölgyi ruszinság is – áttért az ortodox hitre.⁵¹

Az öt település népességszáma 1910-ben csaknem 50 ezer fő volt. A lakosság felekezeti megoszlása alapján (ld. 6. táblázat) a görög szertartású katolikusok továbbra is relatív többséget alkottak (35,6%), bár számarányuk csekély mértékben csökkent (-0,2%). Lélekszámuk 1900 és 1910 között 2595 fővel nőtt. Az izraeliták száma – némileg meghaladva a görögkatolikus népesség növekedését – 2629 fővel 11953 főre, a lakossághoz

⁴⁷ A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. Bp., 1907. (Magyar Statisztikai Közlemények. 5.) 370. p.; A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. Bp., 1916. (Magyar Statisztikai Közlemények, 61.) 264. p.

⁴⁸ BOTLIK, 1997. 137. p.

⁴⁹ Népszámlálás, 1900/1. 298–305. p.; Népszámlálás, 1910/1. 298–305. p.; Népmozgalom, 1905. 77., 79. p.; Népmozgalom, 1907. 55., 57., 59. p.; Népmozgalom, 1910. 71., 73., 75. p.; Népmozgalom, 1916. 179., 181. p.

⁵⁰ A máramarosi skizmatikus mozgalom által leginkább érintett települések sorában Beheró, Nagylucska, Talaborfalu, Iza, Lipcse, Kövesliget, Keselymező és Izaszacsal mellett Dragomérfalva is szerepel. Ld.: GÖNCZI ANDREA: Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején. Ungvár–Beregszász, 2007. (továbbiakban: GÖNCZI, 2007.) 55. p.

⁵¹ Népszámlálás, 1900/1. 300–301. p.; Népszámlálás, 1910/1. 300–301. p.; BOTLIK, 1997. 135. p.; GÖNCZI, 2007. 44., 46. p.

viszonyított aránya pedig 24,9%-ról 26,6%-ra emelkedett (+1,7%). A református felekezetűek száma szintén nőtt (+722 fő), arányszáma viszont – nagyrészt az izraelita közösség számarányának növekedése következtében – 1,8%-kal visszaesett. Ennél jelentősebb lélekszámbeli gyarapodás detektálható a római katolikusoknál (+1272 fő), számarányuk azonban némileg szintén csökkent. Az öt település összlakosságának vallásfelekezeti összetétele alapján az evangélikusok, illetve az ortodoxok felekezeti rangsorban elfoglalt pozíciója – a megyeitől eltérően – változatlan maradt. Az evangélikus egyház híveinek száma 72 fővel 234-re nőtt, míg az ortodoxoké a 192 fős gyarapodás eredményeként 212 főre ugrott. A legnagyobb növekedés Máramarosszigeten figyelhető meg, ahol az ortodox egyház híveinek száma 19 főről 128-ra emelkedett (+109 fő). A többi felekezetenél – az unitáriusoknál és az egyéb vallásúaknál – csekély mértékű növekedés mutatható ki.⁵²

IV. Összegzés

A munka során a történelmi Máramaros vármegye, valamint az egykori öt koronaváros népességszámának és vallási szerkezetének alakulását vizsgáltam az 1869 és 1910 között végrehajtott magyarországi népszámlálások, illetve a népmozgalmi adatokat közlő statisztikai kiadványok alapján. A tárgyalt időszak első periódusában (1869–1880) csekély mértékű népességszám növekedés detektálható a vármegye és a vizsgált települések viszonylatában is. Ezzel szemben az 1880 és 1910 közötti időszakot – ezen belül is az 1900-tól 1910-ig tartó periódust – jelentős és dinamikus növekedés jellemezte, ami elsősorban a magas természetes szaporulattal, a kisebb mértékű kivándorlási veszteséggel – az öt település relációjában bevándorlási többlettel – magyarázható. Az 1869 és 1910 közötti periódusban a vármegye népességszáma 137199 fővel, míg a vizsgált települések összlakossága 21544 fővel nőtt. A legnagyobb növekedés számát és arányát tekintve egyaránt a megyeszékhelyen mutatható ki (+12537 fő, 141,9%). A legkisebb lélekszámbeli gyarapodás Hosszúmezőn (+872 fővel), míg arányszámát tekintve Viskan (33,8%) detektálható.

Ami a vármegye és az egykori öt koronaváros vallási szerkezetét, illetve annak 1869 és 1910 közötti változásait illeti, konstatálhatjuk, hogy a felekezeti arányszámok alapján Máramarosban mindvégig görögkatolikus dominancia érvényesült, míg a vizsgált települések viszonylatában relatív többséget alkottak az unitusok. Ezen felül igen jelentős volt az izraelita hitfelekezet jelenléte, ami a feltételezhetően magas természetes szaporulat mellett részben a zsidóság 18. és 19. századi betelepülésével függ össze. A reformátusok, illetve a római katolikusok lélekszáma a korszak egészét tekintve az előbbi két felekezetenél jelentősen csekélyebb mértékben növekedett, míg a lakossághoz viszonyított arányuk csökkent. Ennek ellenére a megye felekezeteinek rangsorában elfoglalt pozícióik nem változtak, ellenben az öt település vallási közösségeinek viszonylatában hátrébb kerültek. Ezen felül, ha eltekintünk a 20. század elején kibontakozó skizmatikus mozgalom hatásaként jelentékenyebb mértékben gyarapodó ortodox közösség lélekszámbeli növekedésétől, akkor megállapíthatjuk, hogy a dualizmuskori vármegye, illetve a négy nagyközség és Máramarossziget

⁵² Népszámlálás, 1900/1. 298–299., 302–305. p.; Népszámlálás, 1910/1. 298–299., 302–305. p.

rendezett tanácsú város össznépességének felekezeti összetételében nem történt további jelentős változás. A többi felekezet képviselői csak kis mértékben voltak jelen a megye és az öt település relációjában egyaránt.

Végül érdemes megjegyezni, hogy az egyes felekezetek súlypontjának települési szintű koncentrálódása alapján egy bizonyos mértékű folytonosság figyelhető meg a tárgyalt időszakban. A lakossághoz viszonyított felekezeti arányszámok alapján a görög szertartású katolikusok aránya mindvégig Huszton, a római katolikusoké és az izraelitáké Máramarosszigeten, míg a reformátusoké elsősorban Viskén és Técsőn (1880-ig), illetve Hosszúmezőn volt a legmagasabb.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat: A négy nagyközség és Máramarossziget rtv. népességének természetes és tényleges szaporulata, illetve vándorlási egyenlege 1901 és 1910 között

Település	Természetes szaporulat	Tényleges szaporulat	Vándorlási egyenleg
	fő		
Hosszúmező	471	238	-233
Huszt	1606	1576	-30
Máramarossziget	1773	3925	2152
Técső ⁵³	839	1061	222
Visk	577	396	-181
Összesen	5266	7196	1930

Forrás: Népszámlálás, 1900/1. 298., 302., 304. p.; Népszámlálás, 1910/1. 298., 302., 304. p.; Népmozgalom, 1913. 298., 302., 304. p.

2. táblázat: A négy nagyközség és Máramarossziget rtv. népességének felekezeti megoszlása Fényes Elek szerint (1851)

Település	Lakosság	Gk.	Ref.	Rk.	Izr.	Ev.
	fő	fő	fő	fő	fő	fő
Hosszúmező	1170	438	522	210	–	–
Huszt	3103	1953	370	640	132	8
Máramarossziget	6336	1225	1978	2119	964	50
Técső	1816	533	1108	164	9	2
Visk	936 ?	864	?	72	–	–
Összesen	13361 ?	5013	3978 ?	3205	1105	60
	%	%	%	%	%	%
Hosszúmező	99,9	37,4	44,6	17,9	–	–
Huszt	100,0	62,9	11,9	20,6	4,3	0,3
Máramarossziget	99,9	19,3	31,2	33,4	15,2	0,8
Técső	100,0	29,4	61,0	9,0	0,5	0,1
Visk	100,0 ?	92,3 ?	?	7,7 ?	–	–
Összesen	99,9 ?	37,5 ?	29,8 ?	23,9 ?	8,3 ?	0,4 ?

Forrás: FÉNYES, 1851. 119., 126. p.; Visk, Técső, Szigeth. [Szócikkek.] In: FÉNYES, 1851. Online. A vallásfelekezeti megoszlásra vonatkozó táblázatokban szereplő rövidítések: Gk.

⁵³ Técső polgári lakosságának száma 1900-ban 4542 fő, míg a katonai lakosságé 8 fő volt. Ezzel szemben az 1910. évi népszámlálás 1900. évre vonatkozó adatai szerint Técső polgári lakosságának száma 1900-ban 4841 fő volt. A népességszám adatok eltéréseinek oka, hogy a megyeközpontról nyugatra elhelyezkedő Ferencvölgye 1902-ben egyesült Técsővel. Vagyis az 1910. évi népszámlálás Técső és Ferencvölgye lakosságát már együtt tüntette fel. Ezzel magyarázható, hogy Técső népességének tényleges szaporodása a népszámlálási adatok alapján 1360 fő, ami nagyobb volt, mint a népmozgalmi kiadványban közölt adatok alapján detektált tényleges növekedés (1061 fő). Ld.: Népszámlálás, 1900/1. 302. p.; Népszámlálás, 1910/1. 302., 832. p.; SEBESTYÉN, 2012. 51. p.

= görögkatolikus, unitus, Ref. = református, Rk. = római katolikus, Izr.= izraelita, Ev.= evangélikus, Ort. = ortodox, görögkeleti, Uni. = unitárius.

3. táblázat: A négy nagyközség és Máramarosziget rtv. népességének felekezeti megoszlása 1869-ben

Település	Lakosság	Gk.	Ref.	Rk.	Izr.	Ev.	Uni.
	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő
Hosszúmező	1716	630	729	248	109	–	–
Huszt	6413	3751	568	1154	936	4	–
Máramarosziget	8833	2122	1464	2848	2325	74	–
Técső	2877	819	1497	356	197	7	1
Visk	3616	1156	2026	303	129	2	–
Összesen	23455	8478	6284	4909	3696	87	1
	%	%	%	%	%	%	%
Hosszúmező	100,1	36,7	42,5	14,5	6,4	–	–
Huszt	100,0	58,5	8,9	17,9	14,6	0,1	–
Máramarosziget	99,9	24,0	16,6	32,2	26,3	0,8	–
Técső	99,9	28,5	52,0	12,4	6,8	0,2	0,0
Visk	100,0	31,9	56,0	8,4	3,6	0,1	–
Összesen	100,0	36,1	26,8	20,9	15,8	0,4	0,0

Forrás: SEBŐK, 2005. 112–115. p.

4. táblázat: A négy nagyközség és Máramarosziget rtv. népességének felekezeti megoszlása 1880-ban

Település	Lakosság	Gk.	Ref.	Rk.	Izr.	Ev.	Ort.	Uni.	Egyéb
	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő
Hosszúmező	1759	576	785	274	124	–	–	–	–
Huszt	6228	3679	481	979	1062	22	4	–	1
Máramarosziget	10852	2235	1469	3574	3380	124	23	1	46
Técső	2954	798	1493	337	318	8	–	–	–
Visk	3616	1013	2091	327	185	–	–	–	–
Összesen	25409	8301	6319	5491	5069	154	27	1	47
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Hosszúmező	99,9	32,7	44,6	15,6	7,0	–	–	–	–
Huszt	100,1	59,1	7,7	15,7	17,1	0,4	0,1	–	0,0
Máramarosziget	99,8	20,6	13,5	32,9	31,1	1,1	0,2	0,0	0,4
Técső	100,0	27,0	50,5	11,4	10,8	0,3	–	–	–
Visk	99,9	28,0	57,8	9,0	5,1	–	–	–	–
Összesen	100,0	32,7	24,9	21,6	19,9	0,6	0,1	0,0	0,2

Forrás: Népszámlálás, 1881. 165., 167–168. p.

5. táblázat: A négy nagyközség és Máramarossziget rtv. népességének felekezeti megoszlása 1890-ben

Település	Lakosság	Gk.	Izr.	Ref.	Rk.	Ev.	Ort.	Uni.	Egyéb
	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő
Hosszúmező	2012	636	166	884	324	1	–	1	–
Huszt	7461	4333	1560	461	1094	12	–	–	1
Máramarossziget	14758	3538	4960	1832	4242	165	19	1	1
Técső	3733	1247	490	1623	363	10	–	–	–
Visk	4054	1109	224	2298	422	1	–	–	–
Összesen	32018	10863	7400	7098	6445	189	19	2	2
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Hosszúmező	99,9	31,6	8,3	43,9	16,1	0,0	–	0,0	–
Huszt	100,1	58,1	20,9	6,2	14,7	0,2	–	–	0,0
Máramarossziget	99,8	23,9	33,6	12,4	28,7	1,1	0,1	0,0	0,0
Técső	100,0	33,4	13,1	43,5	9,7	0,3	–	–	–
Visk	100,0	27,4	5,5	56,7	10,4	0,0	–	–	–
Összesen	100,0	33,9	23,1	22,2	20,1	0,6	0,1	0,0	0,0

Forrás: JEKELFALUSSY, 1892. 322-325., 328-333. p.

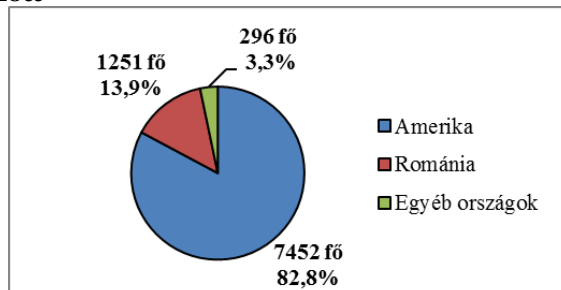
6. táblázat: A négy nagyközség és Máramarossziget rtv. népességének felekezeti megoszlása 1910-ben

Település	Lakosság	Gk.	Izr.	Ref.	Rk.	Ev.	Ort.	Uni.	Egyéb
	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő	fő
Hosszúmező	2588	785	336	1043	420	3	1	–	–
Huszt	10292	5902	2371	591	1405	17	6	–	–
Máramarossziget	21370	5850	7981	2274	4901	207	128	28	1
Técső	5910	2110	874	2079	766	4	77	–	–
Visk	4839	1373	391	2505	567	3	–	–	–
Összesen	44999	16020	11953	8492	8059	234	212	28	1
	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Hosszúmező	99,8	30,3	12,9	40,3	16,2	0,1	0,0	–	–
Huszt	100,0	57,3	23,0	5,7	13,7	0,2	0,1	–	–
Máramarossziget	99,9	27,4	37,3	10,6	22,9	1,0	0,6	0,1	0,0
Técső	100,0	35,7	14,8	35,2	12,9	0,1	1,3	–	–
Visk	100,1	28,4	8,1	51,8	11,7	0,1	–	–	–
Összesen	100,1	35,6	26,6	18,9	17,9	0,5	0,5	0,1	0,0

Forrás: Népszámlálás, 1910/1. 298–299., 302–305. p.

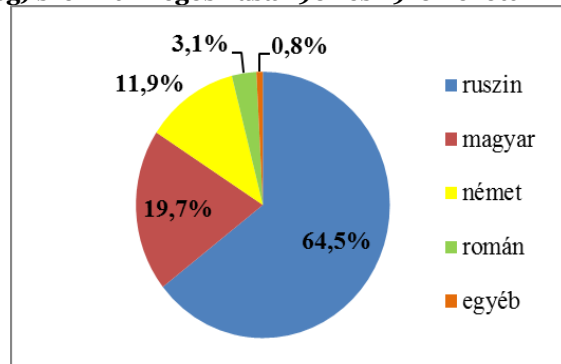
ÁBRÁK

1. ábra: A kivándorlók vándorlási irányuk szerinti megoszlása 1901 és 1910 között

Forrás: Kivándorlás, 1918. 4-5., 51., 83. p.

2. ábra: A Máramaros vármegyéből kivándorló személyek anyanyelv (nemzetiség) szerinti megoszlása 1901 és 1910 között

Forrás: Kivándorlás, 1918. 4-5., 27-31. p.

Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságon belül a dualista korszaktól a holokausztig

Bolgár Dániel

A zsidó siker az iskolarendszerben

Arról, hogyan alakult a zsidók és nem zsidók tanultságának szintje közötti eltérés a modern Magyarországon, sokat tudunk. Már a korabeli statisztika rengeteg adatot gyűjtött erről.¹ Kiemelt témája volt a zsidókérdésvitának is, mekkora hányadát foglalják el az iskolapadoknak a zsidó tanulók.² És a zsidó-nem zsidó egyenlőtlenségek történettudományi vizsgálatában – Karády Viktornak és az általa vezetett, inspirált kutatásoknak köszönhetően – ugyancsak főszerepet játszik az oktatási javak eloszlásának tárgyköre.³ Az eredmények azt mutatják, hogy a zsidó felüliskolázott-

---

¹ Ld. a népszámlálások műveltségi statisztikáját, illetve a statisztikai évkönyvekben közölt közoktatásügyi statisztikákat.

² Ld. pl. antiszemita részről: WESZPRÉMY KÁLMÁN: A magyarországi zsidóságról. I. A magyarországi zsidók statistikája. Debreczen, 1907. 67–74. p.; KOVÁCS ALAJOS: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp., 1922. 29–39. p.; BOSNYÁK ZOLTÁN: Fővárosunk elzsidósodása. Bp., 1935. 54–59. p.; KOVÁCS ALAJOS: A csonkamagyarországi zsidóság a statisztika tükrében. Bp., 1938. 35–39. p. Ők az izraeliták magasabb iskolázottságát a zsidó térfoglalás jeleként értelmezték. Zsidó részről ugyanezeket az iskolázottsági adatokat az izraeliták magyar nemzeti elkötelezettségének bizonyítékaként olvasták. Ld. pl.: ACSÁDY IGNÁCZ: Zsidó és nem-zsidó magyarok az emanczipáció után. Bp., 1883. 21., 30–31. p.; KOMÁROMI SÁNDOR: A zsidóhitűek és a magyarosodás. In: A magyar zsidóság almanachja. Védőirat. Szerk.: Szirmai Vidor. Bp., 1920. 57–61. p.; VENETIANER LAJOS: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére. Bp., 1922. 466–479. p.

³ Ld. mindenekelőtt: KARÁDY VIKTOR: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp., 1997.; UÓ: Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp., 2000. 169–256. p.; UÓ: Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok. Bp., 2012. 132–251. p. Karády munkássága mellett számos, rendszerint egy-egy iskolára, iskolatípusra vagy településre vonatkozó kutatás is készült. Pl.: ANDOR ESZTER: Zsidók és nem-zsidók a budapesti polgári iskolákban a XX. század elején: rekrutáció és iskolai teljesítmény. In: Iskola és társadalom. Szerk.: Sasfi Csaba. Zalaegerszeg, 1997. 367–400. p.; BÓDY ZSOMBOR – SZABÓ ZOLTÁN: A Budapesti Kereskedelmi Akadémia 1860 és 1906 között végzett hallgatóinak rekrutációja és mobilitása. In: Iskola és társadalom. Szerk.: Sasfi Csaba. Zalaegerszeg, 1997. 311–339. p., 315–317. p.; FERDINANDY KATALIN: Elit középiskolák. A felekezeti összetétel változása a statisztikák tükrében. In: *Educatio*, 1995. 4. sz. 668–692. p.; HUNFALUSY SZABOLCS: A Budapesti Evangélikus Gimnázium 1873 és 1944 között érettségizett diákjainak egyes szociológiai jellemzői, különös tekintettel a vallási hovatartozás szerepére. In: *Sic Itur ad Astra*, 1995. 1–2. sz. 93–129. p.; KOVÁCS ÉVA: Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború

ság⁴ mind az iskolázási esélyek, mind a tanulmányi eredmények tekintetében kialakult.

A zsidó iskolázottsági előnyt a legegyszerűbb a népszámlálások felekezeti bontásban is közölt műveltségi statisztikáival illusztrálni. (1. táblázat.) Ez egyfelől az írni-olvasni tudás elterjedtségét mérte, ami kifejezi, mennyire ért célt a kötelező alapfokú oktatás az egyes felekezeteknél. Másfelől a közép-, később a felső-, közép- és alapfokú oktatásban szerzett képzettséget mutatta ki. Két időmetszetben fogom bemutatni zsidók és nem zsidók tanultságát: 1910-ben (Horvátország nélkül), mert ekkor közöltek a műveltségről először részletes adatokat, illetve 1930-ban, mert ez az utolsó közreadott adatsor az egyes felekezetek tanultságának szintjéről a holokauszt előtt. Csábító, hogy a két időpont közti különbségeket az egyenlőtlenség mértékének időbeli változásaiként értsük meg. De ne engedjünk a csábításnak! Ne feledkezzünk meg arról, hogy a két időpontban megfigyelt országnak csak a neve volt ugyanaz. A Monarchián belüli és a Trianon utáni Magyar Királyságnak egészen eltérő országterületen egészen különbözőek voltak a társadalmi viszonyai. Ha ezek adatait mégis összevetjük, akkor inkább a két ország társadalmi közti különbségről tudunk meg valamit, nem pedig egyetlen társadalom időbeli átalakulásáról.

1910-ben a nem zsidók kétszer-háromszor akkora eséllyel voltak írástudatlanok, mint a zsidók, miközben a zsidók ötször-hatszor akkora sanszszal szereztek érdemleges középfokú iskolai tapasztalatot, mint a nem zsidók. 1930-ban a trianoni Magyarországon sokkal kedvezőbbek voltak a műveltségi viszonyok, mint a korábbi országterületen húsz évvel korábban. Ám a zsidók képzettségi fölénye továbbra is tetemes volt. Középfokú képzésben és írástudatlanságban durván akkora volt az esélykülönbség, mint 1910-ben. Ebből a népszámlálásból pedig már az is kiderült, hogy a főiskolai, illetve az elemi iskolai végzettségben is előnyben voltak az izraeliták.

Mivel a zsidók iskolázási sansza az alapfokú oktatásnál magasabb

---

között. (1918–1938) Somorja – Dunaszerdahely, 2004. 51–77. p.; RADICS PÉTER – SÁRKÁNY ESZTER: Szelektáló tantárgyak – determináló felekezeti helyzet. In: *Educatio*, 2004. 2. sz. 309–314. p.; TÍMÁR LAJOS: A középfokú iskolarendszer modernizálása és a társadalmi mobilitás konfliktusai Budapesten 1873–1943 között. In: *Társadalmi konfliktusok*. Szerk.: Á. Varga László. Salgótarján, 1991. 253–267. p., 264–266. p.

⁴ A jelenség megnevezésére Karády nyomán elterjedt a zsidó túliskoláztatás kifejezés is. Ez az angol „overschooling” fordításaként került be Karády Viktor magyar nyelvű életművébe, ha nem tévedek (ld. pl.: KARÁDY VIKTOR: Jewish Over-Schooling Revisited. The Case of Hungarian Secondary Education in the Old Regime. In: *Jewish Studies at the Central European University. Public Lectures. 1996–1999*. Eds.: Kovács András – Andor Eszter. Bp., 2000. 75–91. p.), ami az „educational overrepresentation” (azaz iskolázási felülreprezentáció) rövidebb formája. A túliskolázás szó a magyarban első hallásra valami túlzásba vitt, helytelenül erőltetett, káros következményekkel járó jelenségre, törtetésre utal, tehát erkölcsi ítélet van benne, holott Karády koncepciója mentes az ilyen mellézköngéktől, csupán azt kívánja leírni a kifejezés, hogy az adott csoportnak az iskolázottsága magasabb szintű a népesség többi részénél. Épp ezért a magam részéről inkább a kevésbé frappáns, de cserébe semleges zsidó felüliskolázottság kifejezést fogom használni.

szinten többszöröse volt a keresztényekének, a történet várható folytatása az lenne, hogy a középfokú iskolákon belül folyó versengésben már másoknál gyengébben szerepeltek, azaz a többiekénél rosszabbak voltak az osztályzataik, mivel a kevésbé jól tanuló izraelitákat is beírták a szüleik. Ám a kutatások ennek az ellenkezőjét mutatják. Az izraeliták – legalábbis a felsőbb évesek – jobb tanulók voltak a középiskolákban. Karády Viktornak a legnagyobb szabású, a 19. század közepétől a holokausztig bizonyos tárgyakból a végzős középiskolások minden elérhető tanulmányi eredményét feldolgozó vizsgálata azt mutatja, hogy a zsidóknak mindvégig egy-két tized osztállyal jobb jegyeik voltak az átlagnál a reál és humán szellemi tárgyakból egyaránt.⁵

Kérdés azonban, nem volt-e túlzottan leegyszerűsítő a zsidók és az összes keresztény közti egyenlőtlenségről beszélnünk. Nem lehetséges, hogy az egyes keresztény felekezetek iskolázottsága között legalább akkora különbségek voltak, mint amit zsidók és keresztények között bemutatunk? Nos, valóban mutatkoztak különbségek. (1. táblázat.) 1910-ben a római katolikusok és a reformátusok egyaránt körülbelül átlagosan szerepeltek, ami azt jelenti, hogy a zsidóktól jelentősen elmaradtak mind alfabetizáltságban,⁶ mind középfokú képzettségben. A görögkeletiek és

- ⁵ KARÁDY VIKTOR: Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél. In: Uő: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Bp., 2012. 145–174. p. (továbbiakban: KARÁDY, 2012.) 147–168., 172–174. p.; Uő: *Les inégalités ethniques et confessionnelles dans les performances scolaires des bacheliers en Hongrie (1851–1918).* In: *Histoire & Mesure*, 2014. Nr. 1. 167–194. p., 178., 181., 185. p.; Uő: *Vészorkorszak és iskolai kitűnőség. Esettanulmány az érettségizők tanulmányi teljesítményeinek konjunkturális alakulásáról.* In: *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokauszt 70 év távlatából.* Tanulmányok. Szerk.: Molnár Judit. Bp., 2016. 193–205. p. (továbbiakban: KARÁDY, 2016.) 197–201. p. (Az 1920 előtti adatok a fiúkra vonatkoznak, a Horthy-koriaknál Karády nem tesz utalást a vizsgáltak nemére.) Ld. még: KARÁDY VIKTOR: *A zsidó túlskolázás kérdése a történelmi Magyarországon.* In: Uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Bp., 1997. 75–92. p., 82–87. p.; Uő: *Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei.* In: Uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Bp., 1997. 111–130. p. (továbbiakban: KARÁDY, 1997.) 117–123. p.; Uő: *Beiskolázás és tanulmányi kitűnőség. Felekezeti egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákságában. (1911–1944)* In: Uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Bp., 1997. 131–143. p., 134–143. p.; Uő: *Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban. (1867–1944)* In: Uő: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek. (1867–1945) Történelmi-szociológiai tanulmányok.* Bp., 2000. 169–192. p., 186–189. p.; Uő: *Testnevelés, iskolai értékrend és asszimiláció.* In: *Iskolakultúra*, 2003. 1. sz. 25–36. p., 26–27. p.
- ⁶ Ettől eltérő következtetésre jut a zsidók alfabetizáltságáról a római katolikusokhoz képest: NAGY PÉTER TIBOR: *Egyenlőtlen alfabetizáció és nemzetiségek a századforduló Magyarországon.* In: *Iskolakultúra*, 2002. 5. sz. 53–65. p., 54. p.; Uő: *A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika. 1867–1945.* Bp., 2011. 72., 147. p. Ennek azonban az az oka, hogy táblázatában a zsidók rubrikáiba az unitáriusok adatait írta.

görögkatolikusok jelentősen lemaradtak. A középfokú iskolázottságban a legjobban az unitáriusok álltak a keresztények közül, de meg sem közelítették a zsidók szintjét. A népesebb felekezetek közül az evangélikusok adatai emelkedtek ki. Ám az alfabetizációs mutatók kivételével – amelyek hitelessége a zsidók esetében kérdőjeles – a zsidók közelébe sem tudtak férkőzni. A lutheránusok és unitáriusok iskolarendszer által igazolt műveltségének szintje sokkal közelebb állt a római katolikusokéhoz és a reformátusokéhoz, mint a zsidókéhoz. 1930-ban a képlet körülbelül ugyanez volt: az unitáriusok adatait már nem közölték, az evangélikusok pedig a zsidóktól messze lemaradva vezették a keresztény felekezetek közti rangsort. Az evangélikusok tanulmányi eredményei is rosszabbak voltak a zsidókénál. Amennyire Karády Viktor adatközléseiből ki lehet olvasni, Trianon előtt még jobban hasonlítottak a lutheránusok jegyei a szellemi tárgyából az izraelitákéira, a Horthy-korszakban viszont már hasonlatosabbak voltak a többi keresztény osztályzataihoz.⁷

A magyarországi iskolarendszerben tehát a dualista és a Horthy-korszakban jelentős egyenlőtlenségek voltak a felekezetek között aszerint, hogy megtanulták-e a betűvetést, elvégezték-e az elemi, bejutottak-e az eleminél magasabb szinten képző iskolákba, és hogy ott a siker vagy a kudarc pályájára álltak-e. A legnagyobb különbségek azok voltak, amelyeket a zsidók és az összes többi keresztény felekezet között figyeltünk meg. A zsidók iskolai érvényesülésének valószínűsége annyival nagyobb volt a keresztényekénél, hogy innen nézve a keresztény felekezetek közötti egyenlőtlenségek kivehetetlenek. A képlet a legjobban Karády Viktor kifejezésével összegezhető: az oktatási rendszerben folyó versengés „verhetetlen bajnokai”⁸ a zsidók voltak.

Iskolázottsági szakadék a zsidóságon belül?

A korabeli diskurzusban azonban a zsidóság nem úgy jelent meg, mint a tanulási verseny megkérdőjelezhetetlen győztese. A zsidók egy részéről ugyanis éppen az volt többeknek a benyomása, hogy rémesen kiműveletlenek. A dualista és a Horthy-korszakban keletkezett szövegekben olyan fordulatokat találunk, mint „műveletlen orthodox zsidóság”,⁹ „műveletlen, laza erkölcsű orthodox zsidóság”,¹⁰ „műveletlen, sötét orthodox zsidótömegek”,¹¹ „[a kazár] nem tanul, nem művelődik, nem mosdik”,¹² „a műveletlenebb és Galíciából ide folyton beszivárgó bigott zsidóság”,¹³ „teljesen műveletlen és vagyontalan orosz zsidók bevándorlása”,¹⁴ „nyers

⁷ KARÁDY, 2012. 172–174. p.; KARÁDY, 2016. 197–198. p., KARÁDY VIKTOR: Zsidók és evangélikusok a magyar iskolarendszerben. In: UÓ: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp., 1997. 95–110. p., 98–98. p.

⁸ KARÁDY, 1997. 122. p.

⁹ Herman Ottó a zsidókérdésről... In: *Vasárnapi Újság*, 1881. 44. sz. 702. p.

¹⁰ XYZ: A zsidóbevándorlás. In: *Politikai Újdonságok*, 1882. 23. sz. 317. p.

¹¹ KOZMA Andor: Az antisemitizmus lényege. In: *Budapesti Szemle*, 1901. 299. sz. 161–189. p.; 182. p.

¹² BARTHA MIKLÓS: Kazár földön. Kolozsvár, 1901. (továbbiakban: BARTHA, 1901.) 89. p.

¹³ A bártfai magyar zsidók küzdelme. In: *Szeged és Vidéke*, 1903. 318. sz. 2. p.

¹⁴ ZSOLT: Esti levél. Zsidó ügyek. In: *Pesti Hírlap*, 1912. 45. sz. 9. p.

és barbár beregi, máramarosi kazár”,¹⁵ „[a galíciai kazár] művelődésen, emberi szolidaritáson, erkölcsi világrenden kívülálló ellensége az egész emberi nemnek”.¹⁶ Abban a beszédmódban tehát, amelyben kettéosztották a magyarországi zsidóságot jó, elmagyarosodott, illetve rossz, asszimilálatlan zsidókra, és manapság leginkább Bartha Miklós *Kazár földön* című könyvéből, illetve Szekfű Gyula *Három nemzedékéből* ismert,¹⁷ azt is vélelmezték, hogy a két csoport egymáshoz képest meredek műveltségi lejtőn helyezkedik el, ha csak nem valóságos kultúrszakadék tátong közöttük.

Hogy a műveltségi választóvonalat hova képzelték, nem volt egészen egyértelmű. Hol földrajzi fogalmak segítségével osztották fel a zsidóságot. Hol a zsidó vallási irányzatok, vagyis a reformra nyitott és Trianontól a revíziós sikerekig többségi neológ (kongresszusi), a reformtól elzárkózó és a dualizmus idején, illetve a revízió után többségi ortodox és a szakadás előtti állapothoz ragaszkodó status quo zsidók között fedezték fel az eltérést. Ennek alapján a korabeli vélekedéseket két, egymást jelentősen átfedő feltevésre fordíthatjuk le a zsidó felüliskolázottság tételével szembeállítva. Az egyik feltevés az, hogy a dualista kori Magyarország északkeleti fertályában élő zsidóságnak nem jutott osztályrészül az átlagon felüli iskolázottság, a többi országrész izraelitája érte el a kiemelkedő eredményeket. A másik úgy hangzik, hogy a dualista és Horthy-kori Magyarországon nagymérvű iskolázottsági egyenlőtlenségek voltak neológ-ortodox relációban, méghozzá akkorák, hogy nem a zsidók voltak az iskolázottsági verseny bajnokai nagy előnnyel, hanem a neológ zsidók voltak azok még nagyobb előnnyel a keresztények és az ortodox zsidók előtt.¹⁸ Ez a tanulmány ezeket a hipotéziseket igyekszik ellenőrizni. Arra vállalkozik, hogy feltárja és összegezze, mit lehet tudni az északkeleti, illetve az ortodox zsidók és a többi izraelita tanultsága közötti differenciáról.

A két feltevés azonban pontosításra szorul. Önmagukban ugyanis csak akkor lennének észszerűek, ha magától értetődőnek vennénk a zsidó vallási tradíció alacsonyrendűségét és nem számítanánk be a tanultságra a zsidó vallási iskolákban (héderekben és jesivákban) szerzett képzettséget, amivel az ortodox, illetve az északkeleti zsidók bizonyára a többi zsidónál nagyobb valószínűséggel rendelkeztek.¹⁹ Pedig nincs ok arra, hogy például a jesivák képzési teljesítményét elhanyagolhatónak véljük: a 19. század elejétől az első világháborúig Magyarországon 230-nál több jesiva műkö-

¹⁵ O. GY.: Az új ezerholdasok Szabolcsban. Mit szereztek nyolcvanhat év alatt a „Lengyelországból mérték felett felszaporodott zsidók”? In: *Magyarság*, 1926. 104. sz. 12. p.

¹⁶ Ki a kazárokkal! In: *Nemzeti Újság*, 1936. 15. sz. 1–2. p., 1. p.

¹⁷ BARTHA, 1901. 29–34., 83–90., 111–112. p.; ill.: SZEKFŰ GYULA: Három nemzedék és ami utána következik. Bp., 1934. 156., 328–332. p.

¹⁸ A zsidó vallási irányzatok lélekszámának becslésére ld.: ZEKE GYULA: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez. (1868–1949) In: *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész.* Szerk.: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Bp., 1990. 145–161. p.

¹⁹ Ezt veti fel pl.: HERNÁDI MIKLÓS: Volt-e zsidó–magyar fejezet? In: *Uő: Együtt vagy külön? Magyar-zsidó együttélés a szociológus szemével.* Bp., 2013. 42–52. p., 51–52. p.

dését sikerült dokumentálni.²⁰ És a jesivák tanulóinak, a bóhereknek a számát sem lehet jelentéktelennek tekinteni: az 1930-as években a trianoni területen fekvő jesivákban tanulók létszáma a nyilvános középiskolákat látogató zsidó fiatalemberek számához képest is számottevőnek látszik.²¹ Így arra gyanakodnunk, hogy az ortodoxok és a neológok, illetve az északkeleti zsidóság és a többiek között iskolázottsági szakadék volt, azzal a kikötéssel indokolt, hogy csupán a hivatalos statisztikákban ismertetett nyilvános, tehát az állam által elismert bizonyítványokat adó oktatást veszszük figyelembe.

Északkelet-Magyarország zsidósága és a többi zsidó

A dualista kori Magyarország északkeleti²² zsidóságának műveltségi viszonyait a legrészletesebben az 1910. évi népszámlálás segítségével tudjuk szemlélni úgy, hogy az érintett területen fekvő törvényhatóságokban élők adatait összesítjük.²³ (2. táblázat.) Ezt végrehajtva, azt látjuk, hogy az északkeleti zsidó népesség (nyilvános) középfokú képzettsége sokkal elmaradt az egész ország zsidóságától, a kultúrszakadék jól kivehető. Am még ebben a régióban is termelődött a zsidó iskolázottsági siker, ugyanis az itteni izraeliták az északkeleti keresztényeket már lepipálták műveltségben, sőt az északkeleti országrész zsidói még egész Magyarország keresztényeinél is mintegy kétszer gyakrabban voltak középfokon iskolázottak.

A censusok adatait az izraeliták írni-olvasni tudásáról a kutatók szo-

²⁰ STAMPFER, SHAUL: Hungarian Yeshivot, Lithuanian Yeshivot and Joseph Ben-David. In: *Jewish History*, 1997. Nr. 1. 131–141. p., 132. p.

²¹ Karády Viktor szerint az 1930-as években csak a trianoni országterületen 4000–4500 fő tanulhatott egy időben a jesivákban, ami mintegy háromötöde-kétharmada a nyilvános középiskolákat látogató zsidó fiatalemberek számának. A becslésre ld.: KARÁDY VIKTOR: Jewish Over-schooling in Hungary. Its Sociological Dimensions. In: *Bildungswesen und Sozialstruktur in Mitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert. Education and Social Structure in Central Europe in the 19th and 20th Centuries.* Eds.: Karády, Victor – Mitter, Wolfgang. Köln – Wien, 1990. 209–246. p., 234–235. p.; Uő: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Uő: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok.* Bp., 1997. 15–55. p., 33–34. p. Karády a becslését az Armin Friedman által közölt létszámadatokra alapozta: FRIEDMAN, ARMIN HARRY: *Majos Aspects of Yeshiva Education in Hungary. (With Emphasis of the Role of the Yeshiva of Pressburg.)* New York, 1971. 319–338. p. Ezzel szemben a trianoni területen működő jesivák bóhereinek számát – ortodox adatközlésre támaszkodva – 1930-ban jóval kevesebbre, 1500–1600 főre teszi, ám ez sem elhanyagolható tömeg: FROJIMOVICS KINGA: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon. 1868–1950.* Bp., 2008. (továbbiakban: FROJIMOVICS, 2008.) 262. p.

²² Északkelet-Magyarországon – Karády Viktort követve – azt a területet értem, amit a KSH a Tisza jobb partjának nevezett (Karády ezek közül valamiért kihagyta, de máshová nem sorolta Borsod vármegyét, ezt javítottam), valamint Máramaros és Ugocsa vármegyét. Erre a beosztásra: KARÁDY VIKTOR: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről. (1910) In: Uő: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok.* Bp., 1997. 249–274. p. (továbbiakban: KARÁDY, 1997/a.) 273. p.

²³ Ezt a módszert alkalmazta: KARÁDY, 1997/a. 258. p. Ő más bontásban közölte az adatait és nem vetette össze a zsidók eredményeit a nem zsidókéval.

kás szerint megbízhatatlannak tartják. Úgy vélik, azok a valóságosnál kisebb mértékűnek mutatják a zsidók alfabetizáltságát, mert úgyszólván minden zsidó férfinak – a legkisebbek kivételével – ismernie kellett valamilyen szinten a betűket, csakhogy a számlálóbiztosok a héber ábécé ismeretét nem vagy nem mindig fogadták el írni-olvasni tudásnak.²⁴ Hogy ezt mire alapozzák a kutatók, honnan származik ez az értesülésük, arra nem találtam utalást.²⁵ Mindenesetre az 1910-es census számlálóbiztosainak szóló részletes utasítás semmilyen kitévelt nem tartalmazott arról, hogy az írástudás megítélése függne attól, milyen ábécét ismer a megszámlált.²⁶ Ha mégis csak a latin betűs írástudást vették számba, akkor az északkeleti országrészben lehetett a legnagyobb az eltérés a zsidók mért és tényleges alfabetizációs szintje között. Ennek ellenére az északkeleti zsidók közt még a népszámlálás szerint is sokkal kevesebb írni nem tudó volt, mint a keresztény földijeik között, és hajszálnyival még a magyarországi keresztények átlagánál is írástudóbbnak mutatta ki őket a census.

Emeljük ki a törvényhatóságok közül a galícianerekről, pólisiakról szóló rémtörténetek főgonoszait, a máramarosi zsidókat. Ők nyilvános középfokú képzettség tekintetében tényleg rosszabbul álltak az ország keresztény átlagnál, sőt még a keresztény Máramaros vármegyeiekénél is. De mégsem mondhatjuk egyértelműen, hogy a népszámlálás szerint lemaradtak az iskolázási javakért megyei szinten zajló versengésben, mert ugyan háromötödük nem tudott írni, de keresztény ruszin, román és ma-

-
- ²⁴ Pl.: BÁNYAI VIKTÓRIA: Zsidó oktatásügy Magyarországon. 1780–1850. Bp., 2005. 101–102., 126–128. p.; KARÁDY VIKTOR: A zsidó túlliskolázás társadalmi körülményei az 1945 előtti középiskolákban. In: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon. (1867–1945) Történeti-szociológiai tanulmányok. Bp., 1997. 145–165. p., 149. p.; NAGY PÉTER TIBOR: A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika, 1867–1945. Bp., 2011. 72. p.; UŐ: Oktatás -történet, -szociológia. Veszprém, 2012. 100. p. A korabeli diskurzusban: PALÓCZY LIPÓT: A műveltség állapota Magyarországon, különös tekintettel a zsidókra. II. In: *Magyar–Zsidó Szemle*, 1884. 2. sz. 132–144. p., 141–142. p. A ciszlajtániai censusok, ill. az 1897. évi oroszországi népszámlálás adatainak hitelességét a zsidók írni-olvasni tudásáról ugyanúgy meg szokták kérdőjelezni, mint a magyar népszámlálásokét: CORRSIN, STEPHEN D.: Literacy Rates and Questions of Language, Faith and Ethnic Identity in Population Censuses in the Partitioned Polish Lands and Interwar Poland. (1880s-1930s) In: *The Polish Review*, 1998. Nr. 2. 131–160. p., 137–138., 141–142. p.; STAMPFER, SHAUL: Literacy among Jews in Eastern Europe in the Modern Period. In: UŐ: *Families, Rabbis and Education. Traditional Jewish Society in Nineteenth-Century Eastern Europe*. Oxford – Portland, 2010. 190–210. p., 197–198. p.
- ²⁵ Joel Perlmann az 1897. évi oroszországi census zsidókra vonatkozó alfabetizációs eredményeit elemezve arra jutott: a számok nem igazolják, hogy a népszámlálás a zsidók olvasni tudását a valóságosnál drasztikusan alacsonyabb szintűnek mérte. Ld.: PERLMANN, JOEL: Literacy Among the Jews of Russia in 1897. A Reanalysis of Census Data. In: *Working Papers (The Jerome Levy Economics Institute, Bard College)*, 1996. 1–24. p.
- ²⁶ A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.) Bp., 1911. (továbbiakban: KSH munkássága, 1911.) 496. p.

gyar szomszédjaikat – mint a zsidók mindenütt²⁷ – ezzel is biztosan előzték, tehát – ha a számlálóbiztosok tényleg nem vették írásszámba a héber betűket – még a „külső tudás” írásjeleinek ismeretében is jobbnak bizonyultak. Ráadásul a máramarosi zsidók rossz eredményei nem zsidó földijeikhez képest csak a korábbi generációk iskolázatlanságának volt köszönhető. 1910-ben a 20-24 éves férfiak között már sokkal képzettebbek voltak középfokon a máramarosi keresztényeknél a helyi zsidók, a 6-29 éves korosztályban nagy fölényt vívtak ki írni-olvasni tudásban is, továbbá 1893 és 1919 között felülképviseltek voltak a helyi gimnáziumban.²⁸

Az északkeleti régió többi megyéjének zsidósága minden mutatóban jobbnak bizonyult a megyei keresztényeknél, amint – két megye kivételével – az országos keresztény átlagnál is.²⁹ A dualista korszak kárpátaljai középiskoláiban pedig, így a máramarosszigetiben is, a végzős zsidó tanulók a keresztényeknél jelentősen jobb osztályzatokat kaptak a szellemi tárgyakból. A Karády Viktor kutatása által fellelt dualizmus kori kárpátaljai egyetemistáknak 39,0%-a volt zsidó, miközben a térség lakosságának csak 11,2–15,2%-a.³⁰

A Trianon előtti Magyarország zsidóságának iskolázottságában tehát nagy földrajzi egyenetlenségek voltak, de csak egy vármegyében bukkanunk olyasmire, hogy a helyi zsidók – csak bizonyos mutatókat tekintve és csupán pillanatnyilag – nem álltak jobban, mint a velük egy helyen élő nem zsidók. A fő szabály az volt, hogy még az északkeleti zsidóknak is magasabb volt a képzettségük az egész ország keresztényeinél. A zsidó iskolázási siker Északkelet-Magyarországon is termelődött.

„Neológ Magyarország” és „ortodox Magyarország”

Arról, hogy országos léptékben, a nyilvános oktatást tekintve általában zsidó vagy kimondottan neológ felüliskolázás volt-e Magyarországon, semmi biztosat nem tudunk, és a korabeli statisztikai adatgyűjtésre támaszkodva nem is fogunk tudni. Az állam ugyanis tudomásul vette, hogy a zsidó hitközségek nem egyféle szabályzatot fogadtak el magukra nézve érvényesnek, de nem ismerte el, hogy az így kialakuló hitközségi szerveze-

²⁷ VARGA LÁSZLÓ: Iskoláztatás a zsidóság körében a századfordulón. In: Évkönyv 1995. Az 1995. május 12-én, Esztergomban tartott A zsidóság szerepe a magyarországi polgári fejlődésben (XIX–XX. század) című konferencia anyaga. Szerk.: Csomor Erzsébet. Esztergom, 1995. 64–71. p., 67. p.

²⁸ KARÁDY VIKTOR: Értelmiség, világi iskolázás és elitképzés. In: Zsidók Kárpátalján. Történelmi örökség a dualizmus korától napjainkig. Szerk.: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Bp., 2013. 78–84. p. (továbbiakban: KARÁDY, 2013.) 80. p.; A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes demográfia. Bp., 1916. (Magyar Statisztikai Közlemények, 61.) (továbbiakban: Népszámlálás, 1910/5.) 77., 87., 426., 560., 630. p.

²⁹ A Bereg megyei zsidóság rosszabbul állt a nem zsidók országos átlagánál a 8 és 6 középfokú osztályt végzettekben, az Ugocsa megyei pedig a 8 és 6 középfokú osztályt végzettekben, valamint az írni nem tudó 6 év feletti arányában.

³⁰ KARÁDY, 2013. 80–82. p.; KONRÁD MIKLÓS: Demográfiai változások. In: Zsidók Kárpátalján. Történelmi örökség a dualizmus korától napjainkig. Szerk.: Bányai Viktória – Fedinec Csilla – Komoróczy Szonja Ráhel. Bp., 2013. 15–26. p., 18. p.

tek külön felekezeteket képeznek,³¹ és ennek megfelelően a hivatalos társadalomstatisztika rá sem hederített a zsidóság szakadására, amikor a népszerűt vallási bontásban ábrázolta. A népszámlálások és az iskolaigazgatók által szolgáltatott adatokat feldolgozó közoktatásügyi statisztikák³² is kizárólag izraelitákról tudtak, a zsidóságon belüli frakciókat a Központi Statisztikai Hivatal nem különböztette meg, ami nagyszerű lehetőséget adott az irányzatoknak arra, hogy magukat állítsák be többségnek.³³ Az egyedüli kivétel a szabály alól az 1930. évi népszámlálás volt. Ekkor a számlálóbiztosoknak minden izraelitától tudakolnia kellett, vajon „kongr. (neolog) – orth. – statusquo szervezetű hitközség tagja”-e,³⁴ ennek ellenére a KSH-nak az erről a cenzusról készült publikációi is csak izraelitákról tudósítanak.³⁵

Bizonytalan, de azért jelentős valószínűségű állításokat azonban meg lehet fogalmazni az ortodox jelenlét mértékéről a nyilvános iskolarendszerben. Ez úgy lehetséges, ha lemondunk annak kiderítéséről, hogy az ortodox hitközségek tagjai mennyire voltak iskolázottak a neológokéhoz képest, és úgy fogalmazzuk át a rejtvényt, hogy vajon az ortodox többségű területek zsidósága mennyire volt képzett a neológ többségűekéhez képest. Tudni lehet ugyanis 1910-re vonatkozóan, hogy melyik törvényhatóságban melyik irányzat volt domináns létszámát tekintve (ebben Karády Viktor eredményeire támaszkodtam³⁶), valamint ismert a zsidó vallásúak művelt-

³¹ Ld. pl.: 1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet. In: *Rendeletek Tára*, 1888. 1069–1077. p., 1069–1071. p.; 1890. évi 341. eln. sz. VKM rendelet. Közli: Emlékirat a vallás és közoktatásügyi miniszterhez az Izraelita Egyetemes Gyűlés egybehívása tárgyában. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1896. 1. sz. 1–39. p., 20–23. p.

³² KSH munkássága, 1911. 318., 386., 392. p.

³³ Ld. pl.: Statisztika és autonomia. In: *Magyar-Zsidó Szemle*, 1911. 1. sz. 1–5. p., 1–2. p.; FROJIMOVICS, 2008. 82. p.

³⁴ Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népszámlálások végeredményei. Bp., 1941. (Magyar Statisztikai Közlemények, 114.) 13*. p.

³⁵ A hitközségi sajtóban azonban megjelent ennek a felmérésnek az országos, ill. budapesti végeredménye, ám a műveltségi adatok irányzat szerinti bontásban nem. BAKONYI LÁSZLÓ: A kongresszusi zsidó hitközségek statisztikája. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 1936. 139–160. p., 141–142. p.; EPPLER SÁNDOR: A budapesti zsidóság szociális munkája. In: *Magyar Zsidó Szemle*, 1938. 1. sz. 1–44. p., 9. p. Eszerint 1930-ban az ország zsidóságának 65,7%-a volt neológ, 30,4%-a ortodox, 3,9%-a status quo. Ugyanekkor a budapesti zsidók 4,6%-a volt ortodox, a többi neológ.

³⁶ A vármegyék és törvényhatósági jogú városok zsidóságának irányzat szerinti besorolására 1910-ben ld.: KARÁDY, 1997/a. 273–274. p. A 63 vármegyéből Karády 46-ot, míg a Budapesttel és Fiumével együtt 27 törvényhatósági jogú városból 26-ot sorolt be. A neológ törvényhatósági jogú városok között szerepeltette Brassót is, ám Brassónak nem volt ilyen joga, ezért a KSH nem is közölte a műveltségi viszonyait felekezetenkénti bontásban. A maradék két törvényhatósági jogú város Komárom és Pancsova volt, amelyek közül utóbbinak a zsidósága volt egyértelműen neológ, mivel itt csak neológ hitközség működött. FROJIMOVICS KINGA: Neológ (kongresszusi) és status quo ante rabbik Magyarországon 1869-től napjainkig. Archontológia. (Az anyahitközségek rendjében.) Bp., 2008. 102. p. Ezért Brassó helyett Pancsova adatait rögzítettem.

sége vármegyénként, illetve törvényhatósági jogú városokként. Ki lehet tehát számolni külön-külön, milyen volt az izraeliták iskolázottságának szintje az ortodoxok, illetve a neológok által dominált területeken.³⁷

Ezzel az eljárással persze azt kockáztatjuk, hogy amire rájövünk, úgynevezett ökológiai tévkövetkeztetés lesz.³⁸ Azaz hiába találjuk például azt, hogy ott volt sok ortodox zsidó, ahol kevés volt a középiskolát végzett, ebből még nem következik egyértelműen, hogy e két jelenség között összefüggés van, tehát hogy az ortodoxok kevésbé képzetek voltak, mert akár az is elképzelhető, hogy mindenütt kivétel nélkül az ortodoxok szerezték az érettségi bizonyítványokat, a neológok meg egyet sem. Ám nincs más választásunk, mint kitenni magunkat ennek a veszélynek, ezt a módszert alkalmazhatjuk csak, úgyhogy vegyük szemügyre, milyen kép rajzolódik így ki. (3. táblázat.)

Nos, a különbségek nyilvánvalók az ortodoxok és neológok által dominált települések és térségek között. Ám ha a keresztényeket sem tévesztjük szem elől, akkor a zsidó vallási pártok között inkább lejtő vehető ki, mintsem szakadék, és az „ortodox Magyarország” izraelitái nem a képzettségi lejtő legvégén helyezkedtek el. Ugyanis hiába álltak az ortodox dominanciájú régiók zsidói minden felmért műveltségi mutatóban sokkal gyengébben a neológ és vegyes régiókban élő hitsorsosaiknál, a keresztények közül mindenkit megelőzték, még a legjobban állókat, „neológ Magyarország” nem zsidóit is, a mellettük élő keresztényeknél pedig kétszer-háromszor nagyobb volt az esélyük az egyes képzettségi szintek elérésére. Ez azt valószínűsíti, ám nem bizonyítja kétséget kizáróan, hogy 1910-ben nyilvános iskolázottságban az ortodox zsidók nem versenyezhetek a neológokkal, de velük meg a keresztények nem vehették fel a versenyt. A mérés azt a benyomást kelti, ám nem igazolja, hogy a zsidó iskolai siker kialakulásából az ortodoxok is kivették a részüket, noha a neológok alkották a sikeres zsidóságon belül a még sikeresebb frakciót.

1930-ból is vannak törvényhatóságokénti részletezésű adataink a felekezetek műveltségi viszonyairól. Ezeket akkor tudjuk kifagatni a zsidóságon belüli frakciók iskolázottsága közti eltéréseiről, ha kiderítjük, hogy a trianoni Magyarországon melyik törvényhatóságban melyik vallási irányzat volt többségben a zsidók között. A Magyar Zsidók Központi Tanácsa 1944. április 7-én, tehát úgyszólván a deportálás előestéjén kérdőívet küldött a magyarországi hitközségeknek, és utasította őket, hogy 24 órán belül válaszolják meg az 1943. december 31-ei helyzetnek megfelelően. Az összeírás azt is tudakolta, hogy az egyes hitközségek melyik irányzathoz tartoznak, illetve mekkora a lélekszámuk.³⁹ A beküldött hitközségkénti adatokat a trianoni országterületen az 1930-as megyebeosztás szerint összesítettem.⁴⁰ Így azt kaptam, hogy 19 törvényhatóság zsidóságában a

³⁷ Ezt a módszert alkalmazta 1910-re: KARÁDY, 1997/a. 266. p. Ő más bontásban közölte az adatait és nem vetette össze a zsidók eredményeit a nem zsidókéval.

³⁸ ROBINSON, W. S.: Ecological Correlations and the Behavior of Individuals. In: *American Sociological Review*, 1950. Nr. 3. 351–357. p.

³⁹ Az összeírás keletkezési körülményeire: FROJIMOVICS, 2008. 274–280. p.

⁴⁰ Az 1944-es összeírásnak az akkori törvényhatósági beosztás szerint közölt adatait a következő forrásokra támaszkodva számoltam át az 1930-as beosztás szerintire: Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint. Bp., 1947.

neológ, 16-ban az ortodox, míg egyben a status quo irányzat volt a legnépesebb. Akkor fogadtam el egy törvényhatóságot valamely irányzat által dominálnak, ha a helybeli zsidóságnak legalább 60%-a ebbe a frakcióba tartozott. Ha ilyesmi nem állt fenn, akkor vegyesként határoztam meg a törvényhatóság izraelita közönségét. (4. táblázat.)

Az 1930-as népszámlálás törvényhatóságokénti műveltségi adatait így összegezve (5. táblázat) az rajzolódik ki, hogy „neológ Magyarország” izraelitái megelőzték tanultságban a status quo és vegyes területek zsidóit, és tőlük is leszakadtak „ortodox Magyarország” izraelitái. Szó sincs azonban arról, hogy az ortodox dominanciájú törvényhatóságokban élő zsidók hátul kullogtak volna a Horthy-korszakban a tanulmányi javakért folytatott magyarországi versengésben. Ők ugyanis elhúztak a velük egy régióban élő keresztények mellett, de még a másutt élő keresztények átlagánál is jobban szerepeltek. Sőt, minden egyes keresztény felekezet országos átlagánál is majdnem mindenben jobb eredményeket értek el. Amennyire tehát „ortodox Magyarország” zsidóinak adataiból meg lehet ítélni, az ortodox zsidók leghagyhatták iskolázottságban a keresztényeket, ők is kivették a részüket a zsidó iskolai sikerből.

Egy ortodox nagyváros: Miskolc

Ha biztosat szeretnénk kideríteni arról, hozzájárultak-e az ortodoxok a zsidó felüliskolázottság kialakításához, akkor meg kell elégednünk a helyi vizsgálatokkal. Az egyik lehetőség az, hogy a népszámlálás műveltségi adatait faggatjuk tovább: olyan településeken figyeljük meg a zsidó-keresztény képzettségi versengés alakulását, amelyek zsidó lakosairól azért tudjuk, hogy ortodoxok voltak, mert a helységben csak egyetlen, ortodox hitközség létezett. Ilyen esetben ugyanis a helyben lakó izraeliták kénytelenek voltak ehhez a hitközséghez csatlakozni: „minden izraelita köteles azon izraelita hitközség, fiókhitközség vagy imaházi egyesület terheihez tagként hozzájárulni, melynek területén lakik”, és csak azoknak volt módjuk több lehetőség közül választani, akiknek több helyen volt lakása.⁴¹

A censusok publikált anyagában településenkénti műveltségi adatok felekezeti bontásban kizárólag a törvényhatósági jogú városokról vannak. Ezek között egyedül Miskolcon volt az a helyzet, hogy csakis ortodox hitközség működött.⁴² Ez nem jelenti azt, hogy a miskolci hitközség ne lett volna megosztott. A vallásilag konzervatívabb szárny itt szefárdnak nevezte magát és külön imaházi egyesületben tömörült. Csatáikat a miskolci hitközség többségével azonban az ortodoxia szervezeti keretein belül vívták.⁴³

1910-ben a miskolci ortodox zsidók közel kétszer akkora eséllyel sze-

(továbbiakban: Népszámlálás, 1941.) 2*. p.; 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községenként. (Országhatáron kívüli terület.) Bp., 1990.

⁴¹ 1888. évi 1191. eln. sz. VKM rendelet, 1888. 1075. p. ld. még: Magyar zsidó lexikon. Szerk. Ujvári Péter. [Bp.], 1929. (továbbiakban: MZsL., 1929.) 368. p.

⁴² MZsL., 1929. 606–608. p.

⁴³ KAPUSI KRISZTIÁN: Az izraelita felekezet. In: Miskolc története. IV/2. 1848-tól 1918-ig. Szerk.: Veres László. Miskolc, 2003. 872–887. p., 876–887. p.; UÓ: Az izraelita felekezet. In: Miskolc története. V/2. 1918-tól 1949-ig. Szerk.: Dobrossy István – Stipta István. Miskolc, 2007. 295–309. p., 296–301. p.

reztek négy, hat vagy nyolc osztályos középfokú végzettséget, mint a jobbra katolikus és református keresztények, viszont írástudatlan már a keresztények közt fordult elő több mint kétszer gyakrabban. 1930-ra az egész miskolci közönség igazolt műveltsége nagyot nőtt, de az esélykülönbség a középfokú képzettségre és az írástudatlanságra lényegében ugyanakkora volt zsidó-keresztény relációban, mint húsz évvel korábban, továbbá ekkor kiderült, hogy főiskolai és alapfokú végzettségben is a zsidóké volt a palma a városban. Úgy is mondhatjuk, hogy az izraeliták műveltségi előnye két évtizednyi volt: a miskolci keresztények 1930-as iskolázottsági szintje durván megegyezett a helyi zsidók 1910-es képzettségi helyzetével. (6. táblázat.) A tanultsági hierarchia csúcsán tehát Miskolcon ugyanúgy a zsidóság helyezkedett el, mint másutt, hiába tartozott a hitközség az ortodoxiához.⁴⁴

Ortodox zsidók a nőoktatásban: Pápa

A másik módja annak, hogy helyi szinten megállapítsuk az ortodox zsidóság tanultságát, az, ha nem a népesség korábban felhalmozott képzettségére fordítjuk a figyelmünket, hanem az aktuálisan iskolába járó izraelita tanulókról igyekszünk kideríteni, melyik irányzathoz tartoztak.

Ez nem könnyű feladat, mert a diákokról az iskolákban szabályszerűen vezetett nyilvántartások – az iskolai anyakönyv (főnévkönyv) és az évi értesítő (évkönyv) – vallási rovatai minden zsidó tanulót egységesen „izr.”-ként jelölték meg.⁴⁵ Elvileg azonban, ideális forrásadottságok esetén, ilyen körülmények között is elképzelhető, hogy minden egyes zsidó vallású iskola hitközségi hovatartozását kikövetkeztessük. Ehhez kétféle eljárás alkalmazására van szükség. Ha a tanulónak az iskolai anyakönyvben rögzített lakhelyén csak egy hitközség működött, akkor a tanulóról tudható, hogy a zsidóságnak ahhoz az irányzatához tartozott, amihez ez a hitközség csatlakozott. Tudomásom szerint eddig nem készült ilyen, az izraelita diákok hitközségi tagságát a lakcímkükből levezető vizsgálat határozta meg. Abban az izgalmasabb esetben, ha a tanuló lakóhelyén több hitközség is volt, úgy dönthető el, melyik hitközséghez tartozott az illető, ha a kutató rászánja magát a hitközségek születési anyakönyveinek és az iskolai anyakönyveknek az összehasonlítására, vagyis megkeresi, melyik diák

⁴⁴ A kéziratos népszámlálási iratanyag alapján ugyanerre a következtetésre jut Berettyóújfalu ortodox zsidóságának és keresztény környezetének műveltségi viszonyait vizsgálva: NAGY PÉTER TIBOR: Egy ortodox zsidó közösség a helyi társadalomban. In: *Iskolakultúra*, 2010. 7–8. sz. 85–94. p., 89–92. p.

⁴⁵ Hogy ez miért volt így, azt a Horthy-korszakban követtem nyomon. Az iskolai anyakönyvek vallási rovatát a beiratkozáskor bemutatott születési anyakönyvi kivonatnak megfelelően kellett az osztályfőnököknek kitöltenie, amelyben nem volt részletezve, hogy az izraeliták melyik hitközséget garapítják, vö.: VKM 109.670/1938. IX. ü. o. sz. rendelet az új gimnáziumi rendtartás életbeléptetése tárgyában 4. § (5), illetve VKM 169.702/1940 sz. rendelet. In: A gimnáziumok ügyigazgatására vonatkozó rendeletek gyűjteménye. I. kötet. Szerk.: Jámbor György. Bp., 1942. 5., 8. p. Az évenkénti iskolai értesítők szerkesztésére vonatkozó rendelet pedig előírta, milyen felekezeti kategóriákba kell beosztani a tanulókat, és ott csak az izraeliták voltak felsorolva: VKM 55.200/1941. V. sz. rendelet. 5. sz. függelék. In: Uo., 175., 236–237. p.

melyik hitközség születési anyakönyvében szerepel.

Amíg azonban nem akad ilyen buzgó történetíró, segítségünkre siet néhány túlbuzgó iskolaigazgató, aki feláldozta a szabálykövetést a precízség oltárán, és igenis jelezte az év végi iskolai értesítőkből, kik és hányan erősítették a zsidó diákok közül a neológ, az ortodox, illetve a status quo pártot.

Két olyan intézményre segített rábukkannom a kutatói szerencse, amelyben ideig-óráig ilyen akkurátus nyilvántartást vezettek. Az egyik a pápai Állami Polgári Leányiskola a dualista korszak elején. Az, hogy az iskola vezetése ekkoriban érzékeny volt a zsidóság belső megosztottságára, nem volt véletlen. A pápai ortodox izraelita hitközségnek a „haladók” és „maradók” között folyó, régre visszanyúló belharca oda vezetett, hogy 1875-ben az újtó kisebbség kiszakadt és önálló neológ hitközséget alapított, aminek különállása 1880-ig maradt fenn.⁴⁶ A pápai szkizma időben éppen egybeesett a pápapolgári leányiskola alapításával,⁴⁷ így az iskola első, az 1875/1876-os tanévről szóló értesítője már reagált a feszült helyzetre. Az évkönyv a tanulók névsorában még minden zsidó vallású diákot „izr.”-ként tüntetett fel, de a statisztikai összesítésben már három éven keresztül külön mutatta ki az „izr. orth.”-ok és „izr. neol.”-ok létszámát. Ebből kiderül, hogy ezekben az esztendőkből a zsidó vallású tanulóknak átlagosan 64%-a ortodox volt.

Hogy ez sok-e vagy kevés, azt akkor dönthetjük el, ha kiderítjük, mekkora tömegből toborzódott az ortodox diákság, vagyis a pápai zsidóság mekkora hányada maradt az ortodoxia kebelében. Egy adatot találtam, ami felvilágosítást nyújt erről: 1877-ben a *Pápai Lapok* közreadta a város tanköteles korú ifjúságának 1876. évi statisztikáját az iskolakötelesek összeírásáért felelős polgármester jelentése alapján, amiben külön adta meg az ortodox és a neológ hitközséghez tartozók létszámát.⁴⁸ A kimutatás több nehezen hihető információt tartalmaz a tankötelesek nemi és korösszetételéről ahhoz képest, hogy általános tankötelezettség volt. Ez annyit tesz, hogy valójában nem a tankötelesek, hanem egészen pontosan a városi hatóság által tankötelesnek felismertek statisztikáját közölte az újság.⁴⁹ Ha

⁴⁶ SCHOOR ÁRMIN: A pápai izr. hitközség történetéből. In: Pápa város egyetemes leírása. Szerk.: Kapossy Lucián. Pápa, 1905. 197–200. p., 199. p.; MZsL., 1929. 682. p.; SZALAI ANTAL: A pápai zsidóság története és a hitközség szerepe a város társadalmi életében. Pápa, 1996. 18–19. p., 22. p.; SZALAI ANTAL: A pápai zsidóság asszimilációs törekvései és polgárosodása, 1600–144. Pápa, 2003. 27–32. p.; KOMORÓCZY GÉZA: Pápa, zsinagóga. Orthodoxok és „felvilágosultak” birkózása”. In: Úó: Holocaust. Bp., 2016. 203–231. p., külön. 224. p.

⁴⁷ NAGY GABRIELLA: Az állami polgári leányiskola története. In: Pápa város egyetemes leírása. Szerk.: Kapossy Lucián. Pápa, 1905. 228–232. p., 228. p.

⁴⁸ Városunk nevelés- és iskolaügye. In: *Pápai Lapok*, 1877. 18. sz. 70–71. p. (továbbiakban: Városunk nevelés- és iskolaügye, 1877.) 70. p.

⁴⁹ Azt, hogy a pápai tankötelesek összeírása hiányosnak tűnik, és hogy abban az ortodox, valamint a neológ izraeliták meg voltak egymástól különböztetve, feltehetően egyaránt annak a következménye, hogy utoljára 1876-ban a községi elöljáróságok a tankötelesek adatait az anyaköveket vezető lelkészektől szereztek be: KSH munkássága, 1911. 305. p.; A magyar szent korona országa népoktatásügyének fejlődése. Bp., 1913. 4*. p.

azonban a számokat összevetjük egy szintén a *Pápai Lapok*ban publikált, a városban 1877-ben születettek számáról ugyancsak ortodox/neológ bontásban tájékoztató közléssel, azt látjuk, hogy azt, ami számunkra lényeges, a neológ-ortodox arányt, jól becsli meg a tankötelesek összeírása: mindkét adatsor szerint a pápai zsidóságnak durván ötöde volt neológ szakadár.⁵⁰

Ezzel a tudással felvértezve mindjárt három népesség vallási megoszlásához is viszonyíthatjuk az állami leánypolgári tanulóközönségének felekezeti összetételét. (7. táblázat.) Először, a *Pápai Lapok* statisztikájából megtudható milyen vallásúak voltak a tanköteleként számon tartott pápai leányok, akik közül a leánypolgáristák döntő többsége kikerült. Másodszor, ismerjük az 1880. évi népszámlálásból az egész városi lakosság felekezeti struktúráját úgy, hogy az izraeliták nincsenek irányzat szerint megkülönböztetve. Ezt úgy orvosolhatjuk, ha az izraelita pápaiaknak 1880-ban akkora hányadát becsüljük ortodoxnak, amekkora arányban ortodoxok voltak a fiú és leány tanköteles izraeliták a polgármesteri jelentés szerint 1876-ban. Harmadszor a népszámlálásból kiszámolható a pápai hitközség területének,⁵¹ vagyis a városnak és környékének felekezeti összetétele is, ami azért érdekes, mert a leánypolgári értesítőjének tanúsága szerint „vidékiek” is viszonylag szép számmal beiratkoztak az iskolába. A hitközség teljes területén élő zsidóságban az ortodoxok arányát úgy becsültem meg, hogy a környéki falvak zsidóságáról feltételeztem, ők is részt vettek a szakadásban, és ugyanolyan arányban álltak egyik vagy másik oldalra, mint a Pápa városában élők.

Az így kapott adatsorokat az állami leánypolgári diákságának felekezeti összetételéhez hasonlítva, azt figyelhetjük meg, hogy amíg minden második leánypolgárista zsidó volt, addig csak minden negyedik pápai lakos és minden harmadik-negyedik iskoláskorú pápai lány volt az. Ez a zsidó iskolázottsági fölény elsősorban a „frakciózó” kisebbségnek volt köszönhető. A frissen kiszakadt pápai neológ hitközség tagjai úgy fényérvnyivel jártak előbbre mindenki másnál lányiskoláztatásban. Ám az ortodoxoknak sem volt miért szégyenkezniük. Ha a neológok egy napon megelégtették volna a pápai jó levegőt, és elköltöztek volna máshova, akkor is a zsidók maradtak volna a győztesei a nőiskolázási javakért folytatott pápai versengésnek, mert a maradék, ortodox zsidóság is sokkal nagyobb valószínűséggel járatta gyermekeit a leánypolgáriban, mint a keresztények.

A pápai ortodox zsidó családokról ebből nemcsak az derül ki, hogy a keresztény felekezetekhez viszonyítva nyitottak voltak a világi, nem vallásos jellegű képzésre, hanem az is, hogy lányaik (világi) képzésétől sem rettentek vissza, és már az 1870-es években ez volt a helyzet.

⁵⁰ A tanköteleként nyilvántartott pápai izraeliták 19,4%-a volt 1876-ban a neológ hitközség tagja (Városunk nevelés- és iskolaiügye. In: *Pápai Lapok*, 1877. 18. sz. 2–3. p., 2. p.), míg az 1877-ben született pápai izraeliták 22,3%-a volt neológ: Népesedési mozgalom városunkban 1877-ben. In: *Pápai Lapok*, 1878. 1.sz. 2. p.

⁵¹ Pápa rendezett tanácsú város és a pápai járás községei a nemesszalóki hitközséghez tartozó községek kivételével, ezekre ld.: FROJIMOVICS KINGA: Magyar zsidó levéltári repertórium. III. Magyarországi zsidó anyakönyvek 1760-tól napjainkig. Bp., 2007. (Hazai levéltárak és irattárak.) (továbbiakban: FROJIMOVICS, 2007.) 409–411., 443–445. p.; LÁNG JEHUDA-GYULA: A pápai zsidóság emlékkönyve. A mártírhaltalt halt pápai és környékbeli zsidók emlékére. Tel-Aviv, [1974.] 175. p.

Ortodox zsidók egy gimnáziumban: Gyöngyös

A másik forrás, amely elkotyogja, melyik zsidó diák melyik vallási frakcióhoz tartozott, a gyöngyösi állami gimnázium értesítői a Horthy-korszakból. Ezek az 1933/1934-es tanévtől jelezték egyénenként, kicsoda „orth. izr.” és kicsoda „izr.”, és az értesítők végén található statisztikai összesítés is ebbe a két kategóriába osztotta az izraelitákat. Az „izr.”, amint a jelmagyarázat feloldja, a Gyöngyösön többségben lévő status quo ante közösséghez tartozást jelentette. A városban a status quo zsidók képezték a „lazábban vallásos” pártot. A hitközségi elnök 1912-ben úgy fogalmazott, hogy a gyöngyösi status quo hitközség „különféle elemekből: konzervatívokból és haladókból áll”.⁵² Az „orth. izr.” pedig természetesen az ortodox hitközséghez tartozókat jelölte, amelyet a gyöngyösi status quo hitközségből kivált tagok alapítottak 1881-ben.⁵³ Aztán a zsidótörvények korában a gimnázium igazgatósága már kevésbé volt fogékony a finom megkülönböztetések szépségére: 1940/1941-től az értesítő statisztikai fejezete csupán az izraeliták létszámáról adott hírt, az egyes irányzatokérol többé nem, de az osztálynévsorokban még feltűntek külön az ortodoxok.

Az adatokat az iskolázási esélyek szempontjából az 1938/1939-es tanévig érdemes vizsgálni, mert utána már rendelet,⁵⁴ az úgynevezett középiskolai numerus clausus korlátozta a zsidó tanulók felvételét. Addig a gyöngyösi zsidó vallású tanulóifjúságnak átlagosan 17%-a volt ortodox.

A kérdés az, hogyan alakultak az irányzatok közötti erőviszonyok a helyi zsidóságban az iskola falain kívül, mert ennek tudatában ítélnéljük meg, sok vagy kevés volt-e a gyöngyösi ortodox zsidó gimnazista. A két hitközség létszámát összeadva ismerjük a népszámlálásokból, de hogy külön-külön mekkorák voltak, azt már jóval bonyolultabb megítélni. Ugyanis hiába áll rendelkezésünkre több olyan információ, amiből következtetni lehet a lélekszámokra, a rájuk alapozott becslések egymástól jelentősen eltérő képet festenek arról, hogy melyik pártot hányan erősítették.

A gyöngyösi ortodox hitközséget legkisebbnek az 1909. évi *Gyöngyösi Kalendárium* névtár rovata mutatja. Eszerint a status quo hitközségnek

⁵² A gyöngyösi st. quo izr. hitközség 1912. december 1-én tartott képviselőtestületi gyűlésének jegyzőkönyve. – Magyar Zsidó Levéltár, X. 6.

⁵³ A gyöngyösi szakadásról a status quo hitközség anyakönyvének másodpéldányában emlékezett meg az anyakönyvvezető. A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1881. – Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL. HML.) IV-416/353. Az alapítás dátuma a szakirodalomban több helyen tévesen szerepel: DEZSÉRI BACHÓ LÁSZLÓ: A zsidóság térfoglalása Gyöngyösön 1919-ig. Adalékok a magyarországi zsidóság történetéhez. Gyöngyös, 1941. 85. p., HORVÁTH LÁSZLÓ: A gyöngyösi zsidóság története. Gyöngyös, 1999. 43. p., ORBÁNNÉ SZEGŐ ÁGNES: A gyöngyösi zsidóság története a középkortól a holokausztig. In: Tanulmányok a holokausztról. II. Szerk.: Braham, Randolph L. Bp., 2002. 273–309. p., 293. p.

⁵⁴ VKM 134.541/1939. IX. sz. rendelet: A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola vegyes iratai. Zsidó tanulók felvétele. – Budapest Főváros Levéltára, VIII. 36. a. 1.

450, az ortodoxnak 63 tagja (minden bizonnal családfője) volt.⁵⁵ Ha feltételezzük, hogy a családnagyság megegyezett a két hitközségben, akkor a névtár adataiból azt kapjuk, hogy 1909-ben a két hitközség zsidóságának 12,3%-a lehetett ortodox.

A legnépesebbnek akkor látszik a gyöngyösi ortodoxia, ha a születési anyakönyvekből megkíséreljük megbecsülni, hányan lehettek az egyik, illetve a másik hitközségben a 10-19 évesek, vagyis a középiskolába járásra esélyes korúak 1933 és 1939 között. Ehhez annak kellene utánajárnunk, mennyien születtek 1914 és 1929 között az egyik, illetve a másik hitközségben. Csakhogy az ortodox születési anyakönyv a legzagyvább dokumentum, amit életemben láttam. A bejegyzéseit csak 1924-től lehet követni, és innentől 1929-ig 36 születést regisztrál.⁵⁶ A status quo anyakönyv ugyanabban az időszakban 85-öt.⁵⁷ Ebből az látszik, hogy a helyi középiskolás korú zsidóságának a 29,8%-a lehetett ortodox. Ám jelentősen csökkenti ennek az adatnak a megbízhatóságát, hogy az állami anyakönyvet fellelővilágosan kiderül: a gyöngyösi hitközségi anyakönyvek nem voltak pontosak, vagy legalább az egyik nem volt az, mert az állami anyakönyvvezető sokkal több izraelita gyermek születéséről szerzett tudomást, mint amennyit a két hitközség együtt feljegyzett.⁵⁸ Mindenesetre a ránk maradt nyomokból az olvasható ki, hogy a holokauszt előtti évtizedekben az ortodoxok a két gyöngyösi székhelyű hitközség zsidóságának legalább 12%-át, legfeljebb 30%-át képezte.⁵⁹

⁵⁵ Gyöngyös névtára. In: Gyöngyösi Kalendárium 1909. évre. Szerk.: Stiller János. Gyöngyös, 1909. 166–179. p., 168–169. p.

⁵⁶ A Gyöngyösi Ortodox Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1898–1942. – MNL. HML. IV–416/355.

⁵⁷ A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1905–1976. – Magyar Zsidó Levéltár Családkutató Központ.

⁵⁸ 1924-ben a két hitközség Gyöngyösön és környékén 30 gyermek születéséről tudósított, míg az állami anyakönyvben ugyanebben az évben csak Gyöngyösön 38 izraelita gyermek születéséről értesülünk. Gyöngyös város állami születési anyakönyve, 1922–1924. – MNL. HML. XXXIII–1/a/244.

⁵⁹ Ezenfelül még a következő adatok állnak rendelkezésünkre a két gyöngyösi hitközség méretéről: A status quo anyakönyvvezetőnek az anyakönyvbe tett megjegyzéséből tudjuk, hogy az ortodox hitközséget eredetileg egy törpe kisebbség, „14 tag” alapította: A Gyöngyösi Status Quo Izraelita Hitközség születési anyakönyve, 1881. – MNL. HML. IV–416/353. A *Magyar zsidó lexikon* Gyöngyösről szóló szócikkében egy – a jelek szerint – durva becslést olvashatunk a status quo hitközségbe tartozó családok számáról, amit aztán hárommal felszorozott az adatközlő, és ezt tekintette a hitközségi létszámnak: MZsL., 1929. 332. p. Ha a lexikon eltalálta a valóságot, és az adatot a legközelebbi népszámlálás eredményével összevetjük, akkor a helybeli zsidóság 22,4%-a volt ortodox, vö.: Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok községek és külterületi lakott helyek szerint. Bp., 1932. (Magyar Statisztikai Közlemények, 83.) 221. p. A zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírásában mindkét hitközség közölte a lélekszámát (Magyarországi zsidó hitközségek (A), 1994: 244–245. p.), aminek alapján a gyöngyösi és környéki zsidóság 25,6%-a volt ortodox. Ám sejthető, hogy a két megadott érték közül legalább az egyik nem stimmel, mert ha összeadjuk a két hitközség létszámát, jóval kevesebbet kapunk, mint amekkora a népszámlálás szerint a hitközségek területén élő izraeliták létszáma volt: Az 1941. évi

Az egyes felekezetek iskolázási esélyeinek megállapításához már csak össze kell mérnünk a gimnázium diákságán belüli felekezeti arányokat az iskolán kívüliekkel. (8. táblázat.) Amíg minden ötödik gimnazista zsidó volt, addig csak minden tizenkettedik gyöngyösi volt az. És ez nemcsak a többségi status quo zsidóknak köszönhetően alakult így. Ortodox zsidókba is könnyebb volt belebotlani a gimnázium folyosóján, mint a gyöngyösi utcákon. Az izraeliták tehát – tekintet nélkül arra, hogy az ortodox vagy a status quo hitközséget erősítették-e – nagyobb hányadát képezték a gimnazistáknak, mint a város népességének, nagyobb eséllyel lettek középiskolások Gyöngyösön, mint bármelyik keresztény egyház hívei. Még sokkal nagyobb mindkét frakció előnye, amennyiben nem a Gyöngyös városi, hanem a hitközségek területén élő népesség megoszlását tekintjük viszonyítási pontnak.

A nagy zsidó előny a középiskolázási esélyekben Gyöngyösön tehát semmiképp sem egyedül a status quo hitközség diadala volt. E siker eléréséből az ortodox zsidók is kivették a részüket. Sőt – attól függően, hogy az ortodoxok létszámára vonatkozóan melyik becslésünk áll közelebb a valósághoz – még azt is elképzelhetőnek mutatják az adatok, hogy az ortodox zsidók nagyobb valószínűséggel látogatták a gyöngyösi gimnáziumot, mint a status quo irányzathoz tartozó fiatalok.

Mivel a gyöngyösi értesítők egyenként is azonosítják az ortodox és status quo zsidó tanulókat, alkalmunk adódik a tanulmányi eredmények kiszámítására is irányzatokként. Az ortodox diákok 75, a status quo-k 407 és a keresztények 2541 bizonyítványában figyelhetjük így meg, hogyan alakultak a gyerekek tanulmányi átlagai az egyes tantárgyakban. (9. táblázat.)

A gyöngyösi gimnáziumban a Horthy-korszakban az izraelita tanulók a magas presztízsű – mondjuk így –, főbb tárgyakból jobb tanulók voltak a keresztényeknél. De nemcsak a zsidók kaptak jobb jegyeket ezekből a tantárgyakból a nem zsidóknál, hanem a zsidóságon belül az ortodox frakció is megelőzte őket, még hozzá rendre jelentős, több tized jegynyi fölényvel. Ennél sokkal meghökkentőbb, hogy az ortodoxok a status quo hitközség tagjait is maguk mögé utasították.

Az alacsonyabb presztízsű tantárgyakban a zsidók azonban – a gyorsírás kivételével – éppen rosszabb osztályzatokat kaptak a keresztényeknél. Ám ezekre a versengésekre is jellemző, hogy az ortodox zsidók szebb eredménnyel végeztek, mint a többi izraelita. A gyöngyösi és környéki zsidóság szigorúbban vallásos szárnyához tartozók gyermekei jobb értékeléseket kaptak hittanból, rajzból, énekből, szépírásból és magaviseletből, mint a vallási szempontból liberálisabb szülők ivadékai. Csak testnevelésből, rendszeretből és gyorsírásból voltak gyengébbek az ortodoxok osztályzatai a status quo zsidókéinál.

A Horthy-kori gyöngyösi ortodox zsidóságot tehát a gimnáziumi értesítők alapján nincs okunk úgy elkönyvelni, mint a modern világ kihívásainak megfelelni nem tudó, az életben az akadályokat a többi zsidónál, netán mindenki másnál rosszabbul vevő csoportot. A helyi ortodox zsidók lekö-

---

népszámlálás. 2. Demográfiai adatok községek szerint. Szerk.: Kepecs József. Bp., 1976. (Történeti Statisztikai Kötetek, II.) (továbbiakban: Népszámlálás, 1941/2.) 226–231. p.

rözték a keresztényeket az iskolázási javakért folytatott küzdelemben. Nem igazolható, hogy a középiskolázási esélyeik rosszabbak voltak, mint a többi helybeli zsidónak. Az viszont igazolható, hogy a gimnáziumban még a többi zsidó diáknál is jobb tanulók voltak.

Összegzés

Mind a csupán valószínű következtetéseket lehetővé tevő országos, mind a helyi szintű, de biztos eredményre vezető vizsgálatok arra mutattak: az ortodox, illetve az északkelet-magyarországi zsidók egyáltalán nem voltak a nyilvános iskolarendszer mostohagyermekai, nincs okunk őket úgy elképzelni, mint akik mereven elzárkóztak a világi tudástól és az azt közvetítő iskolarendszertől. Bár a neológok, illetve az északkeleti régió kívüli élő zsidók iskolázási esélye az övéiknél többnyire nagyobbak mutatkozott, a keresztényeknél az ortodox és északkelet-magyarországi zsidók is jobban álltak. Ráadásul még egy olyan esetre is rábukkantunk, a gyöngyösire, ahol az ortodoxok tanulmányi munkáját nemcsak a keresztényekénél, hanem a többi zsidóénál is magasabbra értékelték.

A rendelkezésre álló adatok szerint a holokauszt előtti fél évszázadban Magyarországon nem csupán a neológ zsidóság volt felüliskolázott, hanem a zsidóság egésze. Mai tudásunk szerint a zsidókérdés diskurzusnak azok a résztvevői, akik az ortodox zsidókat, illetve az úgymond galícia-ánereket „műveletlennek” és „sötétnek” állították be, tévedtek.

TÁBLÁZATOK

1. táblázat: Műveltségi viszonyok Magyarországon felekezetenként 1910-ben és 1930-ban

Népszámlálás időpontja	Felekezet	Írástudatlanok* a legalább 6 évesek között	Főiskolát végzett	Legalább				
				8**	6	4	6	
				középfokú		iskolai		
osztályt végzett								
%								
1910	Zsidó	13,3	nincs adat	5,8	8,2	18,2	nincs adat	
	Római katolikus	24,1		1,3	1,8	3,6		
	Református	19,7		1,3	1,7	3,2		
	Evangélikus	14,1		1,8	2,4	4,4		
	Görögkatolikus	66,8		0,4	0,6	0,9		
	Görögkeleti	58,6		0,4	0,5	1,0		
	Unitárius	26,4		2,5	3,1	4,8		
	Összesen	32,3		1,1	1,5	2,9		
1930	Zsidó	2,4	3,1	13,3	17,6	40,8	64,8	83,5
	Római katolikus	10,4	0,8	2,6	3,4	8,2	40,5	63,2
	Református	9,1	0,8	2,3	2,9	6,5	40,4	64,6
	Evangélikus	4,5	1,4	3,9	4,9	9,9	60,7	74,5
	Görögkatolikus	20,7	0,5	1,6	2,0	4,4	24,4	47,3
	Görögkeleti	25,4	0,8	2,6	3,4	7,2	24,5	50,2
	Unitárius			nincs adat				
	Összesen	10,1	0,9	2,6	3,4	7,8	41,3	63,8

Forrás: Népszámlálás, 1910/5. 77., 162–169., 392–431., 526–543. p.; Az 1930. évi népszámlálás. IV. rész. A népesség foglalkozása a főbb demográfiai adatokkal egybevetve s a népesség ház- és földbirtokviszonyai. V. rész. Részletes demográfia és a lakóházak és lakások adatai. Bp., 1936. (Magyar Statisztikai Közlemények, 96.) (továbbiakban: Népszámlálás, 1930/4-5.) 240–243., 314–325. p.

* Írástudatlanokon itt és mindvégig az írni és olvasni nem tudók, valamint a csak olvasni tudók értendők.

** A KSH bizonyos iskolatípusok esetén az iskolát befejező, de nyolcnál kevesebb osztályt elvégzőket is a 8 középfokú osztályt elvégzők közé sorolta: KSH munkássága, 1911. 496. p.

2. táblázat: A zsidók és nem zsidók műveltsége Északkelet-Magyarországon és Magyarországon 1910-ben

Felekezet	Régió	Írástudatlanok a legalább 6 évesek közt	Legalább		
			8	6	4
			középfokú osztályt végzett		
			%		
Zsidók	Északkelet-Magyarország*	31,4	1,8	2,6	6,4
	Máramaros	60,4	0,4	0,6	1,3
	Magyarország**	13,3	5,8	8,2	18,2
Nem zsidók	Északkelet-Magyarország	40,9	1,0	1,3	2,5
	Máramaros	76,0	0,6	0,9	1,5
	Magyarország	32,3	1,1	1,5	2,9

Forrás: Népszámlálás, 1910/5. 76–77., 166–169., 424–427., 540–541. p.

* Máramaros vármegyével együtt.

** Északkelet-Magyarországgal együtt.

3. táblázat: A zsidók és nem zsidók műveltsége Magyarországon a helyben domináns zsidó irányzat szerint 1910-ben

Felekezet	Helyben domináns zsidó irányzat	Írástudatlanok a legalább 6 évesek között	Legalább		
			8	6	4
			középfokú osztályt végzett		
			%		
Zsidó	Neológ	5,2	9,6	13,6	28,0
	Vegyes	7,0	5,2	7,6	19,1
	Ortodox	26,1	1,9	2,8	7,2
	Összesen	13,3	5,8	8,2	18,2
Nem zsidó	Neológ	26,2	1,5	2,1	4,0
	Vegyes	22,1	1,1	1,4	2,7
	Ortodox	43,0	0,8	1,1	2,1
	Összesen	32,3	1,1	1,5	2,9

Forrás: Népszámlálás, 1910/5. 76–77., 162–169., 424–427., 540–541. p.

4. táblázat: A domináns zsidó vallási irányzatok a trianoni Magyarországon az 1930-as megyebeosztás szerint (1943. december 31-ei állapot)

Törvényhatóság típusa	Neológ	Ortodox dominanciájú	Status quo	Vegyes
Vármegye	- Baranya - Békés - Csongrád - Fejér - Jász-Nagykun-Szolnok - Komárom és Esztergom - Pest-Pilis-Solt-Kiskun - Somogy - Zala	- Abaúj-Torna - Bihar - Borsod, Gömör és Kishont - Csanád, Arad és Torontál - Győr, Moson és Pozsony - Hajdú - Nógrád és Hont - Sopron - Szabolcs és Ung - Szatmár, Ugocea és Bereg - Veszprém - Zemplén	-	- Bács-Bodrog (ortodox abszolút többség) - Heves (ortodox relatív többség) - Tolna (ortodox relatív többség) - Vas (neológ abszolút többség)
Törvényhatósági jogú város	- Baja - Győr - Hódmezővásárhely - Kecskemét - Pécs - Sopron - Szeged - Székesfehérvár	- Miskolc	- Debrecen*	-
Székesfőváros	- Budapest			

Forrás: Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész: Adattár. (A). Szerk.: Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Schweitzer József. Bp., 1994., Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. I. rész: Adattár. (B). Frojimovics Kinga – Komoróczy Géza – Schweitzer József (szerk.) Bp., 1994.

* Debrecenből csak az ortodox hitközség küldte vissza a kitöltött kérdőívet a Zsidó Tanácsnak. A debreceni status quo hitközség létszámát úgy becsültem, hogy a debreceni izraelitáknak az 1941. évi népszámlálás szerinti számából (Népszámlálás, 1941. 8*. p.) kivontam az ortodox hitközség 1943. december 31-i létszámát.

5. táblázat: A zsidók és nem zsidók műveltsége Magyarországon a helyben domináns zsidó irányzat szerint a népesség százalékában 1930-ban

Felekezet	Helyben domináns zsidó irányzat	Írástudatlanok a legalább 6 évesek között	Főiskolát végzett	Legalább				
				8	6	4	6	4
				középfokú			iskolai	
				osztályt végzett				
%								
Zsidó	Neológ	1,7	3,7	16,0	21,2	47,5	69,0	87,0
	Status quo	2,9	3,1	12,8	17,4	38,7	60,6	80,3
	Vegyes	2,6	2,6	9,9	13,2	35,0	65,4	82,0
	Ortodox	4,5	1,5	5,7	7,5	21,6	52,0	73,3
	Összesen	2,4	3,1	13,3	17,6	40,8	64,8	83,5
Nem zsidó	Neológ	8,9	1,1	3,4	4,3	10,0	42,4	66,0
	Status quo	8,3	1,8	5,4	6,9	15,5	36,9	63,5
	Vegyes	10,5	0,5	1,5	2,0	4,7	45,0	64,7
	Ortodox	12,5	0,5	1,4	1,8	4,2	37,9	58,8
	Összesen	10,1	0,9	2,6	3,4	7,8	41,3	63,8

Forrás: Népszámlálás, 1930/4-5. 240–243., 314–325. p.

6. táblázat: Az (ortodox) zsidók és a nem zsidók műveltsége Miskolcon 1910-ben és 1930-ban

Népszámlálás időpontja	Felekezet	Írástudatlanok a legalább 6 évesek közt	Főiskolát végzett	Legalább				
				8	6	4	6	4
				középfokú			iskolai	
				osztályt végzett				
%								
1910	Zsidó	6,8	nincs adat	5,7	8,7	20,9	nincs adat	
	Nem zsidó	15,4		3,1	4,4	10,3		
1930	Zsidó	2,8	2,6	11,3	15,8	36,6	56,4	81,2
	Nem zsidó	7,1	2,2	6,2	8,3	20,0	46,7	72,4

Forrás: Népszámlálás, 1910/5. 162., 166–167., 540–541. p.; Népszámlálás, 1930/4-5. 242–243., 324–325. p.

7. táblázat: A pápai állami polgári leányiskola tanulói felekezet szerint (1875/1876–1877/1878)

		Nem zsidó				Zsidó		
		Római katolikus	Református	Evangélikus	Összesen	Ortodox	Neológ	Összesen
		%						
Polgári leányisk. tanulói	1875/1876	46	4	4	54	28	18	46
	1876/1877	37	3	5	46	36	19	54
	1877/1878	32	5	8	45	35	20	55
	Átlag	38	4	6	48	33	19	52
Pápa tankötelesként nyilvántartott leány népessége (1876)		60,1	7,7	2,0	69,8	23,8	6,3	30,2
Pápa népessége (1880)		58,2	10,9	6,7	75,8	19,5	4,7	24,2
A pápai hitközség területén élő népesség (1880)		64,2	11,9	14,9	91,1	7,2	1,7	8,9

Megjegyzés: A becült adatok kurziválva vannak.

Forrás: A Pápai Állami Nyilvános Polgári Leányiskola értesítője az 1875–76. tanévről. [Szerk.: Modrach Anna.] Pápa, 1876. 26. p.; A Pápai Állami Nyilvános Polgári Leányiskola értesítője az 1876–77. tanévről. [Szerk.: Modrach Anna.] Pápa, 1877. 6. p.; A Pápai Állami Nyilvános Polgári Leányiskola értesítője az 1877–78. tanévről. [Szerk.: Modrach Anna.] Pápa, 1878. 43. p.; Városunk nevelés- és iskolaügye, 1877. 70. p.; A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. köt. Bp., 1882. 356–357., 360. p.

8. táblázat: A gyöngyösi gimnázium tanulói felekezet szerint (1933/1934–1943/1944)

	Nem zsidó					Zsidó		
	Római katól.	Gör. rítusú	Ref.	Ev.	Össz.	Status quo	Orto-dox	Össz.
1933/1934	71	1	5	1	78	18	4	22
1934/1935	72	1	5	2	80	17	4	20
1935/1936	72	2	4	1	78	18	4	22
1936/1937	73	1	5	1	80	16	4	20
1937/1938	76	2	5	1	83	14	3	17
1938/1939	79	1	4	1	84	14	2	16
1939/1940	82	1	5	1	89	10	1	11
1940/1941	82	1	5	1	90	9	1	11
1941/1942	83	2	4	1	90	9	1	10
1942/1943	84	1	5	1	90	n. a.	n. a.	10
1943/1944	86	1	4	1	91	8	1	9
Átlag (1933/1934–1938/1939)	73,7	1,3	4,6	1,0	80,6	16,2	3,2	19,4
Gyöngyös népessége (1941)	84,4	1,5	4,2	1,2	91,4	6,0–7,5	1,1–2,6	8,6
A gyöngyösi hitközségek területén élő népesség (1941)*	93,2	0,6	2,0	0,5	96,5	2,5–3,1	0,4–1,1	3,5

Megjegyzések: A becült adatok kurzíválva vannak. Továbbá: Az értesítők felekezeti összesítései és az osztálynévsorok felekezeti megjelölései között akadtak ellentmondások, ezeket értelemszerűen, az előző és következő évi értesítővel összevetésben igyekeztem feloldani.

Forrás: Ld. a 9. táblázat forrásait; ill.: A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium évkönyve az 1942–43. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1943. 48. p.; Népszámlálás, 1941/2. 226–231. p.

* Gyöngyös megyei város és a gyöngyösi járás községei, kivéve a verpeléti hitközséghez tartozó községeket, ezekre ld.: FROJMOVICS, 2007. 228–230., 609–610. p.

9. táblázat: A gyöngyösi gimnázium tanulójának átlagosztályzatai felekezet szerint a főbb tárgyakból (1933/1934–1941/1942, 1943–1944)

Tantárgy	Zsidók			Nem zsidók*
	Ortodox	Status quo	Összesen	
Magyar	2,13	2,23	2,22	2,36
Latin	2,28	2,42	2,40	2,64
Német	1,84	2,29	2,22	2,50
Francia/olasz**	1,77	2,06	2,02	2,34
Történelem	2,13	2,30	2,27	2,37
Földrajz	2,00	2,31	2,26	2,34
Természettan***	2,08	2,19	2,17	2,23
Matematika	2,17	2,26	2,25	2,45

Megjegyzés: a kisebb értékek jelentik a jobb jegyet.

Forrás: A Gyöngyösi Állami Koháry István-gimnázium jubileumi értesítője az 1933–34. iskolai évről. Szerk.: Erdős Tivadar. Gyöngyös, 1934. 178–190., 193. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium értesítője az 1934–35. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1935. 120–130., 134. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (II–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1935–36. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1936. 116–126., 130. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (III–VIII. reálgimnázium) értesítője az 1936–37. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1937. 63–72., 76. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (IV–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1937–38. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1938. 73–82., 86. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1938–39. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1939. 58–67., 71. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VI–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1939–40. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1940. 52–61., 65. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VII–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1940–41. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1941. 41–51., 55. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1941–42. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1942. 56–67., 71. p.; A gyöngyösi M. Kir. Állami Koháry István-gimnázium (V–VIII. reálgimnázium) évkönyve az 1943–44. iskolai évről. Szerk.: Csengő Nándor. Gyöngyös, 1944. 29–41., 44. p.

* A nem zsidók átlagosztályzatait nem a jegyeik egyenkénti rögzítésével kaptam, hanem úgy, hogy a tanulmányi eredményeknek a gimnáziumi értesítők végén szereplő statisztikájából kiszámítottam a teljes diákság átlagát, és abból kivontam az izraeliták osztályzatainak súlyozott átlagát. Ez a módszer értelemszerűen nem engedi meg, hogy a keresztény felekezetek közötti egyenlőtlenségeket is megfigyeljük.

** Az 1940/1941-es tanévtől választhattak a tanulók, hogy olaszt vagy franciát kívánjanak-e tanulni.

*** Beleértve a természettant, vegytant, fizikát is.

A szlovák egyházmegye megalakításának kísérletei a Szlovenszkói Tiszánineni Református Egyházkerületben a két világháború között

Harsányi Béla

Történelmi előzmények

A Zemplén, Sáros és Ung vármegyékben élő szlovák reformátusok története nyilván mindig is megosztotta a különböző nemzetiségű, politikai hovatartozású történészeket, és nem volt egyszerű soha erről a témáról higgadtan és tárgyilagosan beszélni. Ennek elsődleges oka az az egyháztörténetben az évszázadok folyamán kialakult téves sztereotípiája, hogy – legalábbis a Kárpát-medencén belül – az egyes protestáns vallási felekezetek egy vagy két konkrét nemzetiségnek a jellemvonásaihoz tartoznak csupán. A németek és a szlovákok eredendően csak lutheránusok lehetnek, míg, ha magyarokról van szó, akkor csak kálvinistákról beszélhetünk. A protestáns irányzatoknak ez az elterjedt etnikai determinációja aztán további téves gondolatokhoz vezetett. Ilyen például, hogy mindezek alapján tehát az etnikailag nem magyar területeken a kálvini irányzat csakis erőszakkal és kényszerrel terjedhetett el, és annak elfogadtatása szükségképpen fokozatos elmagyarosodással járt együtt. Ezzel kapcsolatban rá kell mutatnunk a kálvini reformáció ún. „második reformáció” jellegére, vagyis arra, hogy a kálvini tan többnyire csak ott terjedt el, ahol korábban a lutheri irányt már elfogadták, és ahol nem voltak ennek politikai, gazdasági, egyházszerkezeti akadályai. És bár a lutheri iránytól a kálvini irányhoz való fordulás folyamatáról kevés adat áll rendelkezésünkre, annyit valószínűsíthetünk, hogy ez egyáltalán nem kényszerrel és erőszakkal, hanem nyilván a földesurak közbenjárásával, de teljesen önkéntesen, fokozatosan, és nagyobb atrocitásoktól mentesen ment végbe. Az új tanítást a már meglévő új hitnek az elmélyítéseként, kiteljesedéseként, tökéletesítéseként tekintették. Ez a folyamat hasonló módon ment végbe a különböző területeken, és nem volt semmi köze az etnikai hovatartozáshoz. A kálvini irányzat egyébként a most tárgyalt területen is komoly akadályokba ütközött a 16. század végére, mégpedig az öt szabad királyi város lutheránus esperességébe, melynek hatáskörébe tartoztak a Sáros és Szepes vármegyékben élő gyülekezetek is. Így ezeken a területeken a kálvinizmus csak titokban működhetett. Azonban még így is, a tizenhárom felső-magyarországi vármegyéből tizenegyben elterjedt az új irányzat, többek között azokban is, amelyekben nagy számban élt szlovák lakosság, Abaújban, Ungban, Zemplénben és Sárosban. Így összesen a mai Kelet-Szlovákia területén a 16. század végén, a 17. század elején kb. százötven szlovák református gyülekezet létezett.¹

A következő nagy kérdés, amit a koncepciózus és az etnikai determinizmussal megfertőzött protestáns egyháztörténet feltesz, hogy hová tűnt el pár évszázad leforgása alatt ez a rengeteg szlovák kálvinista. És a válaszuk természetesen kész van rá: nem történhetett más, mint hogy elmagya-

---

¹ KÓNYA ANNAMÁRIA – KÓNYA PÉTER: Szlovák reformátusok a XVI-XVIII. században. Sárospatak, 2013. (továbbiakban: KÓNYA-KÓNYA, 2013.) 109–113. p., 118. p.

rosították őket. Ha azonban megvizsgáljuk a korabeli történelmi viszonyokat és folyamatokat, akkor rá kell jönnünk, hogy más okokat kell keresnünk erre. Könnyen megérthető, hogy egy keleti rítusú vallásos örökséggel rendelkező nép nehezen tudott hosszú távon azonosulni a protestantizmussal, azon belül különösen is a kálvinizmussal, így a rekatolizáció idején az elsők között voltak, akik visszatértek őseik hitéhez. A 17. század közepén-végén a legtöbb szlovák református gyülekezet rekatolizált. A rekatolizáció mellett nagy hatással volt még a térség vallási viszonyaira a 17. század közepétől elinduló nagymértékű szlovák és ruszin migráció is az északi és keleti területekről, amely szinte szó szerint áradatként söpörte el a protestantizmust a vidéken. Ezeknek a folyamatoknak köszönhetően a 18. század második felére a tiszáninneni egyházkerületben már mindössze csupán harminchét szlovák református gyülekezet létezett. Melyek is voltak azonban konkrétan azok a gyülekezetek, amelyeket a 16-17. században szlovák református gyülekezetekként tarthatunk számon? Bár ebből az időből az egyes települések etnikai összetételét csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, felsorolhatunk néhány főbb gyülekezetet. Abaújban ilyen volt Petőszinye, Bód, Rozgony, Tarcavajkóc, Abaújharaszi, Felsőlcsár, Beszter, Lengyelfalva, Kassaújfalva, Gecse, Györke, Ósva, Ruzska. Ungban: Nagyszeretva, Kisszeretva, Pályin, Szobránc, Hanajna, Vinna, Tarna, Józsa, Pinkóc, Jenke, Zahar, Vizsoka, Szenna, Vámoslucska, Sárosremete, Prekopa. Zemplénben: Budka, Nagymihály, Lasztomér, Topolyán, Sztára, Alsókörtvélyes, Zemplénmátyás, Zsalobina, Szilvásújfalva, Nagyazar, Kisazar, Magyarizsép, Tőketerebes, Miglész, Gálszécs, Varanó. Sáros vármegyében szinte az összes református gyülekezet szlovák volt: Szentmihály, Ásgút, Kende, Alsósebes, Komlóskeresztes, Szentpéter, Tótselymes, Tölgyszék, Somos, Balpataka, Somosújfalva, Sóvár, Csalfalu, Nagysáros, Nagyszilvás, Komlós. Szepesben Márkusfalvát és Batizfalvát említhetjük.²

Elmondhatjuk tehát, hogy a 16. század végén, a 17. század elején a szlovák lakosság körében a kálvini tanítások igen elterjedtek a Tiszáninnenen. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy bármilyen sokan is voltak a szlovák reformátusok, a legtöbb gyülekezetben mégis csak kisebbségben voltak a magyarokhoz képest, vagy legalábbis igen vegyes volt a gyülekezet etnikai összetétele. Mivel az egyházmegyék központjai általában a mezővárosokban, vagyis magyar többségű településen voltak, és az egyházmegyén belül is, Sáros vármegye kivételével, a magyar hívek voltak többségben, természetes, hogy magyar volt az egyházmegyék „hivatalos nyelve” is. Magyarok voltak a gyülekezeteket nagyban fenntartó nemesek, földesurak is, akik a lelkészekről gondoskodtak a gyülekezetek számára. Ők pedig nyilván elvárták, hogy a lelkész a gyülekezet tagjainak lelki igényei mellett elsősorban az ő lelki szükségleteiről gondoskodjon, magyarul. A falvakban ezért feltételezhetően a szlovák reformátusok nagy része bírta a magyar nyelvet is, és azon hallgatta az istentiszteleteket. A nagyobb mezővárosokban (Nagymihály, Gálszécs, Terebes, Varanó, Homonna) és leányegyházaikban ezzel ellentétben sajátos helyzet alakult ki, amennyiben általában volt egy magyar lelkész és egy szlovák segédlelkész. A magyar lelkész tartotta az istentiszteleteket a földesúrnak a városban, a segédlelkész pedig szolgált a szlovák hívek között és a leányegyházakban. A szolgálatok számát tekintve

² KÓNYA-KÓNYA, 2013. 113–120. p.

természetesen a segédlelkészé volt a több munka, a nagyobb anyagi megbecsülés azonban nyilván a lelkésznek járt. Látjuk azonban, hogy ez a helyzet sem volt szándékos etnikai jellegű negatív diszkrimináció, hanem pusztán az adott kor társadalmi, politikai, gazdasági körülményeinek természetes folyománya. A szlovák nyelvű istentiszteletek tartásának volt ezenkívül több más objektív akadályozó tényezője is a gyülekezetekben. Az egyik a szlovák ajkú vagy szlovákul tudó lelkészek hiánya volt, a másik pedig a szlovák népesség rendkívül szerény anyagi lehetőségei, amely azt eredményezte, hogy ha volt is néhány szlovákul is beszélő lelkész, ők sem szívesen vállaltak szolgálatot ezeken a településeken.³

A kezdeti törekvések és az egyház ellenállása

E történelmi kitekintés és előzményismertetés után térjünk most már rá az évszázadok folyamán jócskán megfogyatkozott szlovák gyülekezetek két világháború közötti sorsára a Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerületben. A szlovák reformátusok Trianon után igen furcsa, skizofrén helyzetben találták magukat. Hirtelen egy etnikai és vallási kisebbségből államalkotó nemzetté váltak, és megtudták, hogy őket eddig valójában elnyomták mind vallási, mind nyelvi, mind kulturális téren. Hogy ebből mennyi volt igaz a valóságban, azt ma már nehéz lenne felbecsülni. Annyi bizonyosnak tűnik, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia megalakulásától fogva fokozatosan erősödött Magyarországon a nemzetállami jellegre való törekvés, és ez számottevő sikereket elérve, az állam és az egyház szoros összefonódásából adódóan, bizonyára begyűrűzött a tiszáninneri egyház-kormányzatba is. Erre utal Péter Mihály 1901 februárjában a Sárospataki Lapokban megjelent írása, amely bár alapvetően nemes célnak nevezi a „magyarosítást”, amire a Tiszáninneri Református Egyházkerület vezetése a „tótajkú” gyülekezetekkel szemben törekszik, de felekezeti szempontból veszélyesnek tartja, mert félti, hogy ezáltal a római katolicizmus karjaiba hajtják a szlovák híveket.⁴ Ebből is látjuk, hogy a századfordulón az egyházi közéletben legitim célkitűzés volt a magyarosítás a szlovák reformátusok esetében.

Az államfordulat után aztán a szlovák református gyülekezetek helyzete és sorsa az egyik központi kérdésévé vált nem csak a Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerületnek, hanem az egész egyetemes egyháznak. Ez annak volt köszönhető, hogy a csehszlovák kormány már a kezdetektől a református egyházzal való pozitív bánásmód egyik fontos feltételéül szabta egy önálló szlovák egyházmegye létesítését és annak nagyfokú képviselőjét az egyházi szervezet minden szintjén.⁵ Erre történt is egy puccsszerű kísérlet már nagyon korán, Stunda István, a tanügyi és vallásügyi referátus protestáns ügyekkel foglalkozó osztályának titkára részéről, aki egyébként maga is szlovák nemzetiségű református lelkész volt. A részletek ezzel kapcsolatban meglehetősen homályosak, csupán annyit tudunk, hogy Stunda a szlovák gyülekezetben szolgáló református

³ KÓNYA-KÓNYA, 2013. 127–134. p.

⁴ PÉTER MIHÁLY: A magyarországi tótajkú református gyülekezetek sorsa. In: *Sárospataki Lapok*, 1901. február 4. 94–97. p.

⁵ A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének jegyzőkönyve, 1920. december 21. Szerk.: Réz László. 5. sz.

lelkészeket 1919. július 29-re meghívta egy értekezletre, Nagymihályba. Hat lelkész jelent meg az értekezleten, ahol Stunda valószínűleg mindent megígért nekik, államsegélyt, adócsökkentési támogatást stb., és valamilyen ismeretlen szövegű nyilatkozat aláírására kérte őket, amit az addig már jócskán kiéheztetett lelkészek meg is tettek. Néhány nap múlva aztán a *Slovensky Calvin* című amerikai lapban diadalittasan jelentette be, hogy a szlovák gyülekezetek lelkészei megalakították a szlovák egyházmegyét, sőt esperest és megyei főgondnokot is választottak már. Csalódnia kellett azonban, mert az 1920. december 21-i egyházkerületi közgyűlésen a nagymihályi értekezleten részt vett lelkészek képviselőjében két lelkész nyíltan letagadta, hogy bármi ilyesmit aláírtak volna. Állításuk szerint a nyilatkozat mindössze arról szólt, hogy ők az akkor hivatalban lévő püspök, Révész Kálmán tudtával és beleegyezésével Stundát ajánlják a minisztériumban a református ügyekkel foglalkozó referátus előadójául. Ráadásul, ahogy a Felső-Zempléni Református Egyházmegye Közgyűlése ki is mondta: a Stunda által nyilvánosságra hozott határozat, ha meg is született, amit a résztvevők együttesen tagadnak, akkor is teljesen törvénytelen, hiszen egy ad hoc jellegű tanácskozás volt ez, amelyet semmilyen egyházi szerv nem hívott össze.⁶ Valószínűleg az egész akció Stunda részéről a magasabb csehszlovák politikai körök szimpátiájának megnyerésére irányult minisztériumi állásának megtartása, sőt a feljebbjutás reményében.

A szlovák egyházmegye megalakításának kérdésében egyébként az egyház álláspontja az volt, hogy ez az állami elvárás súlyos beavatkozás az egyházi autonómiába, hiszen a szervezeti felépítés és beosztás szigorú belügynek számít. Ráadásul az egyházi felsőbbség maga sértené meg saját alkotmányát, ha felülről hozna létre egy különálló egyházmegyét, hiszen az alkotmány fontos alapelve az alulról felfelé való építkezés, vagyis az, hogy a gyülekezetekből kell kiindulnia minden jognak és igénynek. Harmadszor pedig, szólt az érvelés, egy szlovákokból álló egyházmegye oly kevés és oly kisszámú gyülekezetekből állna, hogy teljességgel képtelen lenne magát fenntartani és működtetni.⁷ Ez utóbbi érv természetesen nem nyomott sokat a latban és nem jelentett megoldhatatlan problémát a szlovák egyházmegye megalakítását követelő, a szlovák református híveket izgatni, uszítani igyekvő körök számára, hiszen például Abaújban, ahol mindössze egy szlovák többségű gyülekezet volt (Tarcavajkóc), az 1921-es népszámlálás alkalmával 100%-ban magyar nemzetiségű falvakat nyilvánítottak szlováknak. De ugyanez volt a helyzet Ungban és Felső-Zemplénben is. Nyilván nem sok idő kellett hozzá, hogy az izgatók elkezdjék követelni a szlovák

⁶ Az 1919–20-ik évi államsegély. In: *Református Egyház és Iskola*, 1922. április 16. 62. p.; PÉTER MIHÁLY: Válasz tiszteletes Stunda István ref. s. lelkész, előadói titkár úrnak. In: *Református Egyház és Iskola*, 1921. február 27. 2. p.; IDRÁNYI BARNA: Hol van a punctum saliens? In: *Református Egyház és Iskola*, 1921. február 27. 1. p.; Papp István levele a köztársasági elnökhöz, 1924. május 28. – A Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára (továbbiakban: TIREL.) PF-3.

⁷ PÉTER MIHÁLY: A szlovák egyházmegye kérdése. In: *Református Egyház és Iskola*, 1921. január 16. 2–3. p.; A Szlovenszkói Tiszáninneni Református Egyházkerület és a Szlovenszkói Dunáninneni Református Egyházkerület Közös Bizottságának jegyzőkönyve, 1921. május 7. Szerk.: Péter Mihály. 4. sz.

egyházmegyének az 1921-es népszámlálás adatai alapján való felállítását.⁸ Elképzeléseik szerint a következő anyaegházak tartoztak volna a szlovák egyházmegyébe: Gálszécs, Tusa, Kisazar, Migléc, Magyarizsép, Lasztóc, Gercsely, Alsómihályi, Hardicsa, Bodzásújlak, Bánóc, Málca, Lasztomér, Deregnő, Vaján, Pályin, Nagyszeretva, Veskóc, Tarnóc, Szürte, Minaj, Csap, Tizzasalomon, Ungvár, Lucska, Reviscse, Pinkóc, Ungmagyaros, Bezó, Jenke, Vajkóc, Petőszinye, Nagytoronya, Magyarjezseb. Péter Mihály megdöbbenéssel mutat rá a Református Egyház és Iskola hasábjain, hogy ezen harmincnégy anyaegházból mindössze tízben vannak többségben a szlovákok, és vannak közöttük jócskán színmagyarok is.⁹ A fenti felsorolással szemben a református egyház képviselői szerint legfeljebb a következő gyülekezetek voltak szlovákoknak mondhatók: Felső-Zemplénben Tusa és leányegyházai, Tusaújfalu és Hór, Migléc és leányegyháza Vécse, Bánóc és leányegyházai, Vásárhely és Morva, Deregnő és leányegyháza Szalók, Lasztomér és Málca. Ungban Vámoslucska és leányegyháza Solymos, Felsőrócse és leányegyházai, Sárosrócse, és Sárosmező, Bezó és leányegyháza Zahar, Pinkóc, Jenke és leányegyháza Kereszt, Pályin, Nagyszeretva és leányegyháza Kisszeretva. Ezekben a gyülekezetekben kb. nyolcezer szlovák református élt.¹⁰ Az egyház és a református lelkészek elleni uszítás, izgatás néhol már-már valóban ijesztő formákat és méreteket öltött. A *Slovensky Vychod* című lapban a következő sorok jelenhettek meg:

„Felemeljük szavunkat és tiltakozunk az ellen, hogy magyarországi püspökök igazgassák a mi cseh-szlovén nyelvű egyházunkat. Ellenkezőleg, egyhangúlag kinyilatkoztatjuk, hogy nekünk nem kell a magyar ref. egyházzal semminemű közösség és nem kell, hogy népünk továbbra is a magyar intrikák és a magyar sovinizmus céltáblájával tétessék ki. Kívánjuk továbbá, hogy minden ev. ref. templomban az isteni tiszteletek szlovák nyelven végeztessenek [...] A pacsirta saját hangjain, melyek szívéből erednek dicsóítják a Mindenhatót; csak a szlovák kénytelen saját érzéseit magyar zsinóratba öltöztetni, mint a talián a majmot veres frakkba [...] Nem éreztek pirt arcotokon és szégyent szívetekben [...] ? Mikor fogtok már bátran szemébe nézni a ti álnok pásztoraitoknak és kántoraitoknak? És megkérdezitek tőlük: meddig kell még játszaniok a ti türelmességetekkel? Hiszen ők vannak tiértetek és belőletek élnek; ha tehát nem akarnak veletek lenni, segítsétek át a határ mögé!”¹¹

Az ilyen és ehhez hasonló megnyilvánulások nem szűntek meg a szlovák lapok részéről a két világháború közötti időszakban. Nem csoda, ha legalábbis a kezdeti időszakban az egyházi vezetés feladatának érezte felvenni a küzdelmet ezekkel a hangulatkeltésekkel szemben. Czinke István, a Szlovéniai Tiszánineni Református Egyházkerület püspöke, mint konventi

⁸ PÉTER MIHÁLY: Adalékok a szlovák egyházmegye szervezési mozgalmához. In: *Református Egyház és Iskola*, 1921. március 20. 3. p.

⁹ PÉTER MIHÁLY: A szlovák egyházmegye térképe. In: *Református Egyház és Iskola*, 1923. augusztus 19. 131–132. p.

¹⁰ Péter Mihály levele Czinke Istvánhoz, 1924. május 31. – TIREL. PF-3.; Papp József levele Füßy Kálmánhoz, 1924. július 3. – Uo.; Péter Mihály levele Czinke Istvánhoz, 1924. július 30. – Uo.

¹¹ Tiltakozás. In: *Református Egyház és Iskola*, 1921. március 20. 2–3. p.

elnök, Péter Mihály gálszécsi lelkész, egyházkerületi tanácsbíró bízta meg egy szlovák nyelvű memorandum és egy röpirat elkészítésével a témában, amelyek összefoglalták a református egyház álláspontját, és amelyek közül előbbit a kormánynak és a köztársasági elnöknek nyújtották be, utóbbit pedig a prágai törvényhozás tagjai között terjesztették.¹² Ezenkívül az egyház hivatalos lapjában, a Református Egyház és Iskolában folyamatosan tiltakoztak ezek ellen a hírlapi támadások ellen, és igyekeztek cáfolni minden rágalmat. Többször leleplezészerűen felhívták a szlovák reformátusok és az egész egyházi közvélemény figyelmét arra, hogy a háttérben más célok is forognak, és az önálló szlovák egyházmege megalakítása csak az első lépés a nagy tervben, mert miután ezt elérték, a szlovák egyházmege nek a szlovák evangélikusokhoz vagy a cseh-testvér egyházhoz való csatolása következik.¹³ A támadások persze nem maradtak sokáig csupán a szavak szintjén, az ellenséges elemek hamarosan közvetlen módon is befolyással akartak lenni a tiszáninneri szlovák reformátusok életére. A csehtestvér egyház zsinata 1921 tavaszán levélben kereste meg Czinke István püspököt azzal kapcsolatban, hogy hamarosan egy küldöttséget fognak kibocsátani a szlovák református gyülekezetekbe, akiket kérnek kellő tisztelettel és szeretettel fogadni. A konvent válaszában felháborodásának adott hangot azt illetően, hogy külső tényezők ilyen durván akarnak beleszólni a református egyház belügyeibe, és a szlovák egyházmege felállításá mellett akarnak kampányolni.¹⁴ A tiltakozás nem hatotta meg a címzetteket, hanem hol titokban, hol hivatalos utak alkalmával nagyon is gyakran elkezdtek látogatni képviselőik által a kérdéses gyülekezeteket. A legtöbb esetben azonban ilyenkor a helyi lelkészek valamilyen indokkal, kifogással szabotálták a gyülekezettel való találkozást.¹⁵ A küldöttek munkájának előkészítésére, segítésére egy Jan Sirny nevű Amerikából hazatérő, cseh nemzetiségű, magát református lelkésznek bemutató személyt küldtek előre. Róla azt kell tudni, hogy 1922 elején jelent meg az ungi egyházmege nekben, Solymoson, ahol lelkészi munkába kezdett és a gyülekezet nemsokára lelkészeül választotta. Ennek megerősítését kérte Czinke püspöktől. A püspök azonban, mivel Solymos leányegyházközség volt, és mivel Sirny semmiféle lelkészi oklevelet neki be nem mutatott, továbbá mivel ez a lelkészválasztási eljárás teljességgel távolt állt a református egyház törvényeitől, Sirny kérését visszautasította, sőt a konvent határozata értelmében állami hatósági beavatkozást kért Sirny ellen.¹⁶ Ezt azonban a zsupáni hivatal vonakodott

¹² A Szlovenszkói Református Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve, 1921. július 3. Szerk.: Péter Mihály. 16. sz.; A Szlovenszkói Református Egyház Egyetemes Konventjének jegyzőkönyve, 1922. május 17. Szerk.: Péter Mihály. 22. sz.

¹³ Magunkról. In: *Református Egyház és Iskola*, 1921. november 13. 1–3. p.; Mit írnak a szlovák lapok. In: *Református Egyház és Iskola*, 1921. november 27. 2. p.; Cseh hírek rólunk. In: *Református Egyház és Iskola*, 1922. április 16. 63–64. p.; Lapszemle. In: *Református Egyház és Iskola*, 1922. június 11. 95–96. p.

¹⁴ A Szlovenszkói Református Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve, 1921. július 3. Szerk.: Péter Mihály. 8. sz.

¹⁵ A kálvinista szlovákok között. In: *Református Egyház és Iskola*, 1921. november 27. 3–4. p.

¹⁶ A Szlovenszkói Református Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve, 1922. május 18. Szerk.: Péter Mihály. 30. sz.

végrehajtani.¹⁷ A konvent ezután Szlovenszkó teljhatalmú miniszteréhez fordult, hasson oda, hogy a zempléni zsupán elvégezze feladatát. Erre sem érkezett azonban válasz. Az ügy évekig húzódott, míg végül 1925-ben az amerikai presbiteriánus egyház, amelyiktől Sirny a megbízatását kapta, Czinke többszöri kérésére visszahívta őt.¹⁸

Mindeközben a legmagasabb kormányzati körök részéről sem szűnt meg a szlovák egyházmegye megalakítására vonatkozó elvárás az egyház felé. Az 1923. június 17. és 25. között tartott lévai zsinaton Slavík György a kormány képviselőjében megjelenve megfogalmazta annak abbéli reményét, hogy a zsinat törvénybe fogja iktatni egy új, szlovák egyházmegye megalakítását. Mint mondta, semmiképpen nem akar ezzel a legfőbb végrehajtó hatalom befolyást gyakorolni az egyházra, ugyanakkor a törvények állami ratifikálását ez a körülmény bizonyára nagyban elősegítené.¹⁹ A kormánynak ezek az intenciói ugyanakkor úgy tűnik süket fülekre találtak, mert a zsinati jegyzőkönyvben szóba sem kerül új egyházmegye alakítása. Merész döntés volt ez a zsinat részéről, aminek mondhatjuk, hogy súlyos következménye lett, a kormány a teljes csehszlovák uralom alatt minden engedmény és erőfeszítés ellenére nem hagyta jóvá a református egyház törvényeit.

1923 őszén aztán – mondhatjuk – az egyház védekezésből ellentámadásba ment át. A szlovenszkói tiszáninneri egyházkerület közgyűlése kimondta, hogy bár a maga részéről a szlovák egyházmegye megalakítását továbbra is veszélyesnek és értelmetlennek tartja, nem akar azonban útjába állni a kormány erre irányuló törekvéseinek. Ahhoz azonban ragaszkodik, hogy ez az alakulás csak a református egyház demokratikus alkotmányának megfelelően, azaz a szlovák református gyülekezetek megkérdezésével és véleménynyilvánításával történhet, nem pedig a kormány erőszakolására. Felemelte továbbá az ellen is a szavát az egyházkerület, hogy bármely magyar gyülekezet az 1921-es népszámlálás manipulált adatai alapján a szlovák egyházmegyébe soroltasson.²⁰ 1924 januárjában a konvent még tovább ment ennél, amikor kimondta, hogy amennyiben a szlovák reformátusok úgy döntenek, hogy önálló egyházmegyéet szerveznek, úgy tekinti őket, mint autonóm nemzeti egyházat, amellyel többé semmilyen szervezeti közösséget nem vállalnak.²¹

1924 tavaszán aztán újabb súlyos támadás érte a református egyházat a szlovák gyülekezetek miatt. Pályinból érkezett a tiszáninneri püspöki hivatalba egy levél nyolcvanegy aláírással, melyben azt kérik, hogy a tizenhat éve ott szolgáló, de szlovákul megtanulni mégsem hajlandó lelkészüket a püspök távolítsa el onnan, és helyezzen oda szlovákul tudó lelkészt. Kifo-

¹⁷ ISAÁK IMRE: Az ungi egyházmegye közgyűlése. In: *Református Egyház és Iskola*, 1922. augusztus 6. 131. p.

¹⁸ A Szlovenszkói Református Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve, 1923. április 25–26. Szerk.: Péter Mihály. 20. sz.

¹⁹ A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház Törvényhozó Zsinatának Jegyzőkönyve, 1923. június 17–25. Szerk.: Péter Mihály. 17. sz.

²⁰ A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1923. október 16–17. Szerk.: Réz László. 10. sz.

²¹ A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve, 1924. január 8. Szerk.: Péter Mihály. 16. sz.

gásolták, hogy minden harmadik héten magyarul szól az igehirdetés, holott mindössze 15% a magyarság részaránya a gyülekezetben, de azok is csak renegátok, akiket a magyar elnyomás magyarosított el, és hogy a szlovák nyelven elmondott igehirdetéseket a lelkész, mivel nem tud szlovákul, mindenféle hangsúly nélkül csak felolvassa, ami így csupán pusztába kiáltott szóként hat a gyülekezetben.²² Czinke válasza majd két hónapot váratott magára. Nyílt levelet tett közzé a Református Egyház és Iskolában, valamint a Prágai Magyar Hírlapban.²³ Elsősorban leszögezi, hogy nem csak nekik, hanem sugalmazóiknak, uszítóiknak válaszol, mivel tisztában van vele, hogy a pályiniak nem maguktól írták levelüket. A szlovák reformátusoknak, mondja, nem lenne szabad hagyni magukat rábeszélni ilyen természetű vádaskodásokra, hiszen nekik tudniuk kellene, hogy az elmúlt négyszáz évben a magyar református egyház védte meg őket attól, hogy elmerüljenek a körülöttük lévő pravoszláv és görögkeleti tengerben. És míg ez alatt a négyszáz év alatt ők minden állítólagos elnyomás közepette megmaradtak szlováknak, addig nagyon kétséges, hogy a jelenlegi cseh-szlovák államban négyszáz év múlva lesznek-e még magyarok. Felhívja a figyelmet a hozzá intézett levél aláíróinak családneveire, amelyek nagy részben magyar származásúak. Ebből is látszik, mondja, hogy nemhogy elnyomták volna a magyar uralom alatt a szlovákokat, sőt, nagyon sok magyar hozzájuk idomult. Kijelenti, hogy nemsokára sor fog kerülni a szlovák gyülekezeteknek az egyházkerület és az egyetemes konvent által elrendelt megkeresésére, ahol majd végképp eldönthetik, menni akarnak-e vagy maradni. Addig is azonban, mondja, lelkészeiket a református gyülekezetek továbbra is maguk választják, és nem a püspök rendeli ki őket a gyülekezetekhez. Sajnálataát fejezi ki amiatt, hogy a szlovák református hívek olyan tanácsadókra hallgatnak, akik a református törvényeknek még ezzel a legalapvetőbb elemével sincsenek tisztában.²⁴ Czinke nyílt levele után nem sokkal egyébként kiderült, hogy a pályiniak nevében a Czinkéhez írt beadványt a járási főnök és a szolgabíró írta, és rajta az aláírások nagy része hamis volt. Az egész pályini gyülekezet pedig bűnbánattal kért bocsánatot a püspöktől.²⁵

Czinke azonban ennek ellenére is mihamarabb pontot akart tenni a szlovák egyházmegye ügyére, ezért Péter Mihályt kérte meg arra, hogy fogalmazza meg a meglátogatásukról szóló körlevelet. Kérdéses volt, hogy kik vegyenek részt a küldöttségben Péter mellett, hogy legyen-e köztük állami személy, illetve hogy pontosan mely gyülekezeteket érinti ez a megkeresés.²⁶ Végül úgy döntöttek, hogy a fentebb már felsorolt, az egyház által is szlováknak elismert gyülekezeteket és azok leányegyházait látogatják

²² Pályini gyülekezeti tagok levele Czinke Istvánhoz, 1924. február 28. – TIREL, PF-3.

²³ Czinke István levele a Prágai Magyar Hírlap szerkesztőségéhez, 1924. április 9. – TIREL, PF-3.

²⁴ CZINKE ISTVÁN: Nyílt levél a pályini református gyülekezethez s általa a többi szlovák reformátusokhoz. In: *Református Egyház és Iskola*, 1924. április 13. 57–58. p.

²⁵ A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1924. szeptember 23–24. Szerk.: Pataky Pál. 8. sz.

²⁶ Czinke István Péter Mihályhoz, 1924. június 26. – TIREL, PF-3.; Czinke István levele Péter Mihályhoz, 1924. július 17. – Uo.

meg. A körlevél 1924 augusztusára készült el.²⁷ A kiküldött bizottság állandó tagjának Czinke Péter Mihályt nevezte ki, mellé pedig Felső-Zemplénben Thuránszky Tihamért, Ungban Patay Györgyöt, egyházmegyei gondnokokat állította.²⁸ A gyülekezetek megkeresésének eredményéről Péter a következőképpen számolt be: Felső-Zemplénben a jelenlegi egyházmegyénk kereteiben kívántak maradni Migléc, Tusa, Málca, Lasztómer, Tusaújfalu, Hór, Szalók és Vécse. Az elszakadásra szavazott Bánóc és leányegyháza Vécse, úgy azonban, hogy az egyházkerület kötelékében kívánnak maradni. Bánóc másik filiája, Morva megtagadta a véleménynyilvánítást. Ungban Felsőrócse, Sárosrócse, Kereszt, Zahar, Pályin, Jenke, Bezó és Pinkóc egyöntetűen nemet mondott a szlovák egyházmegyére. Nemmel szavaztak Vámoslucskán, Nagyszeretvén, Kisszeretvén és Solymoson, azonban ők is az egyházkerülethez való tartozást hangoztatták. Péter szerint, ha figyelembe vesszük, hogy a szlovák egyházmegyére főleg a kisebb népességű gyülekezetekben szavaztak igennel, akkor bátran kijelenthető, hogy a szlovákság 90%-a nem akart önálló szlovák egyházmegyét.²⁹

Ezek után a szlovákság elszakadását kívánó körök kénytelenek voltak más módot találni céljaik megvalósítására. Nem kellett sokáig várni az új kezdeményezésre. Hutka József bánóci lelkész és Tomasulya János segédlelkész 1924. december 18-ra Nagymihályba gyűlést szervezett a szlovák református gyülekezetek lelkészeinek, presbitereinek, és minden egyháztagnak, melynek célja a Szlovák Kálvinisták Szövetségének a megalapítása volt.³⁰ Sajnos a meglévő források alapján nem tudjuk megállapítani, hogy létrejött-e már ekkor is ez a szövetség. Ha meg is alakították, különösebb tevékenységet ekkoriban még nem folytatott.

Az egyházi ellenállás megtörése, a pozsonyi zsinat

IX. törvénycikke

A szlovák egyházmegye kérdése ezek után csak akkor került újra középpontba, miután a kormány – többek közt, és mondhatjuk, hogy elsősorban – a szlovák egyházmegye megalakításának kikerülése miatt, éveken keresztül halasztgatta a lévai törvénykönyv állami elfogadását. Ezzel párhuzamosan visszavonta sok lelkész államsegélyét, és visszatartották az egyházaknak járó közigazgatási államsegélyeket is. Az 1926-os kongruatörvény szintén egy újabb szöveget vert sok lelkész egzisztenciájába. Ilyen kiéhezettett és kiszolgáltatott helyzetben alakult meg és működött 1926–1927 folyamán az állam és a református egyház képviselőiből álló közös bizottság, melynek egyházi részről Sörös Béla losonci lelkész, a teológia megbízott igazgatója volt a vezetője, és melyben az egyházi küldötteknek mindössze annyi volt a feladata, hogy tudomásul vegyék és rögzítsék, milyen változásokat kíván látni a kormány a lévai zsinat törvénykönyvében, majd ezeket a törvényhozó zsinat elé terjessze.

²⁷ Czinke István körlevele a szlovák ajkú református gyülekezetekhez, 1924. augusztus 2. – TIREL, PF-3.

²⁸ Czinke István megbízólevele Péter Mihály, Thuránszky Tihamér és Patay György számára, 1924. augusztus 4. – TIREL, PF-3.

²⁹ PÉTER MIHÁLY: A szlovák kálvinisták állásfoglalása a szlovák egyházmegye ügyében. In: *Református Egyház és Iskola*, 1924. szeptember 7. 141–142. p.

³⁰ Szakall István levele Czinke Istvánhoz, 1924. december 17. – TIREL, PF-4.

Ezen kormányészrevételeknek volt egyik sarkalatos pontja az úgynevezett X. törvénycikk, amely egy teljesen új fejezetben tárgyalta az egyházkerületek és egyházmegyéik beosztását, valamint a szlovák egyházmegye felállítását. A tárgyalások során a kormány képviselői úgy nyilatkoztak, hogy ennek a kérdésnek a megoldásán múlt nem csak a lévai törvénykönyv elfogadása, de a kormány és az egyház közt fennálló minden egyéb vitás ügynek a megoldása is. Sűrös eredeti terve az volt, hogy úgy védi ki a kormány erre irányuló elvárásait, hogy a zsinat csak rendelje el a szlovák egyházmegye létrehozását, és bízta rá annak megvalósítását a szlovenszkói tiszáninenni egyházkerületre, ez azonban ekkor már tarthatatlan álláspontnak bizonyult, és az egyháznak bele kellett egyeznie, hogy a zsinatnak magának kell megalkotnia a X. törvénycikket ezzel kapcsolatban. Ez végül 1928. január 24. és 26. között meg is történt. A törvénycikk 4. §-a felsorolja a szlovák egyházmegyébe kötelezően besorolandó gyülekezeteket: Felső-Zemplénből Bánóc anyaegyházközség, Vásárhely leányegyházközség, Morva leányegyházközség, Migléc anyaegyházközség, Vécse társegyházközség, Tusa anyaegyházközség, Tusaújfalu társegyházközség, Hór leányegyházközség, Lasztoner anyaegyházközség, Málca anyaegyházközség, Szalók leányegyházközség. Ungból Bező anyaegyházközség, Zahar leányegyházközség, Felsőőröcse anyaegyházközség, Sárosőröcse leányegyházközség, Pályin anyaegyházközség, Jenke anyaegyházközség, Kereszt leányegyházközség, Pinkóc anyaegyházközség, Nagyszeretva anyaegyházközség, Kisszeretva társegyházközség, Vámoslucska anyaegyházközség, Solymos leányegyházközség, Sárosmező anyaegyházközség, Visoka leányegyházközség. Ezen egyházközségeken túl azokat az egyházközségeket is a szlovák egyházmegyéhez tartozónak kell tekinteni a törvény szerint, amelyek a törvénykönyv állami elfogadása után hat hónapon belül az I. törvénycikk 22. §-nak 4. pontja alapján szlovák ajkúaknak bizonyulnak, és egy állami és egyházi képviselőkből álló közös bizottság előtt, hivatalos egyházközségi közgyűlésen kimondják a szlovák egyházmegyéhez való csatlakozást. Ezenkívül lehetőséget ad a törvény az állam képviselőinek arra, hogy a törvénykönyv állami elfogadásától számítva egy éven belül bármely gyülekezetben a fentiekhez hasonló módon ezt az eljárást foganatosítsák. A pénzügyek területén a törvény a meglévő magyar egyházmegyéket védte, amennyiben kimondta, hogy a most szlovák egyházmegyébe kerülő gyülekezetekben a meglévő olyan alapítványokat, ingatlanokat, adományokat, melyeket magyar személyek adományoztak, a magyar egyházmegye valamely alapítványához kell hozzárendelni, illetve hogy a megalakuló új egyházmegyének nincsenek igényei és követelései a magyar egyházmegye alapítványaival és vagyonával kapcsolatban. Kimondta a törvény, hogy a szlovák egyházmegye még saját területén belül sem lehet az elmagyartalanítás, az elszlovákosítás eszköze. A nyelvi kisebbségeknek megvannak a jogaik saját nyelvükön istentiszteletlátogatásra, hitéleti alkalmak szervezésére, egyházi szertartások igénybevételére, gyermekeik hitben való taníttatására. Kimondta továbbá, hogy természetesen a szlovák egyházmegyének ugyanazok lesznek a jogai és kötelességei is, mint az egyház bármely más

egyházmegyéjének.³¹ Magának a törvénycikknek az elfogadása egyébként nem ment gördülékenyen a zsinaton. Péter Mihály, Korláth Endre, Szilassy Béla és sokan mások is szóvá tették, hogy az egész helyzet, mely szerint az egyház kénytelen elfogadni a kormány diktátumát, mereven ellenkezik annak törvényes autonómiájával. A 4. §-t, melyben a gyülekezetek felsorolása történik meg, többen ki szerették volna hagyni, mondván, beleütközik a zsinat-presbiteri elvbe. Sörös ekkor kijelentette, hogy amennyiben ezt a törvénykönyvet a zsinat nem változtatás nélkül fogadja el, úgy nincs remény a törvénykönyv állami jóváhagyására. Ezután többen nyílt szavazást kértek a 4. §-ról, melynek eredménye az lett, hogy 15:9 arányban változatlanul elfogadták a Sörös által javasolt szöveget. Bármennyire szerette volna is azonban Sörös megőrizni az eredeti szöveget, nem tudta megakadályozni, hogy két változtatás ne történjen rajta. Az 5. §-ba Korláth Endre javaslatára beiktatták, hogy azokat a vallásos alapítványokat, ingatlanokat, céladományokat, amelyeket olyan magyar református személyek adományoztak, akik a szlovák egyházmegye területére kerülő egyházköztségben élnek vagy éltek, és az bármi okból kifolyólag nem tudja tovább betölteni eredeti rendeltetését, a magyar egyházmegye missziói vagy kulturális alapítványához kell csoportosítani. Szintén Korláth javaslatára az eredetileg tizenkét §-ból álló törvénycikket kiegészítették még kilencel úgy, hogy a törvénycikkhez készült rezolúciót, amelyet eredetileg azért készített az állam-egyházközi bizottság, hogy elvi iránymutatásokat adjon a szlovenszkói tiszáninneri egyházkerület és a konvent számára a törvénycikk végrehajtásához, hozzátartozták a törvénycikkhez. A zsinat ezután ebben a formában elfogadta azt.³² Szintén hozzátartozik még a törvénycikk történetéhez, hogy elfogadása után Szilassy Béla dunáninneri egyházkerületi főgondnok és Polchy István kárpátaljai egyházkerületi főgondnok lelkiismereti okokra hivatkozva nem vettek részt tovább a zsinat munkájában.³³

A szlovák Kálvinisták Szövetségének munkássága

Megismerve a törvény szövegét, láthatjuk, hogy a legnagyobb veszélyt benne az az egy év jelenti, ami a törvénykönyv állami elfogadásától kezdődik, és amelyben a közös állami-egyházi bizottság a vegyes nemzetiségű gyülekezetekbe ellátogatva, a helyszínen választás elé állítja a gyülekezeteket, hová akarnak tartozni. Sokan megijedtek ettől, és már-már a felső-zempléni és szlovenszkói ungi egyházmegyék megszűnését vizionálták.³⁴ Ennek a veszélye azonban nem fenyegetett, hiszen a törvénykönyv ratifikálása még ezek után is váratott magára. A kormány különböző mondvacsinált indokokkal halasztgatta elfogadását. Ennek hatására mondott le püspöki tisztségéről Czinke István 1929 nyarán. Helyét hamarosan Péter Mihály foglalta el.

³¹ Harsányi Béla gyűjteményéből: a pozsonyi zsinat törvénykönyvének szlovák nyelvű példánya, saját fordítás.

³² A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház Törvényhozó Zsinatának Jegyzőkönyve, 1928. január 24–28. Szerk.: Péter Mihály. 77–82. sz.

³³ A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház Törvényhozó Zsinatának Jegyzőkönyve, 1928. január 24–28. Szerk.: Péter Mihály. 91. sz.

³⁴ Czinke István körlevele az esperesekhez, 1927. december 29. – TIREL, PF-6.

Pétert már püspöksége kezdetén kérelemmel kereste fel a Szlovák Kálvinisták Szövetsége – élén Tomasulya János bánóci és Szakall István vámoslucskai lelkészekkel –, melyben a felső-zempléni egyházmege elutasító határozata ellenére kérték szövetségük alapszabályainak elfogadását, valamint a szlovák egyházmege soron kívüli, a törvénykönyv állami elfogadásától független felállítását, mégpedig az 1930-as népszámlálás adatainak figyelembevételével. Péter válasza erre az volt, hogy a megalkotott törvénycikk világosan kimondja, a szlovák egyházmegehez való tartozás a gyülekezetek megkérdezésével és nem a népszámlálás eredményével van szoros összefüggésben, és hogy az abban foglaltak csak a törvénykönyv állami ratifikációja után valósíthatók meg. Így ő, bár szíven viseli a szlovák reformátusok ügyét, nem tehet semmit az ügyben. A megkeresést azonban, hogy védje és igazolja magát, felterjesztette az egyetemes konventre is, hogy az erősítse meg vagy korigálja ezzel kapcsolatos döntését. A testület természetesen mindenben igazat adott Péternek.³⁵ Tomasulya Péter választát természetesen úgy mutatta be a rendelkezésére álló sajtóorgánumok útján, mint égbekiáltó jogtiprást és elnyomást. Különösen azt sérelmezte, hogy Péter emlékeztette őt arra, hogy a Szlovák Kálvinisták Szövetségének működése mindaddig, míg alapszabályai nem nyernek egyházi elismerést, teljességgel jogtalan. Tomasulya arra hivatkozva, hogy az állam már jóváhagyta a szövetség alapszabályait, a demokratikus jogok megsértéseként aposztrofálta Péter álláspontját.³⁶ Ezek után valóságos rágalomhadjárat indult a szlovák és cseh lapokban Péter Mihály személye ellen. Sovinisztnak, szlovákgyűlölőnek tüntették fel mindenhol.³⁷ Mivel a Szlovák Kálvinisták Szövetsége többszöri figyelmeztetés után is folytatta törvénytelen működését, sőt külföldi és belföldi lapokkal kapcsolatot tartva, rágalmakat terjesztettek a református egyház vezetőségéről, ezért 1931 áprilisában Péter arra hivatkozva, hogy a szövetség vallási köntös alatt politikai tevékenységet folytat, betiltotta az abban való részvételt.³⁸ A tiltás 1932. szeptember 14-ig tartott, amikor is a felső-zempléni egyházmege közgyűlése elfogadta a Szlovák Kálvinisták Szövetségének alapszabályát.³⁹ Péter intézkedése mindenestre hatott, mert a szövetség ezután egy ideig nem szervezett gyűléseket, de Balázs János és Tomasulya János titkos lázító aknamunkája egyre jobban érezhető volt a szlovák gyülekezetek

³⁵ PÉTER MIHÁLY: Hivatalos rész. In: *Református Egyház és Iskola*, 1929. december 15. 11–12. p.; Péter Mihály levele Balogh Elemérhez, 1930. január 14. – TIREL, PF-9.; A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve, 1931. március 18. Szerk.: Dusza János. 81. sz.

³⁶ Kivonat a Felsőzempléni Református Egyházmege Közgyűlésének Jegyzőkönyvéből, 1930. augusztus 14. 6. sz. – TIREL, PF-10.

³⁷ A szlovák egyházmege ügye. In: *Református Egyház és Iskola*, 1931. február 15. 2–3. p.; PÉTER MIHÁLY: A Cirkevné Listy egy cikke és a hozzá fűzött megjegyzések. In: *Református Egyház és Iskola*, 1931. február 22. 1–3. p.; MAGDA SÁNDOR: Péter Mihály püspök és a szlovákság. In: *Református Egyház és Iskola*, 1932. április 3. 1–2. p.

³⁸ Péter Mihály körlevele lelkészekhez, 1931 április 20. – TIREL, PF-11.

³⁹ A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1932. október 11–12. Szerk.: Szőke István. 51. sz.

tagjai között. Haraszty Károly pályini lelkész arról számolt be Péterhez írt levelében, hogy a szlovák gyülekezetek 90%-a nem hajlandó sem a beretkei árvaház, sem a losonci teológia támogatására adakozni, mondván, hogy azok kizárólag magyar érdekeket szolgálnak.⁴⁰ Péter érzékelve a növekvő feszültséget úgy döntött, hogy tanácskozássra hívja össze a szlovák egyházközségek lelkészeit. 1932. június 14-én került erre sor Gálszécsen. Tíz lelkész részvételével zajlott a tanácskozás, amely Péter megnyitó beszédével kezdődött. Ebben felhívta a lelkészek figyelmét a keresztyén gyülekezeteket érő világméretű kihívásokra, veszélyekre, melyekkel szemben csak összefogással és nem széthúzással vehetik fel a harcot. A beszéd után Tomasulya János egy memorandumot olvasott fel, mely, mint mondta, a szlovák kálvinisták kívánságait tartalmazta. Ebben szerepelt, hogy az egyházkerület már most, a zsinati törvények állami elfogadása előtt állítsa fel a szlovák egyházmegyét, mégpedig olyan módon, hogy azokat a gyülekezeteket is sorolják bele az új egyházmegyébe, amelyekben az 1930-as népszámlálás adatait figyelembe véve szlovák reformátusokat találtak. Az értekezlet úgy határozott, hogy a memorandumot az egyházkerületi közgyűlés elé felterjeszti. Péter a memorandumra való válaszában felolvasta a szlovák egyházmegye megalakításáról szóló törvénykönyv ide vonatkozó rendelkezéseit, melyek kimondják, hogy csak 13 anyaegyházközség tartozik automatikusan a szlovák egyházmegyéhez, a többiekben pedig csupán a törvénykönyv állami ratifikációja után lehet döntésre vinni a kérdést, de azokban is egyedül népszavazás útján. Péter felvilágosítását az értekezlet résztvevői megnyugvással fogadták.⁴¹

A legközelebbi egyházkerületi közgyűlésen, 1932 októberében aztán valóban napirendre is került a Tomasulya-féle memorandum tárgyalása. Előadója Mertens Alfréd, a felső-zempléni egyházmegye főgondnoka volt. Jelentésében sérelmezi, hogy Tomasulya ezeréves magyar elnyomatást emleget memorandumában, illetve arról beszél, hogy Kassa és Tóketerebes környékén sok, magát magyarnak valló református valójában magyarosított szlovák. Követeli a szlovák egyházmegyébe beosztani az elmagyarosított szlovák gyülekezeteket. A magyarosítás megszüntetésére szólítja fel a jelenlegi egyházi vezetést is, vagyis őket is hasonló vádakkal illeti, mint elődeiket. Követeli, hogy az egyházi közigazgatás minden szintjén használható legyen az államnyelv is, nem csak a magyar. Követeli a szlovák reformátusok minden egyházi fórumon való képviselését, a szlovák egyházmegye határainak nyitva hagyását, a szlovák egyházak vizitációs jegyzőkönyveinek kétnyelvűségét, a kassai és nagymihályi középiskolákban szlovák hitoktató alkalmazását, szlovák nyelvű tankönyveket, a losonci teológián szlovák nyelvű tanszék felállítását, arra szlovák előadó kinevezését, a szlovák teológusok más teológiákon való tanulásának szabadságát, a kápláni és papi vizsgák szlovák nyelven való letételének lehetőségét. Mertens véleményezésében kifejti, hogy bár a magyarságot sértő, hamis állításokkal nem ért egyet és azokat visszautasítja, a memorandumban vannak jogos igények és követelések is megfogalmazva,

⁴⁰ Haraszty Károly levele Péter Mihályhoz, 1931. április 30. – TiREL, PF-11.

⁴¹ A Szlovenszkoí Tiszáninneri Református Egyházkerület szlovák egyházaiban működő lelkészek Gálszécsen tartott értekezletének jegyzőkönyve, 1932. június 14. – TiREL, PF-14. 1–3. sz.

melyekre nézve javasolja, hogy az egyházkerület egy bizottságot hozzon létre, mely elkészíti az azokra adandó válaszokat. Mertens javaslatát Idrányi Barna abaújtornai esperes azzal javasolta kiegészíteni, hogy a kiküldendő bizottság jogosíttasson fel arra, hogy felvegye a kapcsolatot a Szlovák Kálvinisták Szövetségével, és velük tárgyalásokat folytasson követeléseikről. A kerületi közgyűlés mindkét javaslatot elfogadta. A bizottság tagjai lettek: Idrányi Barna elnök, Sutka István és Kiss Bálint kerületi ügyészek, Lengyel József egyházkerületi tanácsos és Mertens Alfréd.⁴² Természetesen sokan a szlovák egyházmegye követelői közül a kerületnek ebben a határozatában már győzelmüket és vágyott céljaik elérését vélték meglátni, ahogyan az több újság hasábjain is megjelent. Ezért Péter püspök fontosnak tartotta a bizottság tagjait körlevélben megkeresni, és figyelmeztetni őket a várható terrorisztikus lelki nyomásra, amely rájuk fog helyeződni, illetve a pozsonyi törvénykönyv IX. törvénycikkének fentebb már említett kitételeire a szlovák egyházmegyébe automatikusan bekerülő tizenhárom gyülekezeetről, és a törvénynek az állami elfogadás utáni életbelépéséről.⁴³

Sajnos ez volt Péter püspökségének utolsó említésre méltó momentuma a szlovák egyházmegyével kapcsolatban, mivel 1932 decemberének végén tragikus hirtelenséggel elhunyt. Helyére a gyülekezetek 1933 tavaszán Idrányi Barnát választották püspökül. Idrányi székfoglaló beszédében püspöki programja részeként az állammal való kapcsolatokról szólva kiemelte, hogy a lehető legteljesebb konszolidációra és békeségre fog törekedni ezen a téren.⁴⁴ A rendelkezésre álló források alapján általánosságban elmondható, hogy rövid püspöksége ideje alatt Idrányi hajlandóságot mutatott a szlovák egyházmegye megalakítására. Tornallyay Zoltán egyházkerületi főgondnokhoz írt levelében például kifejti, hogy tarthatatlannak gondolja azt az érvet, hogy a szlovák egyházmegye csak az egyházi törvények állami ratifikációja után hozható létre. Közben megkezdődtek a tárgyalások az egyházkerületi bizottság és a Szlovák Kálvinisták Szövetsége között. A módszer az volt, hogy előbb mindkét fél egy-egy megbízottja, Balázs János és Mertens Alfréd folytattak egymással tárgyalásokat, majd amikor ők megállapodásra jutottak, akkor hívták össze a két testületet is egy közös megbeszélésre. Úgy tűnik, hogy Tomasulya gálszécsi értekezletre írt memorandumát a bizottság alkalmatlannak minősítette arra, hogy a közös tárgyalások alapját képezze, valószínűleg a fentebb említett magyarellenes vádaskodások miatt, ezért 1933 januárjában Tomasulya egy új memorandumot adott át a bizottságnak, ami valószínűleg a magyarellenes részletek kivételével ugyanazokat a követeléseket tartalmazta, mint a gálszécsi memorandum.⁴⁵ A tárgyalások befejezését Idrányi sajnos már nem érthette meg. 1933

⁴² A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1932. október 11–12. Szerk.: Szőke István. 51. sz.

⁴³ Péter Mihály körlevele a szlovák egyházmegye ügyében kiküldött egyházkerületi bizottság tagjaihoz, 1932. november 28. – TiREL, PF-14.

⁴⁴ A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1933. május 10. Szerk.: Magda Sándor. 5. sz.

⁴⁵ Mertens Alfréd levele Idrányi Barnához, 1933. május 19. – TiREL, PF-16.; Idrányi Barna levele Tornallyay Zoltánhoz, 1933. június 8. – TiREL, PF-15.

szeptemberében tragikus hirtelenséggel elhunyt. A bizottság nevében Kiss Bálint 1933 októberében számolt be a szeptember 22-i tárgyalások eredményéről a közgyűlésnek. Eszerint a bizottság a Szlovák Kálvinisták Szövetségének követeléseire nézve a következő javaslatokat tette: 1. A szlovák reformátusoknak adassék külön képviselő a Szlovenszkói Tiszáninenni Református Egyházkerületben és a konventben. 2. A szlovák egyházmegyét a kerület azonnal hozza létre. 3. A nagymihályi, kassai és ungvári szlovák nyelvű középiskolák katechéta állásainak szervezésére a kormányt kell felkérni. 4. A közgyűlés tegyen javaslatot az egyetemes konventhez arra, hogy a losonci teológián az egyik szakcsoport előadójaul szlovák tanárt alkalmazzanak, hogy a szlovák tanulóknak alkalmuk legyen saját anyanyelvükön képzésben részesülni. 5. A gyülekezeteknek a szlovák egyházmegyéhez való csatlakozása, az automatikusan odasorolt egyházközségeken felül, népszavazással történjék, különösen oda kell azonban figyelni arra, hogy egyik fél részéről se történjen visszaélés. 6. A kétnyelvű egyházlátogatási jegyzőkönyveket a szlovák gyülekezetekben vezesse be az egyházkerület. 7. Amennyiben a felállítandó szlovák egyházmegye új vallástani könyv kiadását határozná el, ezt csakis felettes hatóságainak jóváhagyása után eszközölheti. Az egyházkerületi közgyűlés ezeket a javaslatokat kivétel nélkül elfogadta. Így a szlovák egyházmegye megalakítása elől már csak egy akadályt kellett elhárítani: a kerületi közgyűlés elrendelte, hogy mivel az 1907-es egyházi törvény kimondja, hogy az egyházmegyék beosztását érintő minden változás az érintett egyházmegyék beleegyezésével kell hogy történjék, ezért a felső-zempléni és az ungi egyházmegyék sürgősen nyilatkozzanak erről a kérdéstről. A közgyűlés azt is elhatározta, hogy mivel a szlovák egyházmegye létrehozása az egész egyetemes egyházat érintő ügy, ezért az érintett egyházmegyék hozzájáruló döntése esetén azt a konventre is felterjeszti.⁴⁶ A felső-zempléni és ungi egyházmegyék rendkívüli közgyűlésére 1933. december 28-án került sor. Mindkét egyházmegye elviekben hozzájárult a szlovák egyházmegye megalakításához, bár megállapították, hogy az érintett gyülekezetek egyike sem terjesztett fel ez irányú kérelmet. Kiemelték továbbá, hogy csak a IX. törvénycikkben felsorolt gyülekezetek csatlakozásához járulnak hozzá, illetve hogy – szintén a törvénycikk rendelkezései szerint – a szlovák egyházmegyéhez csatlakozó gyülekezetek nem tarthatnak igényt a történelmi egyházmegyék vagyonának, alapítványainak, alapjainak semmilyen megosztására.⁴⁷ Az ungi közgyűlés jelenlévő szlovák képviselői erre kijelentették, hogy ők nem önként, hanem kényszer hatására csatlakoznak a szlovák egyházmegyéhez. Erre a megyei közgyűlés azzal küldte haza őket, hogy tartsanak egyházközségi gyűléseket, és nyilatkozzanak szándékaik felől minél hamarabb az egyházmegyéhez. Ez meg is történt, melynek során Záhor leányegyház kivételével minden egyházközség a szlovák egyházmegyéhez való csatlakozás mellett döntött. Kijelentették azonban, hogy igényt tartanak a történelmi egyházmegyével

⁴⁶ A Szlovenszkói Tiszáninenni Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1933. október 11. Szerk.: Magda Sándor. 34. sz.

⁴⁷ A Szlovenszkói Tiszáninenni Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1934. március 20. Szerk.: Szőke István. 21. sz.

való vagyonmegosztásra.⁴⁸ Nagyon jellemző magatartás, hogy bár a megállapodás megszületett, és mondhatni mindenben teljességgel a Szlovák Kálvinisták Szövetségének akarata érvényesült, Tomasulya 1934 márciusában már újabb követelésekkel bombázta az egyházkerületet azzal kapcsolatban, hogy melyek azok az egyházközségek, amelyeket még a törvényben meghatározottakon kívül automatikusan a szlovák egyházmegebe kell besorolni.⁴⁹

1934 tavaszán aztán Idrányi halála után Magda Sándor, addigi főjegyző, csicséri lelkész lett az egyházkerület püspöke. Ha korábban Idrányi székfoglaló beszéde nagyon tetszhetett a szlovák egyházmeget követelőknek, akkor Magda püspöki programismertetése kissé lehűthette a kedélyeiket. Szemükre vetette, hogy csupán politikai eszköz számukra a szlovák egyházmege ügye, és nem a szlovák református hívek hitbeli felemelése ezzel a céljuk. Ugyanakkor az egyházmege megalakítását fontosnak és szükségesnek ítélte, mint ami a szlovák reformátusok jogos igénye.⁵⁰ Az egyetemes konvent azonban teljességgel keresztülhúzta az egyházkerület törekvéseit. 1934. júniusi ülésén a konvent kifejtette, hogy az egyházkerület elvi szándéknyilatkozatát a szlovák egyházmege felállítására tudomásul veszi ugyan, de a gyakorlatban az csak akkor valósulhat meg, ha az egyházi törvénykönyvet, és abban a IX. törvénycikket az állam szentesíti. Kifejtették, hogy az azonnali létrehozás előtt olyan akadályok állnak – a vagyonmegosztás és a népszavazás nélkül besorozandó gyülekezetek kérdése –, amelyek azt indokolják, hogy az egyház várja meg a törvénykönyv jogerőre emelkedését.⁵¹

A felháborodás természetesen elképzelhető mértékű volt a szlovák izgatók részéről. A *Slovenské Kalvinské Hlasy* újra arra szólította fel a szlovák gyülekezeteket, hogy ne tiszteljék lelkészeiket és ne hallgassanak rájuk. A református egyházat mostohaanyaként aposztrofálta, amely csak eltaszítja a szlovákokat magától.⁵² Az ilyen és ehhez hasonló hírlapi támadásokkal és közéleti megnyilvánulásokkal szemben Magda püspök kérte a Szlovák Kálvinisták Szövetségének hathatós védelmét, cáfolatát a kálvinista szolidaritásra és az egyetemes református egyház jó hírnevének megvédésére hivatkozva,⁵³ ők azonban ezt visszautasították, mondván: tagadhatatlan tény, hogy sok sérelem éri őket a magyar reformátusok részéről, és eddig a gálszécsi memorandumba foglalt egyetlen követelésük sem teljesült.⁵⁴ Magda, talán a kedélyek lenyugtatása céljából is, az 1934.

⁴⁸ A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve, 1934. június 27. Szerk.: Patay Károly. 22. sz.

⁴⁹ Papp József levele Szőke Istvánhoz, 1934. március 13. – TIREL, PF-18.

⁵⁰ A Szlovenszkói Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1934. március 20. Szerk.: Szőke István. 6. sz.

⁵¹ A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve, 1934. június 27. Szerk.: Patay Károly. 22. sz.

⁵² SZILÁGYI LÁSZLÓ: Generálny konvent pochoval slovensky seniorat. In: *Református Egyház és Iskola*, 1934. augusztus 5. 4–5. p.

⁵³ Magda Sándor levele Szlovák Kálvinisták Szövetségéhez, 1935. március 11. – TIREL, PF-20.

⁵⁴ Szlovák Kálvinisták Szövetségének levele Magda Sándorhoz, 1935. április 5. – TIREL, PF-20.

októberi kerületi közgyűlésen az egyházi törvények állami ratifikációját már igen közeli eseménynek nevezte, ezért javasolta a közgyűlésnek újra egy bizottság kiküldését azzal a céllal, hogy mire a ratifikáció megtörténik, minden vitás részletkérdés rendeződjék. Kijelentette ugyanakkor, hogy épp úgy, ahogy az állami életben, a magyar kisebbségnek alkalmazkodnia kell a többséghez, a református egyház keretein belül a szlovák református kisebbségnek alá kell vetnie magát a magyar többségnek. Ha ezt nem fogadják el, mondta Magda, akkor jobb, ha máris szétválunk útjaik.⁵⁵ A bizottság megalakult ugyan, mivel azonban az egyházi törvények elfogadása az állam részéről még váratott magára, ezért évekig semmilyen tevékenységet nem végzett.⁵⁶ Annál inkább dolgozott a Szlovák Kálvinisták Szövetsége. 1936. május 10-i közgyűlési határozatukban kijelentették, hogy továbbra is a szlovák reformátusok jogaiért fognak dolgozni. Megkeresést intéztek a kormányhoz, melyben az elfogadandó egyházi törvény IX. törvénycikkének azon kitételei ellen emelték fel szavukat, amelyekben a szlovák egyházmegyébe automatikusan besorolandó gyülekezetek vannak felsorolva. Kérték az ott található listának a bővítését. Kérelmezték az egyetemes konventtől a szlovák egyházmegye felállítására vonatkozó határozatának felülvizsgálását, valamint a szlovák gyülekezetek felmentését azok alól az anyagi terhek alól, amelyek csak magyar érdekeket szolgálnak, mint a beretkei árvaház és a losonci teológia támogatása. Az egyházkerületi bizottság tagjai 1936 szeptemberében ültek le újra tanácskozásra a Szlovák Kálvinisták Szövetségének képviselőivel, a vitás pontok azonban ugyanazok voltak, amelyeket az előző évekből már megismerhettünk. Közeledés az álláspontok között nem történt. A szlovákok fenyegetőzéseképpen kilátásba helyezték a szlovák egyházmegyének az egyházkerület és a konvent megkerülésével történő önálló megalakítását. A kerületi közgyűlés reakciója a szlovákok felé a türelemre intés, a konvent felé pedig a törvények állami elfogadása iránti sürgetés kérelmezése volt.⁵⁷ A konvent válasza erre újra annak kinyilvánítása volt, hogy ragaszkodik korábbi érveihöz és határozataihoz.⁵⁸

Befejezés

A szlovák egyházmegye felállításának kísérletei ezzel végképp zsákutcába kerültek. Úgy gondolom, jól jellemzi ez a történet az egész csehszlovák időszakot, és azt, mennyire nem volt képes a csehszlovák vezetés felőni ahhoz a feladathoz, hogy egy soknemzetiségű, sokféle érdekcsoportot magában foglaló országot konszolidáljon, egységesítsen és megfelelően kormányozzon. Az a tény, hogy a csehszlovák kormány húsz év alatt nem volt képes a viszonyát rendezni a csehszlovákiai magyar református egyházzal, pedig erre az egyház részéről minden feltétel adott volt, jól

⁵⁵ A Szlovenszkói Tiszáninenni Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1934. október 25. Szerk.: Szőke István. 7. sz.

⁵⁶ A Szlovenszkói Tiszáninenni Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1935. október 24. Szerk.: Szőke István. 18. sz.

⁵⁷ A Szlovenszkói Tiszáninenni Református Egyházkerület Közgyűlésének Jegyzőkönyve, 1936. november 3. Szerk.: Kőmíves Sándor. 23. sz.

⁵⁸ A Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve, 1937. április 14. Szerk.: Czeglédy Pál. 41. sz.

---

szemlélteti, miért volt bukásra determinálva a csehszlovák politikai vezetés.

A hazai római katolikus hitoktatás történeti vázlata a Ratio Educationistól 1945-ig

Szabó Barbara

Az iskolai hitoktatás története a reformáció hatására a 16. század közepén kezdődött. A 18. században a kötelező iskolarendszer kialakulásával a hitoktatás tantervi keretben, központilag megtervezett tankönyvekből történt.¹ Az iskolai hitoktatást, mint a tanmenet kötelező tanegységét, elsőként a 16–17. század fordulójának iskolareformja véglegesítette a katolikus és protestáns népiskolákban, gimnáziumokban, valamint a líceumok alsó és középső tagozatain egyaránt.²

A Mária Terézia uralkodásának idején 1777-ben kiadott Ratio Educationis reformja az oktatási intézményeket elemi iskolák (egyszerűek: scholae triviales, vagy főelemik: scholae normales, capitales, nationales), gimnáziumok, liceumok (akadémiák) és egyetemek szerint osztotta fel. A gimnáziumok hat, a liceumok két bölcséleti és két jogi osztályból álltak. A Ratio Educationis rendelkezései az országot kilenc tankerületre osztották, melyeknek élére állami kerületi főigazgatókat jelöltek ki. Elsőként, már a Ratio Educationis előtt 1769-ben királyi egyetemmé nyilvánítva, a nagyszombati egyetemet vette a kormányzat saját irányításának hatáskörébe,³ amelyet 1777-ben Budára, majd 1784-ben Pestre helyeztek, miközben új tanítási módot írtak elő az oktatók számára. Az egyetemre II. József rendelkezésére protestáns tanárok is kinevezést kaptak.⁴ A Ratio Educationis ötvözete kívánt lenni a felvilágosodás eszméinek és az ősi katolikus hagyományoknak. Az iskolákban a racionalizmus szellemében elsősorban olyan tárgyakat oktattak, melyek az ifjakat hasznos állampolgárokká formálják. A középiskolai oktatásban a szépírás, számtan és honismeret tárgyai (történelem, földrajz, természetrajz) mellett rendkívüli tárgyként szerepelt a görög nyelv, mértan, polgári ügyiratok szerkesztése és a természetjog elemei, valamint nagy hangsúlyt kapott a testnevelés. Mindezek mellett a vallásoktatás a főtárgyak között szerepelt. Az új rendelet kiemelte a vallási gyakorlatok (exercitiumok) fontosságát és a más vallásúakkal szembeni türelemre buzdított. A vallásoktatás fontos szempontja volt, hogy a tanulók ne csupán teológiai ismereteket szerezzenek, hanem valóban vallásos jellemmé formálódjanak. A piaristák iskoláiban már évtizedekkel előbb megvalósultak ezek az irányelvek, míg a többi katolikus oktatási intézményben elsősorban a megfelelő tankönyvek hiánya miatt mindezt csak kevesen tudták átültetni a gyakorlatba. A tanügyi közigazgatás létrejötte miatt komoly jelentőséggel bírt, hogy a rendelet következtében a katolikus iskolák-

¹ MÉSZÁROS ISTVÁN – TARJÁNYI ZOLTÁN: Katekézis. In: Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István. VI. köt. Bp., 2001. 312–316. p., 313. p.

² MÉSZÁROS ISTVÁN – NÉMETH ANDRÁS – PUKÁNSZKY BÉLA: Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Bp., 2003. 279. p.

³ MÉSZÁROS ISTVÁN: Magyar katolikus egyetemek. In: Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István. VIII. köt. Bp., 2003. 304. p.

⁴ KARÁCSONYI JÁNOS: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. Szerk.: Gazda István. Bp., 1985. (Tudománytár.) 320. p.

ra is kiterjedt az állami főfelügyelet és főigazgatás az abszolutizmus szellemében.⁵ A Ratio elsőként kísérelte meg az államhatalmat képviselő uralkodó felügyelete alatt álló egységes oktatási-nevelési rendszer létrehozását. A rendeletben foglalt elveket a protestánsok elutasították, ők arra hivatkoztak, hogy az iskolaügy kizárólag az intézményt fenntartó felekezetre és a helyi egyházközségre tartozik, az államhatalomnak nem lehet ebbe beleszólása.⁶

II. József a papnevelés kérdésében is állami beavatkozást hajtott végre: generális szemináriumokat állított fel a kolostori és püspöki teológiai intézetek helyett. 1780-ban létrehozatta Páviában a római Collegium Germanicum et Hungaricum kiváltására a Collegium Germanicum-Hungaricumot mint generális szemináriumot, majd a következő esztendőben megtiltotta a papnövendékek római tanulmányait.⁷ A „császári kollégium” szabályzata a felvilágosodás szellemében minimalizálta az ájtatossági gyakorlatokat.⁸ Az új, központosított, államhatalom által felügyelt racionális szemléletben történő papnevelés természetesen hatással volt a hitoktatásra is, hiszen ebben az időszakban a tanítókon kívül elsősorban papok tanítottak az iskolai hittanórákon. A tanulóifjúság hitéletre nevelésével kapcsolatban a Ratio Educationis előírta a kötelező iskolai hitoktatást az állami iskolákban, amely heti 2 órában történt. Ehhez a katolikus iskolákban még 2 óra memorizálás járult, melyet akkoriban „emlézés”-nek neveztek.⁹ A rendelet értelmében vidéken a falusi plébánosok voltak a hitoktatók. Ők vasárnaponként és egy hétköznapon anyanyelven tanították a gyermekeket és fiatalokat a hit igazságaira, magyarázták az evangéliumot és az apostolok leveleit. Ezeket az órákat minden népiskolában megtartották és a vasárnapi alkalmon a szülőknek is, de az édesanyának mindenképp jelen kellett lennie. Ennek a gyakorlatnak célja az volt, hogy a tanult anyagot a gyermekkel otthon átismételhessék. Ugyanakkor a szülők esetlegesen hiányzó ismereteit így pótolták (LXXXVII. §).¹⁰ A nagyobb városi iskolákban szerzetesek segítették a plébánosok hitoktató munkáját (XCIV. §).¹¹ A népiskoláknak szánt tankönyvekben káté (katekizmus) is szerepelt, amely hit leglényegesebb tanítását tartalmazta, és mindezeket érthetően előadva megkönnyítette a tanulást a gyermekek számára (CXXX. §).¹² A gimnáziumi- és királyi akadémiákon tanító hitoktatók kötelessége volt, hogy a vasár- és ünnepnapon evangéliumot és szentleckét felolvassák és a legfontosabb

⁵ HERMANN EGYED: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973. (Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae, 1.) 339. p.

⁶ PUKÁNSZKY BÉLA – NÉMETH ANDRÁS: Neveléstörténet. Bp., 1998. 296. p.

⁷ MIHÁLYFI ÁKOS: A papnevelés története és elmélete. Bp., 1896. 258. p.

⁸ Uo. 259. p.

⁹ MAROSI IZIDOR: A hitoktatás. In: Magyar Katolikus Almanach II. A magyar katolikus egyház élete, 1945–1985. Szerk.: Turányi László. Bp., 1988. 620–649. p. (továbbiakban: MAROSI, 1988.) 620. p.

¹⁰ Ratio Educationis. A nevelés- és oktatásügy rendje Magyarországon és a hozzá kapcsolódó tartományaiban. Ford.: Firm Aladár (1913) Szerk.: Bencsik Gábor. Bp., 2014. (továbbiakban: Ratio Educationis, 2014.) 92–93. p.

¹¹ Ratio Educationis, 2014. 100. p.

¹² Ratio Educationis, 2014. 163–164. p.

keresztény kötelességeket magyarázzák a diákok számára (CLXVII. §).¹³ A 10–13 éves három osztályos kisgimnazisták részére kedden és szombaton délután 3–4-ig az utolsó órában katekizmust és bibliai történeteket tanítottak. Vasárnap délelőtt és délután a szertartások keretében történt az oktatás. A 15–16 éves nagygimnazisták és az akadémiák két évfolyamos bölcelet-tagozatán nem volt órarendileg kötelező hitoktatás; számukra a vasárnap délelőtti és délutáni hitoktatáson való részvétel volt kötelező.¹⁴ A Ratio igen fontosnak tartotta a vallási türelem gyakorlását. A nem római katolikus vallásúak iskoláival kapcsolatban a következőket olvashatjuk:

„Igen sok helyen vannak iskolák olyanok számára, akik nem a római katolikus vallást vallják. Minthogy ezekben leendő polgárok neveltetnek, királyi gondoskodás tárgya ezeknek helyes igazgatása. Ez az intézkedés azonban semmi módon sem kívánja megzavarni azon jogok birtoklását, melyeket nekik vallásuk dolgaiban a törvények és királyi engedmények juttattak. Egyébként bármely felekezethez tartozó ifjúságnak jogában lesz tanulmányait magán a hazai egyetemen vagy királyi akadémiákon vagy bármely más intézetben és gimnáziumban végezni. Hogy pedig vallása miatt senkinek semmiféle nehézségek ne támasztassanak, a legszigorúbban meghagyatik minden nevelőnek és tanítónak, hogy a tanulókkal minden különbség nélkül bánjanak, s őket, mint egyazon király alattvalóit és egy ország polgártársait kölcsönös szeretetre és egyetértésre buzdítsák, a béke és egyetértés megzavaróit pedig szigorúan megbüntessék. Az iskolai tankönyvek a királyi egyetem bírálata alapján engedélyezendők (a vallás tanra vonatkozóknak teljes érintetlenségükben való meghagyásával) s az egyetem sajtóján nyomandók, hacsak valamely királyi kiváltságba nem ütközik. De általában óvakodni kell mindegyikben attól, hogy a vallás védelmére keserű indulat és vádaskodás vegyüljön az előadásba. (LXIV. §)”¹⁵

Az 1806. évi Ratio előírta az akadémiák bölceleti évfolyamán tanuló 16–18 éves diákok számára is heti két órában két évfolyamon át a hitoktatásban való részvételt. A racionalizmus hatására az erkölcsstani rész került minden katekizmus elejére. Immanuel Kant filozófiájának fényében a vallástant erkölcsstanra és hittanra osztották fel. A hittant történeti alapon tanították, hogy a gyermekek könnyebben megérthessék a tananyagot. A korosztályi katekizist a felvilágosodás hatására vezették be.

1849. szeptember 15-én jelent meg a gimnáziumok és reáliskolák szervezésére vonatkozó szabályzat a Habsburg Birodalomban, amely szerint továbbra is heti két órában volt hittanóra az iskolákban.¹⁶ Ennek a Magyarországon is alkalmazott Entwurf rendeletnek értelmében a hittan kötelező érvényű és a többi iskolában oktatott tárgygal egyenrangú. A dualizmus korában az alsó- és középfokú iskolák órarendjében heti két órában szerepelt a hittan. 1850-től a tanulók teljesítményére érdemjegyet adtak,

¹³ Ratio Educationis, 2014. 207. p.

¹⁴ MÉSZÁROS ISTVÁN: Az iskolai hitoktatás hazai múltja. In: *Köznevelés*, 1990. 29. sz. 15–16. p. (továbbiakban: MÉSZÁROS, 1990.) 15. p.

¹⁵ Ratio Educationis, 2014. 66–67. p.

¹⁶ MOLNÁR PÉTER: A magyarországi hitoktatás történetének vázlatos áttekintése. In: *Keresztény Szó*, 2012. 20–23. p. (továbbiakban: MOLNÁR, 2012.) 22. p.

ami bekerült a bizonyítványba. A tárgy oktatója középiskolában a hittanár, népiskolában a hitoktató volt. Ők általában papok voltak, de a népiskolákban gyakran a tanítók látták el ezt a feladatot. A hittanárok és hitoktatók a többi tanárral azonos bérezésben részesültek.¹⁷

1883-ban törölték a hittant az érettségi tantárgyak közül. 1896. augusztus 21-én rendezték meg a magyarországi középiskolák katolikus hittanárainak első kongresszusát.¹⁸ A 19. században Cselka Nándor igen sokat tett a fővárosi hitoktatásért. 1860 és 1878 között ő volt a Vakok Intézetének hitoktatója, ahol a diákok számára Braille-írással nyomtattatta ki a katekizmust. Munkája során 20 hitoktatói és két hittanári állást szervezett meg, valamint a hittanórákat az iskolai tanórák közé soroltatta be. 1892-től a Budapesti Érseki Helynökség első helynöke lett, majd 1893. május 11-én *carrei* címzetes püspökké szentelték. Így lett Vaszary Kolos hercegprímás segédpüspöke. Budapesten halt meg 1897. március 8-án.¹⁹ 1906-ban Auermann Miklós megalapította a Római Katolikus Hittanárok és Hitoktatók Egyesületét.²⁰ 1907-ben a Római Katolikus Hittanárok és Hitoktatók Egyesülete elindította *Katolikus Nevelés* című szaklapját. Ez a folyóirat 1944-ig jelent meg.²¹

A magyar püspöki kar 1907. március 14-én kiadta a *Tanításterv és utasítások az elemi népiskolák részére* című rendelkezését.²² Ebben meghatározta az iskolai hitoktatás tematikáját a következők szerint:

- I. osztály: imádságok, bűn, Jézus élete, tíz parancsolat, az anyaszentegyház öt parancsolata,
- II. osztály: elemi-, vagy kis katekizmus,
- III. osztály: Ószövetség,
- IV. osztály: Újszövetség,
- V. osztály: szertartások,
- VI. osztály: bibliaismereti rész ismétlése.

Hitoktatás a középiskolákban és az ismétlő iskolában is volt, szintén előírt tananyaggal. A vasárnapi szentmiséken minden iskolaköteles gyermek számára előírták a részvételt. Az egyházi iskolákban a tanítás előtt hétköznapokon is voltak szentmisék. A magyar Püspöki Kar 1911-es rendelkezése szerint az elemi iskolák 3. osztályos tanulóit első szentgyónáshoz és szentáldozáshoz bocsátották. (Később az 1945-ös esztendő előtt ez kissé módosult: a második, majd az első osztályosokat bocsátották ily módon a szentségekhez.) A Jézus Szíve-kultusz, illetve a szívgyárdák terjedésével, az elsőpéntekes megtartásával gyakorlattá vált a havonkénti szentgyónás és szentáldozás. Akik elsőáldozók lettek, általában még abban az évben bér-málkoltak is. A szerzetesrendek fenntartásában működő iskolákban még-

¹⁷ MÉSZÁROS, 1990. 15. p.

¹⁸ MOLNÁR, 2012. 22. p. A kongresszusról részletesen, egyes beszédek közlésével ld. pl.: *Religio*, 1896. augusztus 22. 131–135. p.

¹⁹ BEKE MARGIT: Az Esztergomi Főegyházmegye papsága 1892–2006. Bp., 2008. 127. p.

²⁰ MOLNÁR, 2012. 22. p.

²¹ Uo.

²² A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1892–1918 között. Szerk.: Beke Margit. Bp., 2018. 260–261. p.

inkább komolyan vették a szentségekre való felkészítést és a diákok hitéletének elmélyítését. A falvakban és tanyákon a tanítók voltak a hitoktatók, ezekre a helyekre időnként papok érkeztek, hogy meggyőződjenek a megfelelő felkészítésről. Mindezek mellett elsősorban a szülők élő vallásossága volt a felnövekvő gyermekek hitbéli nevelője.²³ A kötelező iskolai hitoktatás előnye volt, hogy minden gyermekhez eljutottak a vallás alapvető ismeretei; a tantárgy jelleg komoly, szakszerű oktatást biztosított, a hittanóra pedig szervesen illeszkedett a gyermekek oktatási-nevelési programjába. Hátrányai is voltak azonban: egyrészt a hit iskolai tantárgyként való oktatása elvesztette szakrális jellegét, másrészt a kötelező mivolt egyesekben ellenszenvet ébreszthetett a hit dolgai iránt. A kötelező hitoktatás igen nagy feladatot jelentett a papság számára. Egyre inkább szükség volt arra, hogy a széleskörű munkában hitoktatókat is alkalmazzanak. A képzésükre felállított tanintézet kezdeményezésének terve Bernhard Zsigmond és Bíró Ferenc jezsuiták ötlete volt. Ezt az eszmét karolta fel Csernoch János hercegprímás, melynek nyomán megtörtént az alapítás 1917-ben Almásy Mária angolkisasszony nevéhez fűződően. Ez a főiskola jellegű intézmény a Ward-Kollégium nevet kapta, mivel a Ward Mária által alapított Angolkisasszonyok szerzetesrendjének pesti épületében kaptak helyet. Bélyegzőjükön szereplő hivatalos nevük így hangzott: „Ward Mária-Kollégium az Angolkisasszonyok Intézetében Budapesten”. Első érseki biztosuk a Csernoch János hercegprímás által kinevezett Mihályfi Ákos cisztercita szerzetes volt. Ő állította össze más szakértők bevonásával a hároméves tantervet a következő tárgyakból:

- I. évfolyam: bölcsélet (heti 3 óra), szentírástan (heti 2 óra), szertartástan (heti 1 óra), neveléstan (heti 2 óra), kateketika (heti 2 óra), latin nyelv (heti 2 óra), erkölcsstan (2 félév, heti 2 óra).
- II. évfolyam: erkölcsstan (heti 2 óra), apologetika (heti 2 óra), szentírástan (heti 2 óra), magasabb hitelemzés (heti 2 óra), oktatástan (heti 2 óra), magyar szónoklat és stílusgyakorlat (heti 1 óra), latin nyelv (heti 2 óra).
- III. évfolyam: erkölcsstan (heti 3 óra), társadalomtan (heti 1 óra), egyházi művészet (heti 1 óra), szentírástan (bibliai tankönyv magyarázata), apologetika (a hit ellen felhozott szállóigék –heti 2 óra), egyháztörténelem (újkor, különös tekintettel a magyar egyház történetére–heti 2 óra), pedagógia (heti 1 óra), gyakorlati hitelemzés (heti 1 óra), latin nyelv (a latin liturgia miatt –heti 2 óra).²⁴

A későbbiekben a jelentkezők többsége már érettségi vizsgával vagy tanítói oklevéllel rendelkezett; ezért a képzés ideje kétévesre változott, miközben a tantárgyankénti óraszám heti három órára növekedett. Később a képzés tananyagát is korszerűsítették. Az intézményben jeles tanárok oktattak: Vass József, Szinek Sándor, Szunyogh Xavér, Marczell Mihály, Varga Teodorik, Meszlényi Antal, Vajda József, Takács Ernő. 1920. június 4-én Ghimessy Mária, az angolkisasszonyok főnöknője Csernoch János hercegprímásnak arról számolt be arról, hogy Budapesten már 12 végzett növendékük működik hitoktatóként. Ők leginkább a külvárosi iskolákban

²³ MAROSI, 1988. 620–622. p.

²⁴ MAROSI, 1988. 621–622. p.

oktattak. A primás válaszában így ír: „Az ő hitoktatói működésük valóságos vizsgatétel az Anyaszentegyházra, amely a mai kor szelleme miatt elegendő papot nevelni nem tud, sőt a közeljövőben még inkább fog paphiánnyal küzdeni.”²⁵ 1919-ben álltak munkába az első hitoktatók, majd a következő évben az ismétlőiskolákban és az iparostanoncok iskoláiban is bevezették a hitoktatást.²⁶ Őt esztendővel később a korszerűsített tanmenet a következőképpen alakult:²⁷

I. évfolyam: szertartás (heti 2 óra), pedagógia (heti 2 óra), apologetika, dogmatika (heti 4 óra), egyházművészet (heti 1 óra), erkölcsstan (heti 4 óra), szentírástan (heti 6 óra), hitelemzés (heti 3 óra), magyar szónoklat- és iránytan (heti 3 óra).

II. évfolyam: szertartás (heti 2 óra), pedagógia (heti 2 óra), apologetika, dogmatika (heti 4 óra), egyházművészet (heti 1 óra), erkölcsstan (heti 4 óra), szentírástan (heti 6 óra), hitelemzés (heti 3 óra).

III. évfolyam: latin nyelv (heti 5 óra), pedagógia (heti 2 óra), apologetika, dogmatika (heti 4 óra), egyházművészet (heti 1 óra), erkölcsstan (heti 4 óra), szentírástan (heti 6 óra), hitelemzés (heti 3 óra), egyháztörténelem (heti 2 óra).

A tantestület tagjai a következők voltak:

Sr. Baly Katalin: latin nyelv, Hévey Gyula: szertartás, dr. Marczell Mihály: pedagógia, dr. Makay Lajos: apologetika, dogmatika, dr. Németh Ernő: egyházművészet, dr. Szekfű Ignác: erkölcsstan, dr. Takács Ernő: szentírástan, M. Tauffer Ilona: hitelemzés, dr. Br. Vécsey J. Aurél: egyháztörténelem, Sr. Vida Ilona: hitelemzés, magyar szónoklat- és iránytan.

Ebben az esztendőben összesen 47 diákja volt az intézménynek. Évfolyamonként a következőképp alakult a tanulók létszáma:

I. évfolyam: 14
II. évfolyam: 10
III. évfolyam: 23.²⁸

A diákok foglalkozásonkénti megoszlása évfolyamonként a következő volt:²⁹

évfolyam	I.	II.	III.	Σ
hitoktató	2	–	7	9
elemi iskolai tanító	1	–	1	2
polgári iskolai tanár	1	2	–	3
szerzetes	–	1	1	2
nincs elfoglaltsága	9	2	7	18
hivatalnok	–	5	7	12
Σ	13	10	23	46

²⁵ MAROSI, 1988. 622. p.

²⁶ MOLNÁR, 2012. 23. p.

²⁷ Esztergomi Prímási Levéltár (továbbiakban: PL.) Csernoch János egyházkormányzati iratok, 2345/1925. Cat. 41. Ward Mária Kollégium évszám jelentése.

²⁸ PL. Csern. 2345/1925. Cat. 41.

²⁹ PL. Csern. 2345/1925. Cat. 41.

A képzés igen eredményesnek bizonyult; az 1947-es esztergomi sematizmus szerint már 78 Ward-Kollégiumot végzett hitoktatónő működött Budapesten. Őket a tanítónők fizetésével megegyező bérezésben részesítette a főváros.³⁰

Más intézményekben is magas színvonalon készültek a katekéták hivatásuk betöltésére. 1924-ben Esztergomban a Hittanárokat Vizsgáló Bizottság által előírt középiskolai hittanári vizsga három részből állt:

I. Elméleti vizsga: alapvető- és általános hittan, erkölcsstan, egyháztörténet, szertartástan, nevelés- és módszertan.

II. Szabad előadás.

III. Írásbeli dolgozat.³¹

Az írásbeli dolgozat után a vizsgáló bizottság tagjai kérdéseket tettek fel a jelöltnak erkölcsstan, módszertan, neveléstan, egyháztörténelem, alapvető hittan, szertartástan, ágazatos hittan tárgyakból, miután a vizsgáló megtartotta szabad előadását.³² A hittanárok képzése korszerű módon, igen alapos és magas színvonalon történt. A hitoktatás ügyét mindig szívén viselte az egyház. Ennek hatása érezhető volt a húszas évek ifjúságának erkölcsi magatartásán: szívesen tanulták a hittant és nagy szeretettel vették körül hittanárukat, aki lelkiyatyi felelősséggel és szeretettel foglalkozott velük. „Az ifjúság valláserkölcsei magatartása általában kielégítőnek mondható”³³ ezekben az időkben. Gyakran épp a katekézis volt a papi hivatások bölcsője: „A hittanárok kivették részüket a papi hivatás kegyelmének élesztéséből és ápolásából is. Örömmel állapítható meg, hogy a budapesti iskolákból évről-évre több és tehetséges fiú jelentkezik a papi és szerzetesi pályára.”³⁴ A vidéki és a budapesti hitoktatás között nem volt számottevő különbség.³⁵ A hittanár személyes példamutatásával, a katekézis ügye mellett szívvel-lélekkel elköteleződve nevelte a katolikus ifjúságot.

„A hittanári munka eredménye a hittanár személyén fordul. Maradandó hatást elsősorban személyisége gyakorol. Kell hozzá külön temperamentum, a lélek rugalmassága és az előrehaladó korban is megőrzött fiatalsága, gazdag kedélyi élet, mindenre kiterjedő figyelem, a testi és lelki fejlődés menetének ismerete, avagy megértés, soha el nem fogyó türelem és némi tudás, külső és belső fegyelmezettség, rendületlen bizalom és a lelkek mélységese szeretete.”³⁶

Ezt a szemléletet, felelősségteljes hozzáállást, gondos és alapos munkát tükrözik egy, az 1926–27-es tanévről szóló vallástani jelentés kérdései és válaszai. Az irat a hitoktatásra vonatkozólag a következő kérdéseket tartalmazta:

³⁰ MAROSI, 1988. 622. p.

³¹ PL. Csern. 1569/1925. Cat. 41.

³² PL. Csern. 2931/1924. Cat. 41.

³³ PL. Csern. 2545/1925. Cat. 41.

³⁴ PL. Csern. 2545/1925. Cat. 41.

³⁵ PL. Csern. 2545/1925. Cat. 41.

³⁶ PL. Csern. 181/1924. Cat. 41. Vallástanári jelenések az 1922/23 iskolaévről.

³⁷ PL. Csern. 2545/1925. Cat. 41.

„1. Mi az intézet neve? 2. Ki tanította a vallástant? 3. Mennyi évi fizetéssel van a vallástanár alkalmazva? 4. Melyek voltak a használt vallástani iskolakönyvek az I-VIII. osztályban? 6. Miféle szemléltető eszközöket használt a vallástanár? 7. Melyik volt az előírt imádságos könyv? 8. A nap mely óráira jutott a vallástanítás? 9. Mennyi volt az összes kath. tanuló száma? 10. Milyen volt az osztályzatokban elért eredmény az I–VIII. osztályban? 11. Hol és mikor hallgatott az ifjúság vasárnapokon és ünnepeken exhortatiót [= buzdító beszédet]? Az alsóbb osztályok külön vagy a felsőbb osztályokkal együtt kaptak-e exhortatiót? 12. Hol és mikor volt az ifjúság vasárnapokon és ünnepeken szentmisén? 13. Mely ünnepeken nem volt az ifjúság közösen az istentiszteleteken? 14. Milyen fölügyelet alatt állott az ifjúság a közös vallásgyakorlatok alatt? 15. Mikor végzett az ifjúság közös szentgyónást és áldozást? Volt-e mindig elég gyóntató? 16. Mikor voltak a lelki gyakorlatok és miből álltak azok? 17. Járukt-e az ifjúság szentségekhez a kötelező szentségfölvételen kívül és milyen arányban? 18. Hányan járuktak első ízben a szent gyónáshoz és áldozáshoz? 19. Hányan vették föl a bérálás szentségét? Hány tanuló maradt a felsőbb osztályokban bérálatlanul? 20. Miféle közös vallásgyakorlatokon vett az ifjúság még részt? 21. Részesült-e az ifjúság egyházi énektanításban és milyen mértékben? 22. Mely vallási társulatok vannak meghonosítva az ifjúság között és hány tagjuk van ezeknek egyenkint? 23. Hozzájutott-e az ifjúság a valláserkölcsei nevelést előmozdító magánolvasmányokhoz? 24. Milyen általában az ifjúság vallási és erkölcsi magatartása? 25. Mely körülmények mozdították elő különösebben vagy hátráltatták a vallási és erkölcsi nevelést? 26. Melyek volnának a vallástanár esetleges kívánalmai, vagy további észrevételei? 27. Melyek az ifjúság valláserkölcsei fejlődésére hátrányosan kiható külső körülmények és veszélyek, mi történt ezeknek megszüntetésére, igénybe vétetett-e a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium részéről 154.201/1908. sz. a. elrendelt támogatás?”³⁷

A különböző középiskolák hittanárainak válaszaiból kiderül, hogy általában a következő tankönyveket használták a hitoktatáshoz:

I. osztályban: *Nagyobb Katekizmus*, II. osztályban: Pokorni Emanuel: *Ószövetségi Biblia*, Aubermann: *Ószövetségi Biblia*, III. osztályban: Pokorni Emanuel: *Újszövetségi Biblia*, Aubermann: *Újszövetségi Biblia*, IV. osztályban: Pokorni Emanuel: *Szertartástan*, Aubermann: *Szertartástan*, V. osztályban: Sütz Antal: *Katolikus hittan*, Sütz Antal: *Ágazatos hittan*, VI. osztályban: Sütz Antal: *Katolikus erkölcsstan*, Marczell-Jandik: *Erkölcstan*, VII. osztályban: Sütz Antal: *Egyháztörténelem*, VIII. osztályban: Sütz Antal: *Hitvédelem*, Uhlyarik-Madarász: *Apologetika*.³⁸

A diákok általában a Sik-Sütz-féle *Imádságos könyvből* imádkoztak. A hittanórákat az iskolai órarendben 8-17 óra közötti időpontokban tartották. A tanulók osztályzata hittanból kitűnő és elégtelen között bármely érdemjegy lehetett, de a hittanárok általában jeles, jó, közepes és elégséges osztályzattal értékelték diákjaik munkáját; akiknek erkölcsi magatartása a feljegyzések alapján igen jó volt. Általában vallásosak, súlyosabb erkölcsi

³⁷ PL. Serédi Jusztinián. Egyházkormányzati iratok. 43/1928. Cat. 9. Hittanári jelentés 1926/27-ről.

³⁸ Uo.

kihágás miatt egyetlen tanulót sem kellett büntetni – olvashatjuk a budapesti Érseki Katolikus Gimnázium hittanárának beszámolójából.³⁹ A tanárok nagy gonddal végezték az ifjúság vallásos nevelését: „Az egész tanári testület munkája, mely az összes tantárgynál figyelemmel van a vallási szempontokra és az osztályvezető tanárok pasztorációs munkája a legszebb eredményeket éri el”⁴⁰ – ahogyan a Ciszterci Rend budapesti Szent Imre Gimnáziumának feljegyzéseiből láthatjuk. Adódtak persze nehézségek is: „A hittanórák száma kevés. Rendszeresen csak 26-28 egy tanévben. Ez is a kilencedik óra. Az ifjúság már fáradt és elcsigázott”⁴¹ – olvashatjuk a Magyar Királyi Állami Felsőipariskola hittanárának tollából. A nehézségek ellenére a hittanárok mindent megtettek a tanulóifjúság hitéletre neveléséért, ahogyan ez Harza Lajos hitoktatási felügyelő 1929-es leveléből kiderül:

„Főtisztelendő Főegyházmegyei Hatóság! Mint első években, így az idén is megszerveztem az iparos tanonc, és a háztartási és ismétlő iskolák növendékeinek húsvéti lelkigyakorlatát, és sikerült ennek megtartásához szükséges szünidőt a tanügyi hatóságoktól kieszközölni. Az idén a növendékek száma már tizennyolcezerre emelkedett, így szükség volt 52 lelkigyakorlatot szervezni s ugyanannyi szónokról gondoskodni; s tekintve a zord időt, minden helyre nagyobb számú gyóntatót osztottam be, hogy a növendékek ne legyenek kénytelenek hosszabb ideig a hideg templomban tartózkodni; így bizony a hitoktatók erősen lesznek igénybe véve. Nagy hálával tartozom a Fővárosi Tanácsnak, amely igazán ritka készséggel támogat.”⁴²

A hitoktatás ügyét Budapest Székesfőváros Tanácsa is támogatta. „Felhívja a tanács az iparos- és kereskedőtanonc iskolák, valamint a gazdasági-, háztartási és háziipari népi” iskolák igazgatóit, hogy a vezetésük alatt álló iskolákba járó római katolikus vallású tanulókat a lelki gyakorlatok napjain az iskolákban való gyülekezésre hívják fel, őket a templomokba lehetőleg személyesen, vagy a tantestület kijelölt tagjaival kísérik el és általában a hitoktatókat a lelkigyakorlatok megszervezése körül mindenben támogassák”⁴³ – olvashatjuk dr. Buzáth János alpolgármester írásában.

A következőképpen zajlott 1945-ben Esztergomban egy hittanár képesítő vizsga:

„Jegyzőkönyv mely felvett Esztergomban 1945. évi szeptember hó 13-án a főszékesegyházi tanácssteremben megtartott középiskolai hittanár képesítő vizsgálat alkalmával. Jelen vannak: dr. Meszlényi Zoltán Lajos c. püspök, a Bizottság elnöke, dr. Török Mihály apostoli protonotárius, kanonok, ki szertartásból vizsgáztat, dr. Tóth Kálmán apostoli protonotárius, kanonok, ki alapvető hittanból vizsgáztat, dr. Gigler Károly,

³⁹ Uo.

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² PL. Serédi. 388/1929. Cat. 25. Harza Lajos hitoktatási felügyelő levele a Főegyházmegyei Hatósághoz.

⁴³ PL. Serédi. 388/1929. Cat. 25. Budapesti iparostanoncok húsvéti lelkigyakorlatának megszervezése.

apostoli protonotárius, kanonok, ki a neveléstani tárgyakból vizsgáztat, dr. Városi István zsinati vizsgáló, teol. tanár, int. rektor, aki erkölcsanból vizsgáztat, dr. Semptey László, főegyh. könyvtárigazgató, aki egyháztörténelemből vizsgáztat és a jegyzői teendőket látja el. – Az ágazatos hittan tárgyból az elnök vizsgáztat. Bevezető imádság után elnök üdvözlí a Bizottság tagjait és elrendeli a vizsgálatok megkezdését. Az írásbeli vizsgálat tételül a Bizottság kitűzi ezt a tételt: »*Veni Sancte!*« [= »*Jöjj, Szentlélek!*«] tanév eleji első *exhortatio* [= *buzdító beszéd*] középiskolai diákok számára. Vizsgálatra megjelent Bozó Gyula főegyházmezei áldozópap, segédlelkész, kinek felkészültségét a vizsgáztatók az alábbi tételek szerint vizsgálták meg: Alapvető hittan: *Extra Ecclesiam non est salus.* [Az Egyházon kívül nincs üdvösség.] Ágazatos hittan: *In Christo unica est persona aequae divina.* [„Krisztusban egyetlen személy van, amely isteni.] Erkölcsan: *Imputabilitas. Occisio malefactoris.* [Felelősség. A gonosz elpusztítása.] Szertartástan: Egyházi ruhák. Egyházi színek. Egyháztörténet: A ker. ókor eretnekségei. Nevelésan: Fegyelmezés. Jutalmazás. Büntetés. Neveléstörténet: A középkori iskolázás. Foerster. Tóth Tihámér. Hitelemzésan: A hittan tárgyai. Szentségek felvételének ideje. Módszeran: Katekizmus-óra. Szemléltetés. Előadásmód: Istenről. (Katekizmus I. oszt.)”⁴⁴

A hitoktatók gondos munkáját tükrözi az 1945. esztendőből az *Érseki főbiztosi irányelvek és gyakorlati utasítások a budapesti hittanárok számára a legközelebbi néhány hónapra*. Ennek főbb szempontjai a tanítványok gyakorlati hitéletre nevelése, amelyben a hittanár elsősorban lelkipásztor és atya, nem csupán szaktanár. Hittankönyvek és imakönyvek használatát az anyagi nehézségekre való tekintettel nem várták el a diákoktól. A hittanárok hetenként, de legalább havi egy alkalommal lehetőséget adtak diákjaiknak kötetlen, baráti, lelkiatyai beszélgetésre. A részvétel nem volt kötelező. A tanári szobában bölcs kommunikációt vártak a hitoktatóktól: „Roppant óvatosak legyünk és vitába ne avatkozzunk belé!”⁴⁵ A második világháború során a hittanárok közül sokan elesetek az ostromban. Egyesek vértanúk lettek közülük, mint Bernovits Vilma hitoktató,⁴⁶ aki Boldog Salkaházi Sára szociális testvérrel együtt a nyilasok áldozata lett 1944. december 27-én; vagy Hummel Kornél esztergom-főegyházmezei áldozópap, hitoktató, aki 1945-ben a szovjet megszállás kezdetén szintén gyilkos golyó áldozata lett: „az angyali erény védelmében”⁴⁷ halt vértanúhalált. „A többi hittanár testvérek – Isten segítségével – átvészelték a borzalmas hónapokat és jelenleg már szinte kivétel nélkül iskoláinkban dolgoznak. A hiányzó hittanárok helyét ideiglenes helyettesekkel töltöttem be”⁴⁸ – írta Bárdos István érseki főbiztos Drahos János főkáptalani helynöknek. A nehéz tanév zárásakor Harza Lajos hitoktatási felügyelő hősies helytállásra biztatta a katekétákat.

⁴⁴ PL. Mindszenty József. Egyházkormányzati iratok 2318/1945.

⁴⁵ PL. Mindszenty. 314/1945.

⁴⁶ HETÉNYI VARGA KÁROLY: Bernovits Vilma. In: Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István. I. köt. Bp., 1993. 786. p.

⁴⁷ PL. Mindszenty. 4829/1948.

⁴⁸ Uo.

„Szeretettel köszöntöm mindannyiukat ennek az iskolai évnek a befejező értekeztelen, hogy több ilyen nehéz és csonka év a tanítás terén nem lesz, erősen reményelem. Isten segítségével megálltuk a helyüket s Egyházunk ügyét becsületesen védtük életünkkel és tanításunkkal is. [...] Olyan időt éltünk s élünk, amilyen még nem volt a világtörténelem folyamán s talán a hitoktatás történetében sem lesznek olyan jelentőségtes események, mint amilyenek folytak, folynak és alakulóban vannak. [...] Ha kell, viseljük el a legnehezebb megpróbáltatásokat is isteni Mesterünk igazságába vetett hittel, s azzal a meggyőződéssel, hogy a mi ügyünk, Egyházunk ügye nem bukhatik el, de kérjük, hogy mi magunk se bukjunk el a megpróbáltatások örvényében. [...] Adja az Úr, hogy a jövő iskolai évet biztonságosabb keretek között nyithassuk meg s derű, nyugodtság s bizalom sugározzék a szemekből.”⁴⁹

---

⁴⁹ PL. Mindszenty. 1555/1945.

SUMMARIES IN ENGLISH

The International and Hungarian Research History of the Medieval Papal Delegated Jurisdiction

Barabás, Gábor

The paper provides a short summary on the international and Hungarian historiography on one particular aspect of the medieval papacy, the papal delegated jurisdiction. The research history of the topic is quite intriguing. After the first works, which mainly approached the question from the aspect of legal history, in the last decades several relevant volumes and scholarly articles were published, investigating the topic with new methods and from new perspectives. This trend can be linked to the change in the interpretation of the medieval papacy's role considering it as the initiator of ecclesiastical integration in Medieval Europe. The delegated jurisdiction – besides other things, such as the activity of legates, the importance of canon law, etc. – is considered to be one of the most essential instruments, which helped the pontiffs to shape the church and the Medieval world as well. In Hungary, the topic hitherto has not been in the focus of medievalists. However, in the last few years, following the international trends, we can witness the reappearance of the topic in several historical researches, either as the main subject of the investigation, or just being attached to it. This paper is the first attempt in Hungarian language to give an overview to the reader about the researches of the last decades.

Clothes and Gifts for Virgin Mary of Andocs from 1731 to 1850

Knapp, Éva

The *Inventarium* of monastery of Andocs was continuously compiled between 1754 and 1850, it follows the changes in the movable and immovable property of the Franciscans mostly year after year. This makes it possible, among other things, to reconstruct the daily life of the monks. Some data sets add significantly to the knowledge of the Andocs pilgrimage. When the Marian Franciscans began to take care of Andocs and the countryside from 1716, they essentially revived and shaped the 17th-century Jesuit tradition. The basic analysis of the 18th-century cult was based on miraculous records, but only few donations (requesting, thanking and gratitude donations) are mentioned in these sources. This warned: donations may have been recorded elsewhere. It is still unknown when and what was the earliest so-called prayer hearing. According to a widely accepted, widely circulated but erroneously beliefs, the statue of Mary of Andocs has been dressed since 1747. Based on the *Inventarium* and other contemporary sources, I collected, reviewed, and analysed the donations. I found an answer to the question of how old is the custom of offering the Virgin Mary costume.

The available documents, the results of previous analyses, and the time dynamics of the newly discovered *Inventarium* data point in the same direction. According to miraculous records, the pilgrimage cult began to increase with the beginning of Marian Franciscan construction of the Andocs, and then to decline from the last third of the 18th century. The same tendency can be observed in the number of people converting to the Catho-

lic faith here, and it can be seen in the operation of the novitiate in Andocs from 1726. In Andocs, church and monastery construction and major improvements to the Franciscan building complex lasted from the settlement of 1716 to 1777. After that, for a long time, no significant change took place. There has been no significant expansion in the inventory of donations in the last third of the 18th century.

How old is the custom of offering Mary's clothing in Andocs. It is known that the first Marian Franciscan residence operated in Andocs from 1716 to 1720. To my knowledge there is no description or pictorial representation of this primitive building and the state of the chapel at that time, including the Gothic altar and the statue of the Virgin Mary. The imprint of the monastery seal (ranked as a convent in 1720) is probably the oldest representation of the monument. Here the figures of the statues (St. Dorothy, Virgin Mary with the child Jesus, St. Agatha) have a crown and a sceptre in their hands. The Virgin Mary stands on a crescent, and there is no clothing applied to the statue. It can be assumed from this that the habit of dressing developed after 1720 and before 1731, the first known information about the dress made for the statue. It cannot be ruled out that emphasizing the figure of Mary and Jesus served to cover the deficiencies and weariness of the statue.

The Population Development and Changes in the Religious Structure of the Former Five Crown Cities in Máramaros in the age of Dualism (1869–1910)

Becske, Pál-Zsolt

In this study, the author examines the population development and religious structure of Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező and Máramarossziget the five crown cities of the former Máramaros, from 1869 to 1910. The aim of the study is to present the population development of the five settlements in relation to the population trends and phenomena of the different periods of the research period, as well as to describe the religious denomination of the population and its changes. In the first period of the period under consideration (1869–1880) a slight increase of population can be detected both in the county and the examined settlements. In contrast, the period from 1880 to 1910, including the period from 1900 to 1910, was markedly elevated. The increase in population is mainly explained by high natural growth and a much smaller loss of emigration, while in the case of five settlements there is an increase in immigration. During the period 1869–1910 the population of the county increased by 137199, while the total population of the examined settlements increased by 21544 (91,9%). In terms of the number and proportion, the highest growth can be observed in Máramarossziget (+12537 persons, 141,9%). In contrast, the smallest population growth was found in Hosszúmező (+872 persons), while in terms of proportion it was detected in Visk (33,8%). In the second part of the study, the author outlines the distribution of religious denominations and their changes in parallel with population trends. By comparison of denominational rates, Máramaros was dominated by Greek Catholicism in 1869 and 1910 (77,2%; 71,1%). While the Units constituted a

relative majority within the total population of the examined settlements (36,1%; 35,6%). In addition, the presence of the Israelites was significant, especially at the county level. This is partly related to the settlement of the Jews in the 18th and 19th centuries, in addition to the supposedly high proliferation. For the whole period, the number of the Reformed Church members and members of Catholics of Latin ceremony increased significantly to a lesser extent than the two religious denominations, while their proportion to the population decreased. Despite this, their position in the denominations of the county has not changed, but it has slightly declined in comparing the religious communities of the five settlements. Based on the concentration of denominations at the settlement level, the proportion of Greek Catholics was the highest in Huszt, the Roman Catholics and the Israelites in Máramarossziget, while the Reformed ones mainly in Visk, Técső and Hosszúmező.

**Jewish or Neolog Educational Success?
Educational Inequalities within Hungarian Jewry from the End
of the Nineteenth Century to the Holocaust**

Bolgár, Dániel

The religious unity of the Hungarian Jewry ceased to exist after the emancipation (1867). There is consensus that the reform-oriented Jews might have been more successful in terms of secular education than those Jews who insisted on tradition. To prove this assumption is a difficult task since neither regular school registers nor statistics distinguished the Jewish students according to the affiliation of their kehillah. Nevertheless, it is not impossible to investigate the educational inequalities within Jewry, because the Jews' level of education in the Orthodox-majority areas can be compared to that of the Jews in Neolog-majority regions, moreover in some schools the principals did not keep the records in accordance with the regulations. The results indicate that the traditionalist (Orthodox) Jews did not refrain rigidly at all from the secular knowledge. Although the Neolog Jews had a better chance to attend secondary school and go to college than the Orthodoxes, the level of education of the Orthodox Jews was much higher than that of the Gentiles. In one secondary school it is also possible to calculate the students' GPA. The data show that the Orthodox Jews had better grades than the Gentiles and other Jews as well.

Attempts to Establish a Slovak Diocese in the Reformed Church at the District of Tiszáninnen in interwar Slovensko

Harsányi, Béla

The study, after giving a brief insight into the history of the Slovak Reformed congregations living in the historic Zemplén, Sáros and Ung counties, goes into the subject and period of the abovementioned title, when, as a result of the Trianon Peace Treaty, the Slovak Reformed congregations, which was a minority in the Reformed Church District of Tiszáninnen became a political tool for destabilizing and keeping in check the 200,000-strong Czechoslovak Hungarian reformed church. It was a joint effort of the Czechoslovak government, nationalist forces, the Slovak Lutheran Church and the Czech Brotherhood Church, who, by their own means and capabilities, demanded the establishment of a slovak diocese within the universal hungarian reformed church in Czechoslovakia, which are approx. 8000 souls of the slovak reformed congregations. They did it in such a way that most of these churches did not want it, at least at the beginning of the age. According to this, the leadership of the reformed church initially rejected these expectations, because of unlawful interference of the ecclesiastical autonomy, however, later seeing that the cause of the hungarian reformed church was severely undermined as a result, the Synod of Bratislava in 1928 respected the expectations of the Czechoslovak government and included the establishment of the slovak diocese in its code. Subsequently, there was a serious debate about the churches to be included in this diocese. The slovaks wanted to include not only the churches identified in the negotiations with the government, but also those, in which most of the Slovak population could be detected based on the heavily manipulated census in 1921 and later in 1931. Obviously, the reformed church could not agree, as they would have pushed many Hungarian-majority churches into Czechoslovak chauvinism. The debate, however, remained in vain and barren, as the Czechoslovak government had never ratified the 1928 code of the Reformed synod in Bratislava, and so the establishment of the Slovak diocese was never possible.

Historical overview of Hungarian Roman Catholic Religious Education from Ratio Educationis to 1945

Szabó, Barbara

The author introduces an overview of the Hungarian Roman Catholic Religious Education from Ratio Educationis to 1945. The Ratio issued by Maria Theresia in 1777 was the first attempt to bring about a unified instructional and educational system under the supervision of the monarch, acting as state authority. In order to teach youth the religion, Ratio Educationis prescribed weekly 2 obligatory RE lessons in state schools, and considered religious tolerance very important. As an influence of rationalism, catechism started with moral education. According to the philosophy of Immanuel Kant, Religious Education was divided to moral and religious (belief) education. Religious education was taught at a historical order for children to understand the subject better. Joseph II centralised the for-

mation of priests and it influenced religious education as well, since at this time it was principally priests who alongside with teachers, taught religion at schools. The Entwurf decree was issued in September, 15th, 1849 which stated that in the Austrian secondary schools and real schools religious education should be weekly 2 lessons, it is a compulsory subject of equal importance as all the other subjects. In the 19th century Nándor Cselka did a lot for Religious Education in the capital. He was the Religion teacher of the Institute for the Blind between 1860–1878 where he published Catechism in Braille script. Compulsory Religious education was a hard task for the clergy. It became more and more important to employ women as RE teachers. The educational institution to form RE schoolmistress was of Jesuits Zsigmond Bernhard and Ferenc Bíró. It was founded by János Csernoch Archbishop in 1917, with the help of Mária Almássy C.J. This College – like Institution was named Ward College as it was placed in the building of the Convent founded by Mary Ward, the Congregation of Jesus in Pest. The author further introduces the operation of Ward College, its Curriculum, its Program, and its teachers. As well as we take a glimpse into the formation of RE teachers in other institutions: a secondary school exam supervised by the RE Examination Committee in Esztergom in 1924. The author introduces religious education in Hungary in the years 1920-30 based on the sources from the Esztergom Archbishop Archives. Further on we can get a glimpse of a RE teacher formation examination from 1945, Esztergom, based on the previously mentioned archive sources. Finally we can read about Roman Catholic catechist martyrs from the holocaust era.

BESZÁMOLÓK

Magyar történeti kutatások a Vatikánban a 20–21. század fordulóján.

Beszélgetés Tusor Péterrel, az MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport vezetőjével

— Egyháztörténeti kutatások szervezett formában ma már az ország számos intézményében folynak, elég például csak az egyetemek, hittudományi főiskolák ilyen jellegű tevékenységére gondolni. Mégis, talán nem túlzás, hogy az MTA-PPKE Római Történeti Kutatócsoport különlegesnek számít abból a szempontból, hogy sajátos profilú, professzionális intézményként foglalkozik egyháztörténettel. Mikor és hogyan merült fel létrehozásának ötlete? Vissza tudnál tekinteni valamiféle „hőskorra”?

— Valóban számos műhely munkálkodik a kereszténység magyarországi történetének jobb megismerésén. Az „egyház” („ecclesia”) egyszerre transzcendens és immanens jelenség, s a kereszténység kizárólagos sajátja. Más világvallások esetében egyházzól, egyházszerkezetről beszélni teljes tévedés. Az egyháztörténet „totális”, és korszakról-korszakra egyaránt felüli az európai, esetenként a világtörténelem, és benne a magyar történelem meghatározó dimenzióit és legfontosabb aspektusait. (Persze ettől még igaza van a most 96 éves Jean Delumeaunak, hogy a krisztianizáció folyamata kétezer év alatt sem tudta minden tekintetben kereszténnyé tenni az európai társadalmakat.) A hazai kutatások: egyetemi, akadémiai, levéltári és más gyűjteményi kutatások sokszínűsége ebből a történeti multidiszciplinaritásból következik. A megközelítés látóhatára lehet teológiai vagy bölcsészeti szemléletű, akár mindkettő ötvözete.

Íde, a teológiai és bölcsészeti jelleg kettősségére vezethető vissza a Fraknói Kutatócsoport keletkezése is. 1996-ban kezdett vatikáni munkámnak az első intézményes keretét az az Egyháztörténeti Kutatócsoport adta, amelyet 1999-ben Erdő Péter rektor éppen a célból alapított a katolikus egyetemen, hogy a hittudományi, bölcsész- és jogi karon, valamint a kánonjogi posztgraduális intézetben folyó különféle egyháztörténeti kutatásokat összefogja a Pázmányon belül. A PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében indult újtára 2004-ben a *Collectanea Vaticana Hungariae* (CVH). A keretétül szolgáló *Bibliotheca Historiae Ecclesiasticae Universitatis Catholicae de Petro Pázmány Nuncupatae* megalapítására két évvel korábban került sor, egyetemi tanácsi határozattal. A történeti könyvsorozat küldetése a pozitívizmus-kori patinás vállalkozás, a Fraknói Vilmos által alapított *Monumenta Vaticana Hungariae* modernizált folytatása közel egy évszázados szünetelés után. Bíboros úr már kinevezett esztergomi érsekként a rektori különkeretből biztosította az „indulótőkét”, az Artner- és Galla-kötet (CVH I/1 és I/2) sajtó alá rendezésének és kiadásának költségeit. Majd OTKA posztdoktori ösztöndíjam dologi költségei, Bolyai-ösztöndíjaim, és évről-évre pár hetes római kutatást lehetővé tevő alkalmi ösztöndíjak biztosították a folytatás kereteit. Innen visszatekintve valóban hőskornak tekinthetők ezek az évek.

2011-ben nagyszabású nemzetközi együttműködési OTKA-pályázat, majd egy évre rá még inkább az MTA Pálincás József által létrehozott kiválósági programja, a „Lendület” új távlatokat nyitott meg. Lehetővé tette a fokozatos intézményesülést, melynek folyamata még mindig tart.

– *Mennyire beszélhetünk az intézet esetében kiépült szervezetről, úgy értem, mennyiben „intézményesült” az egyháztörténeti kutatásokra létrejött csoport? Vannak például rendszeres értekezletek, munkamegbeszélések, „intézeti napok”? Továbbá, hogyan és miből gazdálkodva tudjátok megvalósítani az elképzeléseiteket? (Ha beszélhetünk a pénzügyi háttéréről.)*

– A kérdésben az „intézet” elnevezés használata kedves túlzás, ám valóban arra törekszünk, hogy egyfajta „mini-kutatóintézetként” működjünk. Létezésünket jelenleg is kizárólag pályázati források biztosítják. A „Lendület” támogatása 2017-ig tartott, és katolikus egyetemi kutatócsoportként ebben a formában nem volt lehetőség a folytatásra, 2022-ig az MTA támogatott kutatóhelyi program keretében dolgozhatunk tovább. A „lendületesek” számára tartott beszélgetéseken Pálincás elnök úr már a kezdetben felhívta a figyelmet erre, és én szinte azonnal azért adtam be és védtem meg 2014-ben nagydoktori értekezésemet, hogy biztosítsam a Kutatócsoport jövőjét. (Érdekességként jegyzem meg, hogy végül mi lettünk az egyetlen ilyen, a Lendületből eleve kizáródott csoport, mert az akadémiaiak mellett az EM-MI az általa fenntartott állami egyetemek Lendület-csoportjainak biztosított elvi lehetőséget a véglegesítésre.) A támogatott kutatóhelyi sikeres pályázathoz – melyet óriási szerencsénkre 2017-tel kezdődő ötéves ciklussal írtak ki éppen – persze az is kellett, hogy teljesítsük vállalásainkat. Az éves és a záróbírálatok szerint ez sikerült is, hiszen egy év kivételével mindig a legkitüntetőbb, „a Lendület-program elvárásait meghaladó” minősítést kaptuk. Elsődlegesen az alapkutatásban és a nemzetközi kooperációban, de – remélhetőleg aránytévésztés nélkül – a tudománynépszerűsítésben is igyekeztünk magasra tenni a mércét. Jelenleg nem csekély érdeklődéssel figyelem a többi lendületes történészcsapat működését, mindhárom vonatkozásban. Eredményességünket nagyban segítették és segítik az évtizedes előmunkálatok, továbbá hogy tematikánk nem egy szűkebb területre irányul, mint például az OTKA-kutatások általában. Az egyháztörténet, illetve a vatikáni kutatások többszörösen rétegzett, összetett vizsgálatokat tesznek lehetővé a késő középkortól a kora újkoron át egészen a 20. századig bezárólag. Akár a forráslelőhelyek feltárását, akár a nemzetközi relációkat sem nélkülöző feldolgozását, akár pedig az eredmények sokszínű és sokterű reprezentálását és recepcióját nézzük, a komplexitás a leginkább megfelelő szó, ami működésünket körülírja.

Az MTA finanszírozás mellett 2017-től évről-évre pályázhatunk a Pázmányon belül az úgynevezett „KAP”-ra (Központi Alapprogramok), melynek segítségével folytathatjuk az „MTA-PPKE Lendület Egyháztörténeti Kutatócsoport” nem vatikáni jellegű részprojektjeit is, mint például a bécsi egyetem történeti teológia intézetével közösen szerkesztett 19. századi püspökléxikon. A *Dunamonarchia püspökei 1804–1918* első kötete (Esztergom, Eger és Kalocsa egyháztartományok) idén lát napvilágot Berlinben a *Duncker & Humblot Verlagnál*. Hasznos segítőim e téren Szirtes Zsófia és Tóth Krisztina. Mellettük Fazekas István és Forgó András működött közre „kívülről” ebben a Bécsből irányított, és az összmonarchia funkcionális problémáit a 21. századi tudományszervezésben is leképező végeláthatatlan projektben. Külön nehézséget okozott a szlovák kollégák szelíden fogalmazva is eltérő felfogása közös történelmünkről. De lehetőség nyílik új irányokra is a KAP-nak köszönhetően. Ilyen például a tavaly megjelente-

tett, és Rómában, Budapesten egyaránt bemutatott monumentális *Formularium Ecclesiae Strigoniensis*, melynek kiadói Erdő Péter–Szovák Kornél és jómagam voltunk. Vagy éppen Serédi Jusztin hercegprímás bizalmasa, Esty Miklós naplóinak kiadása hozható elő, melyen már dolgozunk.

Lám, a finanszírozás kérdésére válaszolva a kezdettől való és természetesen vett pályázati lét égisze alatt máris az alapkutatásra terelődött a szó. De hogy a kérdés többi részére is feleljek. A pénzügyi adminisztrációt az MTA TKI intézi, már-már hihetetlen gyorsasággal és hatékonysággal, e fontos háttérsegítség nélkül talán már elvéreztünk volna a bürokrácia csatamezőjén. A KAP-ét a PPKE gazdasági osztálya végzi. A heti ügyintézési feladatok (igazolások, rendelvevények, árajánlatok, szerződések stb.) rendre rám maradnak, ugyanígy a költségvetés tervezése, a felhasználás ütemezése is. Egyre nagyobb segítségemre van Tóth Krisztina, akinek doktori témavezetője lehettem, és már 2012 óta a Kutatócsoport főállású munkatársa, oszlopos tagja. A másik erős bástya Kanász Viktor, aki többek között a honlap és a *social media* felületek innovatív szerkesztője. A januártól működő új honlap elsősorban az ő érdeme, és a szintén a Pázmányon végzett Kollár Leventéé, vele alakítottuk ki 2014-ben a korábbi változatot.

Azon voltunk és vagyunk, hogy funkcionális, áttekinthető honlapot működtessünk. A központi szerep a fő eredményeinket hordozó kiadványoké, ezek magyar és angol leírás kíséretében pdf-formában teljes terjedelemben olvashatók, szabadon letölthetők. Nem kívánunk semmiféle hírportáli szerepet betölteni, könyveink *online* publikálása mellett kizárólag saját tevékenységünket dokumentáljuk: az általunk szervezett szakmai rendezvényeket, munkatársaink adatait. Személy szerint a „*one task – one man*” amerikai modelljében hiszek, éppen ezért szemeszterenként maximum két közös megbeszélést tartunk, általában valamelyik nyilvános rendezvényünk előtt. A kapcsolattartás fő eszköze – történészek vagyunk – a levelezés, természetesen elektronikus formában. Székhelyünk egyelőre nincsen. Kutatóhelyünkön, a katolikus egyetemen még nem találtunk megfelelő helyiséget. Bíró László püspök, Kuminetz Géza és Marton Zsolt rektoroknak köszönhetően a Központi Szeminárium két kis használaton kívüli raktárában tárolhatjuk kiadványainkat, sőt jut belőlük már a hatalmas Rieger-orgona oldalhelyiségeibe is, a tornyok alá. Mindez annyiban megfelel a hagyományoknak, hogy az 1880-as években Fraknói Vilmos kezdeményezésére épp a *Seminarium Centrale* ebédlőjében ült össze és alakult meg Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek elnöklésével a *Monumenta Vaticana Hungariae*-t kiadó testület. A nélkülözhetetlen könyvszakmai háttérrel a sorozatainkat jegyző Gondolat Kiadó biztosítja számunkra. A tulajdonos-igazgató Bácskai István segítsége felbecsülhetetlen.

Megoldatlan kérdés egyelőre a római kutatói bázis létesítése. Egy kizárólag a vatikáni magyar történeti kutatásokat koordináló és képviselő, egy a miénknél szélesebb kutatói igényt is kiszolgáló, mindenféle nagyzóló allúrtól mentes, merőben funkcionális központ létrehozásában gondolkodunk. Erre a Kutatócsoport erőforrásai nyilván elégtelenek, ezért igyekszem mind akadémiai, mind állami és egyházi döntéshozók előtt napirenden tartani a kérdést. 2017 nyarán közel jártunk a megvalósításhoz. Érvelésem egyik alapja az MTA és a Szent István Társulat élő jogigénye volt, tudniillik Fraknói adományozói rendelkezése szerint, ha a magyar állam nem tart fent történeti intézetet az Örök Városban, e célra épített

elegáns villáját – amely most a szentszéki magyar követség székhelye – fele-fele arányban e két szervezet tulajdonába kell adni. Most igazából hálás vagyok a sorsnak, hogy bár szinte az utolsó pillanatban, de mégsem jártunk sikerrel. A mostani átszervezések alkalmával a Fraknói-féle Római Magyar Történeti Intézet feltámasztása a tervezett formában ugyanis minden bizonnyal kérészetű lett volna.

– *Hogyan épül fel most a kutatócsoport? Hogyan alakultak ki a kollégáid kutatási profiljai, vagyis mennyiben volt ez részükről saját döntés, mennyiben az általad szükségesnek ítélt csoportmunka részei?*

– A „Lendület”-korszakot követő második 5 éves pályázati ciklust már „MTA-PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport” néven kezdtük, hogy ezáltal is képviseljük fő kutatási profilunkat: a szisztematikus *Hungarica*-kutatást a vatikáni gyűjteményekben, illetve Magyarország és a római Szentszék történeti kapcsolatainak módszeres feltárását. Ez semmiképpen nem jelent igényt a kizárólagosságra, sőt igyekszünk minden érdeklődő munkáját segíteni. Egészen közeli lehetőség, hogy a vatikáni titkos levéltár prefektúrájával együttműködve állami forrásbevonással munkába állítsunk heti két napra egy állandó tudományos „vatikáni magyar rezidens”-t, aki – egyéb kötelező feladatai mellett – nemcsak a Fraknói Kutatócsoport, hanem minden professzionális érdeklődő segítségére lehet a kutatástechnikai problémák megoldásában. Értem ezalatt azt a módszertani nehézséget, ami a vatikáni kutatások sajátja, és rendre próbára teszi a történészi türelmet, lelkierőt. Jelesül, hogy ha valamit pontatlanul, nem kellő részletességgel jegyeztünk le Rómában, netalán nem voltunk kellően találékonyak a szóba jöhető egyéb fondok felkutatásában, hónapokat, évet, sőt éveket kell várni a folytatásra, amíg lehetőség (ösztöndíj, szabadság, szállás stb.) nyílik a folytatásra. Különösen a kezdeti években volt különös kihívás a fő forrásbázis 1200 km-es távollétének „kezelése”.

A Fraknói-féle római hagyományok vállalása nevünkben nem feledtetheti, hogy alapvetően egy katolikus egyetemi tudományos vállalkozásról van szó, melyet az MTA pályázati úton támogat. Két évtizedes pázmányos oktatói tevékenységem során természetesen igyekeztem a vatikáni kutatások felé orientálni hallgatóimat, ami a nyelvi, paleográfiai és módszertani követelmények miatt nyilvánvalóan szűkítette a bevonható fiatal kollégák számát. Így is mintegy tucatnyi egyetemi tanítványom dolgozhatott a Vatikánban, közösen megállapított témában. A 20. századi vatikáni anyagot Tóth Krisztina kutatja Rétfalvi Balázs közreműködésével, a 16. századit Kanász Viktor, hozzám a 17. század tartozik, a Jagelló-kor pedig Nemes Gáboré. Gyakran el szoktam mondani különféle fórumokon: stratégiai küldetésünk, hogy a magyar történelemnek a Vatikánban, e frekvencián és rangos nemzetközi lelőhelyen található forrásai a magyar, és nem például a szlovák és román történelem forrásaiként kerüljenek feltárásra, feldolgozásra. A múltnak a jelen *status quo*hoz igazítására már az 1930-as években történtek kísérletek, a veszélyre már Szekfű Gyula figyelmeztetett, és ezek a tendenciák az utóbbi évtizedben erősödtek. A két leginkább érzékeny terület a késő középkor, és a kora újkori Erdély története. Fedeles Tamás és Kruppa Tamás tudományos főmunkatársként e területeket erősítik Pécsről, illetve Szegedről. A Hunyadi- és Jagelló-kor kapcsán jelentős a tágabb

kooperáció, miként Lakatos Bálint tavaly megjelent szupplikációs kötete (CVH I/16) mutatja, és meg kell említenem azt szoros együttműködést, amelyet Szovák Kornéllal, a középkori vatikáni anyag jelen idő szerint legjobb magyar ismerőjével folytatunk, és melynek eredményeként a nem is távoli jövőben újabb szupplikációs kötet, kötetek jelenhetnek majd meg.

A 18. század kutatása jelenleg megoldatlan, eredetileg Antal Beatrix volt rá kiszemelve, kiváló tanulmányokat írt Esterházy Károly római nexusairól, de sajnos időközben pályát váltott, disszertációját nem fejezte be. E korszakot ugyanakkor nagy elszánással kutatja Tóth Tamás, a 19. századra pedig Adriányi Gábor említhető. Mindazonáltal dolgozunk azon, hogy a kora újkor és a 20. század közötti évszázadokra a Fraknoi Kutatócsoporton belül is legyen ember. A 18. századra nézve Oláh Róbertben bízunk, akinek doktori témája a győri káptalan archontológiája Keresztély Ágost alatt, de már tanul olaszul, hogy a Rómából Győrbe írt ágensi jelentései feldolgozásának idővel neki tudjon állni. Nem kívánunk ugyanakkor foglalkozni a Kutatócsoporton belül például a Hitterjesztési Kongregáció által irányított missziószervezéssel, hiszen ennek vizsgálata kívülről is jól megoldott, még ha a vonatkozó kutatások az 1650 körüli időszakot követően szegény Tóth István György halála óta, úgy másfél évtizede megrekedni is látszanak egyelőre. Mindeközben sajnos a kora újkori jezsuita missziók feldolgozása szintén megfeneklett, a pazar római anyag kihasználatlanul hever.

Igyekszem tehát módszeresen építkezni, a katolikus egyetemről az eddigi mintegy 60 szakdolgozóm közül olyan fiatal kollégákat lehetőséghez juttatni, akiknek tehetségük és (a tanári orientálástól sem mentes) érdeklődésük egyaránt megfelel a Fraknoi Kutatócsoport kívánalmainak. Egyedül az említett két főmunkatárs, Fedeles Tamás és Kruppa Tamás érkezett „kívülről”, az ő révükön egyúttal Pécs és Szeged irányában élénkebb egyetemközi kapcsolatokat tudunk ápolni. Főként Pécs irányában, ahol jelenleg számos volt történész pázmányos hallgató, nemcsak a Kutatócsoportból, végzi doktori tanulmányait, anyaegyetemükön ugyanis az utóbbi években nem kaptak erre lehetőséget tehetségük és motiváltságuk ellenére.

A Kutatócsoport kutatói struktúrája két évtizedes vatikáni kutatás és katolikus egyetemi építkezés eredménye, vagyis éppenséggel nem mondható véletlenszerűen toborzott társulatnak. A kutatás jellegéből ugyanakkor az következik, ahogy az adott levéltári fondok és történeti problémák feldolgozása alapértelmezésben egyszerűs vállalkozás. Akár a CVH-ban megjelenő alpműveket nézzük (melyek mindig egy-egy részprojekt lezárása), akár pedig a kapcsolódó kisebb-nagyobb tanulmányokat, cikkeket, tanulmányrészletet egy névvel találkozunk a címlapon. Nem társadalomtörténeti, szociológiai vagy természettudományi vizsgálatokat folytatunk, ahol például falukutatás vagy a laboratóriumi munka során az alapértelmezés a sokszerzős csapat ténykedése. Bizonyos részprojektek alkalmával viszont erre is lehetőség adódott és adódik, a leglátványosabban az említett bécsi megaprojekt mellett a vatikáni *Consistorialia* (CVH I/7) és *Cameralia* (CVH I/9–10) fondok feltárása során, ahol 4, illetve a két szaklektort is beleszámítva 10 fő dolgozott közösen. A Fraknoi Kutatócsoport 2017-es programadó tanulmánykötete (*Magyarország és a római Szentszék. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*, CVH I/15) szintén kiterjedt teammunka eredménye, akár a háttérül szolgáló pécsi hungarológiai kongresszust, akár a szerkesztési, szerzői, fordítói közös munkát nézzük.

Utóbbi téren rendre az angol nyelvet részesítjük előnyben. Szerencsések vagyunk, hiszen az angol-történelem szakos Palotai Ági személyében már 2011 óta mind kiterjedtebb gyakorlattal bíró egykori pázmányos hallgató segíti e téren a kutatócsoporti munkát. Olasz fordítások, hívásunkra érkezett vendégprofesszorok egyetemi előadásai esetében az olasz tanszékről Domokos Györgyre számíthatunk rendszeresen.

A közvetlen alkotói kooperációban a legjellemzőbb a szerzőpárok munkálkodása. Ilyen volt például a budapesti nunciatúra 2016-ban megjelent inventáriuma. (CVH I/14) A kötet a maga 400 oldalával és analízáló jellegével bizonyos vélekedésekkel szemben nem a vatikáni kutatótermi *Indice* fordítása, amely csupán egy áttekintő, vázlatos inventárium. Olyannyira nem, hogy szó van arról: a szentszéki gyűjtemények jövő évig, 1958-ig terjedő megnyitásával kiegészítjük 1945-ig, és olaszra fordítjuk a *Collectanea Archivi Vaticani* számára. E sorozatban például a luzerni, a bécsi, a velencei és az itáliai nunciatúra inventáriuma már megjelent. Ugyebár ezeknek is van vázlatos ismertetésük, „indexük” a *Sala dei Indici*-ben, melyeknek összetévesztése a részletező, könyv formájában publikált inventáriumokkal a minimális szakmai erudíció hiányáról árulkodik. E vállalkozásunk, az *Inventarium Vaticanum I.* kifejezetten egy funkcionális római magyar történeti intézet hiányára igyekezett rámutatni, modellezve, hogy egy ilyen, *online* is elérhető inventáriummal mennyivel gyorsabb, egyszerűbb és hatékonyabb a teljes magyar és nemzetközi kutatóközösség számára az eligazodás egy ilyen fontos vatikáni fondban. Több nap, sőt hét római kutatás: tájékozódás, téves vagy felesleges kikérések stb. spórolhatók meg általa.

A kutatói tandemek olykor generációkon átívelnek, gondolok például Galla Ferenc munkáinak sajtó alá rendezésére Fazekas István által (CVH I/2 és I/11). Sajnálatos és fájdalmas koprodukció eredménye az új Serédi-monográfia, mely az MTA BTK TTI-vel közös kiadásban jelent meg. A Lendület-kutatócsoportom tragikusan fiatalon elhunyt Bolyai-ösztöndíjas tudományos munkatársa, Csiky Balázs kéziratát kollégája, Tóth Krisztina rendezte sajtó alá. A folyamatban lévő kutatások közül az Esty-naplók kiadásán Sági György és Rétfalvi Balázs szintén közösen dolgozik, egy későbbi fázisban Krisztina és jómagam is bekapcsolódunk majd. Gárdonyi Máté, aki a hittudományi kar új egyháztörténész professzoraként Mons. Török József mellett a Fraknoi Kutatócsoport teológus szenior kutatója és tanácsadója, még a Lendület-programom támogatásával kutathatott a Vatikánban, az 1920–1930-as évek magyar *ad limina* jelentéseit és nunciatúrai, kongregációs értékeléseit ugyancsak Tóth Krisztina közreműködésével készíti elő közlésre. És hát persze ott van a kooperáció minden CVH-kötet és más kutatócsoporti kiadvány mögött, hiszen sorozatszerkesztőként mindig adódik jócskán tennivaló.

— *Az intézet keretei között született kötetek, kutatási eredmények, konferenciák felsorolása is nehézkes volna, e szempontból kénytelen vagyok megkérni az olvasót, látogasson el az intézet institutumfraknoi.hu oldalára. Ki tudnál emelni mégis néhány olyan eredményt, amelyet különösen fontosnak tartasz?*

— Néhány fontos alapkutatásról már szó esett. Számunkra a primér tudományművelés a legfontosabb. A cél az, hogy a CVH kötetei jó évszázad

múltán is ugyanolyan hasznosak legyenek, mint manapság a *Monumenta Vaticana Hungariae* vaskos fóliánsai. És nem csupán a tudomány művelői vagy történelem szakos egyetemisták számára, hanem idővel és különféle áttéteken: tankönyv- és regényírók révén, filmforgatókönyveken, népszerűsítő kiadványokon stb. keresztül a magyar történelem európai dimenzióinak új adatai és szempontjai a lehető legszélesebb körben váljanak majd megismerhetővé. Ne csupán a pozitívizmus-kori ismeretek újrafogalmazása elégítse ki a történelem iránt soha meg nem szűnő kíváncsiságot, legyen annak motivációja egyszerűen csak a szellemi öröm keresése, vagy az egyéni, netalán csoportidentitás erősítése.

A Lendület-korszak hozadéka ugyanakkor annak tevőleges felismerése, hogy nem zárkozhatunk a tudomány falai közé, ami a Vatikán VIII. Orbán-féle füles bástyái mögött üldögélve – hogy a titkos levéltár felett magasló *Torre dei Ventii* már ne is említsem – különösen csábítónak tűnt. Az MTA részéről kifejezett elvárás volt az eredmények kurrens népszerűsítése. Bár nem volt könnyű a váltás, igyekeztünk és azóta is igyekszünk megfelelni ennek a kihívásnak. A Kutatócsoport *Youtube* csatornáján utólag felvételtől is megtekinthető hazai és nemzetközi könyvbemutatók az elsődleges eszközei a fő eredmények népszerűsítésének, recepciójuk elősegítésének. Ezek az alkalmak olykor szakmai kerekasztalbeszélgetések, szinte kisebb *workshopok* is egyben, mint például Kruppa Tamás Báthory-kötetének (*A kereszt, a sas és a sárkányfog*, CVH II/5) prezentációja, bemutatója volt Szegeden. Máskor kiemelt figyelmet kapó, még az esti híradóba, s a – régi – *Magyar Nemzet* kiemelt helyére kerülő eseményekről beszélhetünk, mint például a vatikáni levéltár püspök-prefektusa, Mons. Sergio Pagano budapesti látogatása kapcsán 2015 januárjában. Az Apostoli Kamara fontosabb középkori magyar vonatkozásai kiadását olyan jelentőségű és színvonalú alkotásnak tartotta nemcsak a magyar, hanem a római tudományosság és tudománytörténet számára, hogy első kérésünkre azonnal elvállalta a 2014 novemberében megjelent kötetek budapesti prezentációját. Érdekessége a látogatás szervezésének, hogy az *Archivio Segreto Vaticano* prefektúrájának titkárával e-mailen végig latinul leveleztük le az utazás összes apró részletét. A levelezésből alkalomadtán majd rekonstruálható lesz, hogy az alkalomhoz elegendő volt a szakmai tőke invesztálása, az utazási és szállásköltségeken túl nem volt szükség semmiféle honoráriumra. Ennek egyébként pontos összegét is tudni vélték egyes intuíciók, igen magasra, 3000 euróra taksálva azt, mondván, ennyiért a tudós püspök még a turai (szülőfalum) falunapokra is ellátogatott volna, nemhogy a Központi Szeminárium dísztermébe... Számomra nem csekély derűtséget okozott ez a tulajdonképpen nem is szellemtelen *fake news*. Egyúttal viszont sajnós arra is rámutat: a magyar történelemtudomány morálja nincs a legjobb állapotban, hiszen sokszor nem tudjuk elhinni, hogy egy szakmai eredmény mögött ne álljon más, mint pusztán szakmai teljesítmény.

Historiográfiai jelentőségűnek gondolom Wolfgang Reinhard budapesti látogatását 2017 májusában. Az MTA palotájának zsúfolásig megtelt felolvasótermében végezte el híres konfesszionalizációs modelljének számvetését, korrekcióját, melynek írásbeli publikálására is eddig nálunk került sor (CST III/1). Ez volt a Lendület-korszak utolsó eseménye és egyben a Fraknoi Kutatócsoport megalakulása bejelentésének alkalma. A római tudományos életben való aktív jelenlétünk további kivételes eredménye a

jeles német kutatóval, Rotraud Beckerrel nemrég lezárt közös kutatásunk. Ennek során az 1630-as évek általa több évtizedes munkával megjelentetett négy vaskos bécsi nunciatúra kötet kompendiumaként angol és magyar nyelvű kismonografikus bevezetővel ellátva publikáltuk Pázmány Péter 1632. évi római tárgyalásainak pápai államtitkársági jegyzőkönyveit és egyéb kiadatlan dokumentumait (CVH II/7). Ide kívánczik még ama több mint egy évtizedes kooperáció említése is, melyet a viterbói egyetem két professzorával, Gaetano Plataniával és Matteo Sanfilippóval folytatok, és melynek genezise, mint minden ilyen nemzetközi kapcsolatnak, közvetlenül vagy közvetve a vatikáni levéltárban töltött hosszú hónapokhoz kötődik. Három nagyszabású nemzetközi konferencia, egy Rómában és kettő Budapesten, a bíboros protektorátus története kapcsán több kisebb itáliai *workshop*, és egyelőre két, Viterbóban megjelent, közösen jegyzett kötet az eddigi termés. Jelenleg is egy újabb *convegno* előkészítésén ügyködünk, amely a római Kúriánál működő ágensekről fog szólni. Ezúttal nem a kora újkor lesz terítéken, mint 2018. szeptemberben az MTA-székház Képes-termében, hanem a 19–20. század. Helyszínül pedig a patinás *Istituto di Studi Romani* aventinusi központja fog szolgálni.

Meghatározónak tartom, hogy még a Lendület-program segítségével sikerült a vatikáni sárga színű sorozat mellé egy másikat is indítani, a CST-ként az imént már idézett *Collectanea Studiorum et Textuum*-ot. A bíborpiros színű kötetek olyan kutatásokat tartalmaznak, melyek nem, vagy részben épülnek vatikáni anyagra. Mint például Tóth Krisztina 2015-ös Grósz-monográfiája (CST I/2), amely ugyan római anyagot is hasznosít, ám elsődlegesen egyházmegyétörténet. Tulajdonképpen ide tartozna Tóth Tamás 2011-ben megjelent Patachich-monográfiája is (CVH I/6), ám akkor még nem volt lehetőségünk új sorozat indítására, és a két főpaphős római neveltetése, a *Collegium Germanicum et Hungaricum* egyházkormányzatukon végigvonuló hatása, illetve a kézirat Gregoriana-disszertáció eredete nem tette teljesen indokolatlanná a vatikáni sorozatban szerepeltetést. A CST lehetőséget ad arra, hogy a vatikáni kutatásokat ne izoláljuk, hanem kiterjesztőleg értelmezzük, és leginkább az intézménytörténet, mindenekelőtt az egyházmegye-történet és majd a rendtörténet irányában bővítsük a római adatok hasznosíthatóságát. Továbbá elősegíti, hogy a Fraknoi Kutatócsoportban felhalmozott szakmai potenciál és nemzetközi kutatási erudíció szélesebb körben is kifejthesse hatását a hazai egyháztörténetírásra. Témaválasztásunkban, megközelítésünkben és napi működésünkben egyaránt nagyon fontos ugyanis katolikus egyetemi létezésünk: professzionális akadémiai kutatás, az egyetemi oktatás és a katolikus éthosz hármasszimbiózisa. Az a fiatal kutatói kör, akivel együtt dolgozhatok, szélesebb, mint aki bevonható vagy bevonandó a vatikáni kutatások körébe. Az ő egyháztörténeti témájú eredményeiknek is megfelelő színvonalú, saját megjelenési fórumot kívánunk biztosítani. Ilyen eredmény például a *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában* című tanulmánykötet és adattár (CST II/1, 2015), amely egy átfogó, az 1954-ben alapított Pápai Történettudományi Bizottság (*Pontificium Consilium de Scientiis Historicis*) felkérésére lefolytatott széleskörű pázmányos hallgatói kutatás eredményeit tartalmazza. A kötet érdekes módon egyelőre Csipekrózsika-álmát alussza. Ami nem igazán érthető, hiszen a 20. századdal foglalkozó kollé-

gák számára is teljes terjedelmében, korlátozás nélkül hozzáférhető az *institutumfraknoi.hu*-n.

Szintén a tudományos kutatás és katolikus egyetemi oktatás szerves összetartozását hivatott nemcsak kifejezni, hanem meg is valósítani a Fraknói Nyári Akadémia. A most nyáron Egerben immár ötödik alkalommal megrendezett – mondjuk így – „szabadegyetem” középpontjában régi és jelenlegi hallgatóink, munkatársaink és meghívott neves tudósok előadásai állnak. Egyúttal bemutatásra kerül a Fraknói Kutatócsoport tevékenysége néhány újabb, érdekesebb vatikáni kutatási nívum kíséretében. Annak idején Gárdonyi Mátéval álmodtuk meg, és évről-évre kurátorként segítünk a tervezésben, szervezésben és persze a finanszírozásban. A nyári akadémia életre hívása és életben tartása mindazonáltal Kanász Viktor érdeme, joggal viseli minden augusztus 1. és 4. között a Fraknói Nyári Akadémia igazgatói címét. Egyes vélekedések szerint ez az alkalom különleges és hiánypótló a magyar felsőoktatásban, és mindinkább a Kutatócsoport sajátos „brand”-jévé kezd válni. Én ezt nem tudom, a kutatócsoporti honlapon és videómegosztó portálon részletesen dokumentált alkalmak szemrevételezésével az olvasó könnyen eldöntheti, vajon tényleg így van-e.

Amit itt (is) hangsúlyozni szeretnék: a nevünkben is kifejezett római, vatikáni kutatási jellegből nem következik és nem is következhet napi működésünkben az itthoni izoláció. *Mutatis mutandis* tulajdonképpen Fraknóiék 1880-as évekbeli metódusát követjük: a forrásfeltárás Rómában történik, a feldolgozás és a publikálás idehaza. A *Monumenta Vaticana Hungariae* kötetei kivétel nélkül Magyarországon készültek és Budapesten jelentek meg. Fraknói működésének fő színtere az MTA és a Szent István Társulat volt. A kész eredményeket természetesen a római tudományos közélet elé tárták. Mi is így teszünk. A *Pontificia Università Gregoriana*n tartott 2011-es és 2015-ös bemutatózásaink mellett eddigi, talán legtöbb figyelmet keltő alkalmunk 2018 novemberében a *Formularium Ecclesiae Strigoniensis* prezentációja volt a Gianicolón található *Istituto Claretiano*-ban, bíboros úr és számos egyházi, világi érdeklődő jelenlétében. Idén novemberben a *Università Pontificia della Santa Croce* lesz a kardinális protektorokról szóló, Matteo Sanfilippóval közösen szerkesztett kötet (*Gli „angeli custodi” delle monarchie: I cardinali protettori delle nazioni*) ismertetésének színhelye. A további cél mindazonáltal, mint már említettem, hogy Fraknóit követve, az ő öröksége mentén kutatásainkra alapozva egy *in sich und für sich* magyar történeti intézet működjön évszázados szünet után az Örök Városban. Egyre inkább úgy vélem, hogy ennek az intézetnek a *Palazzo Falconierin* kívül kell létrejönnie. Az elmúlt évtizedek bonyolult, kontraproduktív – olykor kifejezetten nevetséges – viszonyaiból csak így lehet kivergődni.

— *Kicsit elkanyarodva az intézettől: hogyan látod ma az egyháztörténeti kutatások helyzetét Magyarországon? Sikerült túllépni az 1990-es évek lázas időszakán, amikor már nem kellett politikai nyomással vagy elvárással foglalkozni a történészeknek? Van új, fiatal generáció, akiknek a tevékenysége jó ígéret az egyháztörténetírásra nézve?*

— Úgy vélem, hogy az olvasót sokkal jobban érdekli az a *team*-munka, amit a Fraknói Kutatócsoport végez, a kapcsolódó megfontolások, háttérinformációk, célok és elképzelések, mintsem az én egyéb irányú személyes gon-

dolataim. Meggyőződésem, hogy a középkortól a 18. századig Európa története, sőt 1500 utántól a globális történelem nem érthető meg teljesen egyháztörténeti kompetencia nélkül. Politika, művelődés, társadalom és a gazdaság, de még a diplomácia és a háborúk is szorosan egybefonódnak a kereszténység történetével. Ha az ember bármilyen egyháztörténeti témához nyúl: legyen főpap-életrajz, római követjárás története vagy zsinati rendelkezések végrehajtása stb., a téma kifejtésében ott van maga a korszak is. A saját maga által – remek önreklámként – felvilágosodásnak nevezett általános szekularizációt követően ez már nem teljesen így van, az egyháztörténet talán megkerülhető, bár korántsem jelentéktelen. Nagyon röviden annyit tudok mondani, hogy éppen eme diszciplináris diverzitás miatt roppant örvendetes fejlemény, hogy ennyi kiváló műhely jött létre, gondolok itt a teljesség igénye nélkül a pécsiekre, a győri, veszprémi és kalocsai egyházmegyei levéltárak kutatósszervező szerepére, a történettudományi intézet átfogó zsinati programjára, vagy éppen a már lassan kerek két évtizedes *Egyháztörténeti Szemlére*. Ami aggodalommal tölt el, hogy a régebbi korok kutatásának utánpótlásnevelése mindinkább veszélyeztetett. Visszaszorulóban van a latin, a BA- + MA-képzés jelen formájában nem alkalmas az elmélyült nyelvi és paleográfiai kompetenciák megszerzésére. Sajnos a fentebb részletezett kutatási eredmények ellenére a Pázmányon sem sikerült egy módszeres, tanrendileg is elkülöníthető egyháztörténeti/egyháztörténeti képzés létrehozása. Sőt, az egyháztörténeti tanegységek többségének megszüntetésével az utóbbi 5 évben e téren jelentős visszaesés figyelhető meg. A Történelem Doktori Iskola Egyháztörténeti Műhelyébe például 2014 óta egy ösztöndíjas helyre sem történt felvétel, az érdeklődő tehetségesnél tehetségesebb hallgatók Pécsen kénytelenek fokozatukat megszerezni. Ezen mindenképpen változtatni kell. Nemcsak a katolikus egyetem, hanem az egész magyar egyháztörténetírás érdeke, felekezettől, világnézettől függetlenül, hogy a felekezeti fenntartású egyetemek megfelelően gondoskodjanak az identitás-specifikus tudományos utánpótlásnevelésről.

És ha már szóba került a világnézet. Nyilvánvalóan mindenkinek szíve joga a közéleti véleménynyilvánítás vagy éppen a véleményének megtartása. Én a nyilvánosság előtt kivétel nélkül az utóbbit választom. Azt vallom ugyanis, hogy tudományművelőként és tudományszervezőként az a kizárólagos feladatom, hogy azt a részdiszciplínát, amit művelek, mind színvonalasabban és mind professzionálisabb keretek között művelhessem kollégáimmal egyetemben. A vatikáni magyar történeti kutatások ügye egyszerre nemzetközi tudományos és egyszerre nemzeti tudományos ügy. Nem tartok attól, hogy akár bal-, akár jobboldalról bárki is meghatározná a politika felől, hogy melyik vatikáni fond feltárásának álljunk neki, és azt hogyan dolgozzuk fel. Sőt biztos vagyok benne: akár az MTA, akár a magyar állam politikai kurzustól és ideológiától függetlenül még inkább felismeri e munka jelentőségét és értékeit, és elősegíti további intézményesülését. Ugyanerre számítok az egyházi vezetés részéről is.

— *Meg tudnál-e nevezni valamiféle „fehér foltot”, vagyis olyan egyháztörténeti témát, amire mind a mai napig kevés figyelmet fordított a szakma, pedig szükség volna rá?*

— Az általam mintaszerűnek tartott és különösen nagyra becsült pécsi egyháztörténeti műhely 17. századi egyházi társadalommal foglalkozó 2018-as tanulmánykötetében hosszabban értekeztem arról, hogy mennyire szükséges lenne általános összefogással egy 1526 utáni, a káptalani javadalmakig lemenő egyházi archontológia elkészítése egészen 1918-ig. A központi (kancelláriai, kamarai, bécsi) állagokban, illetve az egyházmegyei levéltárakban a források rendelkezésre állnak. Amíg ez nincsen meg, kabát nélkül varrogatjuk a gombokat, utóbbiak sokszor imagináriusak is, hiszen a *Hierarchia Catholica* pápai kinevezést alapul vevő dátumainak legtöbb esetben köze sincs a magyarországi valósághoz. Kutatási területem miatt itt is katolikus viszonylatban gondolkodom, úgy tudom, hogy a protestáns felekezeteknél valamivel jobb a helyzet. Egy ilyen volumenű projekthez talán érdemes lenne a különféle műhelyek együttműködésének formát adni, egy, az Ókortudományi Társaság mintájára létesülő Egyháztörténeti Társaság formájában. Az elképzelést az ez irányban az éves találkozók megszervezésével komoly lépést tevő pécsieknek már többször felvettem. Bennük távlatosan látok ennek megszervezésére készséget és képességet, mostani nehézségeik ellenére.

— *Végül személyes kérdés: Te mivel foglalkozol mostanában, hol tartasz személyes kutatói pályádon, van-e olyan téma, amelyet feltétlenül szeretnél a közeljövőben feldolgozni?*

— Mint említettem, 1996-ben kezdtem római kutatásaimat, rengeteg öszszegyűjtött, de még kiegészítendő, feldolgozandó levéltári anyaggal. A 17. századi püspöki processzusok személyi részének kivonatos közlése már készül, a római magyar érdekképviselő története, az egyes kongregációk magyar vonatkozásai 1689-ig bezárólag lassan napirendre kerülnek. Ugyanígy közeleg több vatikáni fond teljes *Hungarica*-anyagának publikálása forrásközlés formájában, mint például a vatikáni *Principi* fond vagy az apostoli könyvtár Barberini Latini gyűjteménye 1605-től kezdődően. De amire leginkább hegyezem a tollam, az a híres-neves Szilveszter bulla 17. századi hamisítására vonatkozó megfigyeléseim publikálása, inkább kismonográfia, mintsem tanulmány formájában.

(készítette: *Fazekas Csaba*)

Az oktatás története az Egri egyházmegyében Eger, 2019. május 9.

Az Egri Érseki Palota Turisztikai és Látogatóközpontjában zajlott az egri Főegyházmegyei Levéltár által szervezett konferencia, négy szekcióban 12 előadással. HORVÁTH ISTVÁN, a levéltár vezetője és BUDA PÉTER, az Érseki Papnevelő Intézet rektora köszöntötte a konferencia résztvevőit.

A szekció első előadását TERNYÁK CSABA egri érsek tartotta *Az egyházi oktatás mai helyzetéről*. A főpásztor elmondta, hogy 1989–1990-ben a restitúció keretében még csak 11 oktatási intézmény került vissza a katolikus egyházhoz, ami ma már 50 iskolát és óvodát tart fenn 22 000 diák és óvodás számára. Előadásában kiemelte, milyen fontos szerepe van az intézmények igazgatóinak a katolikus identitás kialakításában és elmélyítésében.

Ezt követte DRASKÓCZY ISTVÁN előadása *A középkori egri és Heves megyei peregrináció a 13–16. században* címmel. Elmondta, hogy a 14. században a magyar diákok által leggyakrabban látogatott egyetemek a bécsi, az 1409-ig működő prágai és a krakkói egyetemek voltak. Itália egyetemére, Bolognába, Padovába jóval kevesebben jutottak el. Elsősorban a városi, polgári lakosság tehetette meg, és leginkább nekik volt indíttatásuk arra, hogy külföldi egyetemeket látogassanak. Így Heves megyéből Eger, Gyöngyös és Pásztó adta a legtöbb egyetem-járót. A peregrináció legintenzívebb szakasza 1441 és 1520 közé tehető, ebben az időszakban Egerből 47 fő látogatta Európa különböző egyetemeit.

KRISTÓF ILONA *Iskolák a középkori Kassán* című előadásában beszámolt arról, hogy bár Kassán több kolostori iskola is volt, plébániai iskola csak egy, amely a Szent Erzsébet plébániához csatlakozva 1394-ben kezdte meg működését. 1490-től az iskolamestereket a plébános választotta, de a város előljáróságának ezt jóvá kellett hagynia, később viszont megfordult ez a sorrend. A 15. században az iskolamester a fizetését a várostól kapta, ellátását a plébános biztosította, ekkor ez számított a legjobban fizető állásnak. A 16. század folyamán a kassai iskola túlnőtt a város keretein. 1514-ben már gimnáziumnak nevezik. Az itt végzett diákok több egyetemre is eljutottak, melyek közül a krakkói volt a legkedveltebb. Az egykori kassai diákok közül 38-an szereztek baccalaureátusi és 11-en magister artiumi fokozatot.

VARGA JÚLIA *Az újranyitott egri szeminárium és más felsőoktatási kezdeményezések Egerben a 18. század második harmadáig* címmel ismertette a korszak egri felsőoktatási elképzeléseit. Elmondta, hogy 1740-től Egerben a püspökség vette át az oktatás irányítását. Ez volt az az év, amikor Foglár György kanonok jogi iskolája az országban másodikként megkezdte működését, hogy a katolikus érdekek képviselőjét katolikus jogászok láthassák el. Majd Barkóczy Ferenc püspök 1754-ben a jezsuita rendtől püspöki irányítás alá vette a teológiai oktatást. A következő évben létrehozta a Bölcsészeti Akadémiát, ami az egri egyetem alapításának gondolatához vezetett. Utóda, Eszterházy Károly püspök az, aki racionális tervet dolgozott ki az intézmény alapítására. A sors különös fintora, hogy pont az a Barkóczy Ferenc javasolta az uralkodónőnek, Mária Teréziának, hogy ne engedélyezze az egyetemi rangot az egri iskolának, akitől az alapgondolat származott. Noha Eszterházy Károly tudta jól, hogy az egyetemi

rangra várnia kell, integrálta intézményébe az irgalmas rendi kórházban működő 5 éves orvosi képzést, melyet Markhot Ferenc vezetett. A püspök programját, elszántságát és reményét a Líceum dísztermének mennyezetén látható freskón jelenítette meg, az egyetem négy fakultásának ábrázolásával utalva arra, hogy minden tőle telhetőt megtesz az egri egyetem ügyéért még a Ratio Educationis megjelenése után is. Hiszen Mária Terézia rendelete Egerben csak líceum működését engedélyezte, amely nem tette lehetővé a doktori fokozat adását.

UGRAI JÁNOS *A felekezetek iskolahálózatai a 19. század első felében Észak-Magyarországon* címmel tartott előadást. Alapvető kérdésfelvetése az volt, hogy miként változott az iskolaközpontok szerepe, pozíciója 1770 és 1868 között. Az előadásból kiderült, hogy ez a korszak a városfejlődés szempontjából meghatározó időszak volt. Egyes települések elvesztették jelentőségüket, mások jelentősége, mérete és lakosság száma viszont megnövekedett. Ez vezetett ahhoz, hogy a három felekezet, a katolikus, evangélikus és a református eltérő iskolaszervezési stratégiát követett. Eltérő módon reagáltak a városiasodás tendenciáira is: az evangélikusok ráerősítő, igazodó stratégiát követtek, a reformátusok visszafogó, akadályozót, a katolikusok pedig egyensúlyozó, alakítót.

A harmadik szekció *Az egri Szeminárium és a Líceum hallgatósága - Forráskutatás és eredmények 1713–1850* című előadással kezdődött. SZÖGI LÁSZLÓ beszámolt arról, hogy folyamatban van a *Repertorium Academicum Hungariae, azaz Magyar Értelmiségi Adattár*, egységes elektronikus adatbázis készítése, melyben az 1850 előtt létezett bármely hazai felsőoktatást végző intézmény beiratkozott hallgatói és a külföldön tanult peregrinusok szerepelnek majd. Az akkor létezett 91 intézmény közül 87 feldolgozása már elkészült. Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban összesen kb. 280 ezer beiratkozást rögzítettek, Egerből mintegy 13 ezer adattal. A kutatást nagyban segítette, hogy az egri Szeminárium növendékei és az Érseki Joglíceum hallgatói adattárának elkészítéséhez több forrás is rendelkezésre állt. Ezek alapján elmondható, hogy Eger a hazai jogakadémia rangsorában 1788 és 1847 között a harmadik helyen állt, az összes joghallgató 17.06 %-a járt ide. Az egri teológia pedig az ország egyik legfontosabb intézményeként méretét tekintve szintén harmadik volt.

A következő előadást DUROVICS ALEX tartotta *Az egri és Heves megyei peregrinusok a 17–19. században* címmel. Három évszázad metszetében láthattuk a legnépszerűbb külföldi egyetemek listáját, az itt tanuló peregrinus diákok számát és arányát, valamint felekezeti hovatartozásukat és nemzetiségüket. Azt leszögezhetjük, hogy mindhárom évszázadban Bécs volt a legnépszerűbb cél a Heves és Külső-Szolnok vármegyéből induló diákok számára. Mellette azonban a hollandiai tanintézetek a legkedveltebbek a 17. században, ami részben abból is adódhat, hogy a peregrinusok 40%-a protestáns. Ebben az időszakban Egerből csak 10, Gyöngyösről azonban 80 diák indult külföldre tanulni. A 18. században a Habsburg Birodalom további egyetemei és németországi egyetemek lesznek Bécs mellett a legnépszerűbbek. Itt sok esetben nehéz a felekezeteket kitalálni, hiszen az egyetemek választásánál már a tudományos érdeklődés az elsődleges. Az utolsó periódus a 19. század és az 1919-ig terjedő időszak. Ekkor Bécs után németországi egyetemeken tanult a legtöbb Heves megyei diák. Bécs népszerűségét nemcsak egy intézmény népszerűsége adta, hanem az

is, hogy többféle egyetemet, akadémiát látogathattak itt a peregrinusok: a tudományegyetemet, a műegyetemet, a képzőművészeti akadémiát és a hadmérnöki akadémiát.

MIHALIK BÉLA ZSOLT előadását a *Falusi iskolamesterek az Egri Egyházmegyében a 18. század első felében* címmel tartotta. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján a borsodi, a hevesi és a patai főesperességek adatait vetette össze és megállapította, hogy a mezővárosi és falusi plébániákon alkalmaztak tanítókat, míg a falusi fliáknak csak kisebb részében. A tanítók feladata elsősorban a katekizmus oktatása volt, írni és olvasni külön bérezésért tanítottak. Sok esetben oktatási feladataik elvégzésében egyéb közösségi feladataik korlátozták őket, hiszen a községekben az iskolamester végezte a kántor, az orgonista és a jegyző feladatait is. Vagyoni helyzetük viszonylag jónak mondható, jövedelmük a helyi közösség anyagi erejétől függött. A társadalom megbecsülését élvezték, a lokális elit tagjai voltak.

Egy iskola, mely az életre nevel - A gyöngyösi római katolikus polgári fiú-iskola és a felső mezőgazdasági iskola indulása (1925–1929) című előadásában BARTÓK BÉLA egy hiánypótló iskolatípusról, iskoláról beszélt. Az I. világháború után, 1920-ban bekövetkezett változások Magyarország mezőgazdaságát, a birtokrendszert is érintették. Fontossá vált, hogy a kisbirtokosság is szert tehessen mezőgazdasági ismeretekre, ezért gazdag egyesületek alakultak, mint a Gyöngyösi Földműves Gazdakör és a Heves Vármegyei Gazdasági Egyesület. 1921-ben nyitották meg a Gyöngyösi Római Katolikus Polgári Fiúiskolát, melynek folytatásaként születhetett meg a Gyöngyösi Római Katolikus Felső Mezőgazdasági Iskola 1925-ben. A közismereti tárgyak mellett a diákoknak állattenyésztést, talajtant, általános növénytant, növénytermesztést, de közgazdasági- és jogi ismereteket, valamint könyvvitelt is kellett tanulniuk. A katolikus szellemiségű iskola bezárásához 1946-ban abban a perben találtak ürügyet, melyet Kiss Szaléz ferences szerzetes és 10 mezőgazdász fiú ellen folytatott a kommunista hatalom. 1948-tól épületében a Nemezc József Mezőgazdasági Szakközépiskola és Húsipari Szakmunkásképző Intézet működött, napjainkban a Gyöngyösi Kolping Katolikus Szakközépiskola és Szakiskola található itt.

A IV. szekciót TENGELY ADRIENN előadása vezette be *A Szívárdák az Egri egyházmegyében* címmel. A történet 1919 őszére nyúlik vissza, amikor a Szív újság Gyermekrovatának „olvasógárdája” helyi autonóm közösségekbe kezdett alakulni. Az Egri Egyházmegye első Szívárdája valószínűleg Füzesabonyban jött létre 1921-ben. Szmracsányi Lajos érsek már 1922-ben körlevelében javasolta a Szívárdák megszervezését, a vallási nevelés, főleg a Jézus Szíve-tisztelet elmélyítése céljából. 1931-ben az egyházmegyei zsinat a Szívárdák szervezését a plébánosok kezéből a hitoktatók és tanítók kezébe helyezte, és kötelességévé tette. Ennek is köszönhető, hogy a mozgalom virágkora az 1930–40-es évekre tehető, amikor szinte minden plébánián működik egy szervezet. Az Egri Egyházmegye élen járt a szervezésben. A II. világháború következtében a gárdák jelentős része szétesett, az újrászerveződési törekvéseket pedig a kommunista hatalom lehetetlennítette el az iskolák államosításával, a gárda feloszlásával.

GIANONE ANDRÁS *Az Actio Catholica tevékenysége az iskolaállamosítás ellen* címet viselő előadásában arról a szülői összefogásról beszélt, ami megpróbálta megakadályozni a katolikus egyház fenntartásában lévő isko-

lák államosítását. A Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége a püspöki kar döntésére született meg, működésének keretét az Actio Catholica adta, így nem lehetett egyszerűen betiltani, mint egy egyesületet. Működésük során felléptek a tankönyv-monopóliummal szemben, tiltakoztak a kötelező hitoktatás eltörlése és az iskolák államosítása ellen. Mindezeket figyelmen kívül hagyva, a Pócspeletriben történt eseményeket felhasználva, a kommunista hatalom 1948. június 16-án megszavazta az egyházi iskolák államosítását.

A konferencia utolsó előadója BALOGH MARGIT a pócspeletri ügyről beszélt. Előadásában megrendítő képet festett a fordulat évének hangulatáról. Szemléletesen jelenítette meg az iskolák államosítása ellen fellépő szülők értekezletéből induló, az elöljáróság épülete előtt felháborodottan gyülekező falusiakat; valamint a településre egyre több rendőrt küldő és az események alakulását manipulációval figyelő, alakító és kommunikáló kommunista hatalmat. Az előadó a baleset, a statáriális per és az azt követő kivégzés utóéletéről is beszélt. Kitért Ember Judit tényfeltáró *Pócspeletri* című filmjére, majd az 1989–90-es perújrafelvételre, amikor is megállapításra került, hogy nem gyilkosság, hanem baleset okozta Takács Gábor rendőrtizedes halálát.

Az oktatás története az Egri Egyházmegyében konferencia átfogó képet nyújtott az oktatás ügyéről egyházmegyénkben a középkortól napjainkig. A témát az előadók több aspektusból járták körül. A résztvevők információt szerezhettek a *Magyar Értelmiségi Adattár*ról, a közép- és újkori peregrinációról, a hazai egyetemekről, a felekezeti iskolaszervezési stratégiákról, a falusi iskolamesterekről, az egyház iskolarendszeren belüli szakoktatásáról és az azon kívüli vallási nevelésről. A tanácskozás végén kapott helyet az a két előadás, mely a kommunista hatalom egyház és egyházi oktatás ellenes tetteit mutatta be. Nagyon informatív konferencia részesei lehettünk. Az előadások a közeljövőben kötetben is meg fognak jelenni.

(ism.: Csorba Erzsébet)

RECENZIOK

A népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon. Szerk.: Szádóczki Vera. Budapest, MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport, 2017. (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti tanulmányok, 16.) 175 old.

Az MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségi Kutatócsoport immáron egy évtizedes múltat tekint vissza. Ez idő alatt számos tanulmánykötet született, amelyeknek középpontjában a lelkiségtörténettel kapcsolatos interdiszciplináris vizsgálódások állnak. A kutatók a PPKE Magyar Irodalomtudományi Tanszékének munkatársai, de konferenciáikon rendszeresen szerepelnek más hazai és határon túli magyar nyelvű egyetemeken és más intézetek kutatói is.

A *népelemek és gyülekezeti énekek a 17. századi Magyarországon* című kötet a kutatócsoport 2016. december 1-i konferenciáján elhangzott előadásokon alapuló írásokat tartalmazza. A kiadvány a *Lelkiségtörténeti Tanulmányok* legújabb darabja, ám a sorozat több korábbi konferenciakötete szintén vizsgálta a jelenlegihez hasonló témákat. Gyülekezeti énekekkel foglalkozik a *Régi vallásos énekek és énekeskönyvek* című munka, a *Régi magyar imakönyvek és imádságok, az Irodalom és lelkiség, az Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon* című gyűjtemények, valamint Szelestey N. László önálló kötete (*Lelkiség és irodalom*) is tartalmaz a gyülekezeti énekek tematikus csoportját érintő tanulmányokat.

A kötetben – a sorozat korábbi darabjaihoz hasonlóan – az irodalomtudományi megközelítéseken túl történettudományi, zenetörténeti és néprajzi szempontú írások is fellelhetők. A többirányú tudományos megközelítés mellett azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a vizsgált énekek a különböző felekezetek számára identitásképző elemként is funkcionáltak, illetve funkcionálnak mind a mai napig. Egy katolikus számára ugyanis Kájoni Jánosnak vagy éppen a *Cantus catholicus*nek ugyanolyan fontos szerepe van, mint a protestáns kultúrkörben Szenci Molnár Albertnek. Megkülönböztetik őket a többi egyház liturgiai hagyományától, illetve a felekezeti énekkincs sajátos nemzeti változatának is tekinthetők. Tehát a kiadványnak, a tudományos szempontok mellett, létezhet nemcsak a kora újkori, hanem a jelenlegi egyházi társadalmak szempontjából is figyelembe vehető jelentősége. A kötet alfabetikus sorrendje azonban nem könnyíti meg az olvasó dolgát. Áttekinthetőbb lenne, ha a sorozat következő darabjait tematikus csoportokat rendezve szerkesztenék.

A tanulmányok nagyobb részben a katolikus felekezet identitása szempontjából fontos szerzőket, énekeskönyveket, énekeket vizsgálják. DÉKÁNY VANDA tollából ismerjük meg a Pannonhalmi Bencés Főapátságban őrzött veszprémvársányi énekeskönyv 17. századi énekeit, melyek tovább élnek az énekeskönyvben. FARMATI ANNA az első hivatalos népelemekgyűjteményben (*Cantionale catholicum, 1651*) elvégezhető mikroelemzések és mélyfúrások lehetőségeit veti fel. RÉGER ÁDÁM *Kájoni János Hymnáriumának szerkezetéhez* című tanulmánya új kontextus felől közelíti meg a szakirodalomban gyakran vizsgált csíksomlyói szerzetes munkáját. A *Lelkiségtörténeti Tanulmányok* sorozat több korábbi kötete is foglalkozott az említett versgyűjtemény egy-egy kiválasztott darabjával vagy tematikus csoportjával, de egyik sem vizsgálta a *Hymnarium* makroszerkezetét. A

szerző ezt a hiányt sikeresen pótolta tanulmányával. Régezt leginkább a gyűjtemény összeállításának módja érdekelte, melyben nagy segítséget nyújtott a kéziratához mellékelt két jegyzék. Megállapította, hogy az összeállító precíz munkát végzett, és szinte teljes egészében megismerhetjük az énekeskönyv mögött meghúzódó koncepciót.

A tanulmánykötet más írásai is foglalkoznak a *Hymnariummal*, annak további tematikus csoportjaival, illetve Kájoni János egyéb gyűjteményes munkáival. MEDGYESY S. NORBERT a nagypénteki passiók népénekeket elemzi (*Nagypénteki énekek a Kájoni-Hymnariumban: népszolozsma, stációs népének vagy korai passiójáték?*), míg KŐVÁRI RÉKA a Jézus nevééről szóló énekcsoportot vizsgálja (*A Kájoni Cantionale Jézus nevééről szóló énekcsoportjának dallamai*).

PAPP ÁGNES egy másik, a katolikusok felekezeti identitása szempontjából szintén fontos népénekgyűjteményt elemez (*A mise állandó énekei magyarul az 1674-es Cantus catholiciben*). Az 1674-ben, Sámbar Mátyás jezsuita szerzetes által kiadott *Cantus catholicivel* kapcsolatban arra a kérdésre keresi a választ, hogy tekinthető-e a magyar nyelvű mise közvetlen elődjének. Jelentősége abban áll, hogy első alkalommal szerepelnek benne magyar nyelvű miseordinárium énekek. Papp a dallamjelzések elemzését végzi el és az ebből levont következtetéseit ismerteti.

A kiadvány azonban figyelmet érdemel a protestáns felekezetek szempontjából is. H. HUBERT GABRIELLA *A 17. századi gyülekezeti énekek kutatásának új lehetőségei* című munkájának egyik legfőbb erénye, hogy összegzi a 17. századi református és lutheránus felekezet által használt énekekkel kapcsolatos eddigi eredményeket. Másrészt felvázol a jövőben a témával foglalkozni kívánó kutatók számára különböző irányokat, bemutatva, hogy milyen más diszciplínák számára tartalmazhat új lehetőségeket, illetve a saját területén belül is tisztázza a még meg nem vizsgált kérdéseket. HEVESI ANDREA *Thordai János nótajelzés-használata* című tanulmánya az unitárius felekezet kéziratosa énekeskönyvének nótajelzéseit vizsgálja, és abból von le következtetéseket a liturgiák rendjére, illetve az egyház tagjainak zenei műveltségére vonatkozóan.

Az egyes gyülekezeti énekek vagy énekcsoportok jelentősége túlmutat az egyházi kereteken. Elég, ha arra utalunk, hogy Szenci Molnár Albert zoltárköltészete, amit egyébként a kötet több darabja is megemlíti, a világi költészetre is nagy hatást gyakorolt. De ugyanitt VADAI ISTVÁN *Vásárhelyi András Mária énekéről* című munkájára is gondolhatunk. A kutató a vers eredetiségére kereste a választ. Az *Angyelnak nagyságos asszonya* kezdetű költemény a középkori magyar költészet egyik jól ismert darabja. Jelentősége a magyar világi költészettörténet szempontjából sem elhanyagolható, ugyanis Vadai István azt állítja, hogy a vers feltehetőleg eredeti alkotás, tehát nem fordítás. Kuriózum, hogy a versnek akrosztichonja és kolofonja is van, amely poétikai eljárások még ritkaságszámba mentek a magyar nyelvű költészetben a szöveg keletkezése idején. Vadai tanulmánya azért is jelentős, mert az elmúlt 40 évben keveset foglalkoztak a verssel. A tanulmány eredményei nyomán a továbbiakban érdemes lenne azt a kérdést megvizsgálni, hogy hagyományteremtő volt-e a költemény a fentebb említett eljárások tekintetében.

A szerkesztő, SZÁDOCZKI VERA tanulmánya (*Több felekezet által használt énekek a 17. századi katolikus énekeskönyvekben*) egy olyan

jelenséggel foglalkozik, amely szintén további vizsgálódásokat kívánna meg. Szám szerint tekintélyes mennyiségű énekről tudjuk, hogy azokat több felekezet is használta. Ezzel kapcsolatban az elsődleges kérdés a versek eredete. Katolikus vagy protestáns eredetűek, kik használták először és milyen változtatásokat végeztek el rajtuk? Valamint arra is külön figyelmet kell fordítani, hogy milyen alkalmakkor használt énekekről van szó, hiszen itt mutatkoznak meg a dogmatikus különbségek. A szerző azt állapította meg, hogy az úrnapi versek között nem található egyezés, hiszen ez az ünnep a protestáns felekezeteknél nem létezik. A vizsgálat egyelőre csupán három gyűjteményre terjedt ki (*Cantus catholici*, *Cantionale catholicum*, *Lyra coelestis*), így érdemes lenne további gyülekezeti- és népénekgyűjteményeket is bevonni az elemzésbe, hogy minél árnyaltabb képet kapjunk a felekezeteken való átívelés körülményeiről.

A kötet nagy erénye, hogy igyekszik a magyarországi gyülekezeti- és népének témáját nyelvileg is szélesebb körben feltárni. Ennek a törekvésnek a legjobb példája KOVÁCS ESZTER tanulmánya (*A magyarországi biblikus cseh és szlovák nyelvű énekek és versek repertóriuma és felhasználási lehetőségei*). A szerző a Magyarország területén jelen lévő szlovák kisebbség gyülekezeti énekeiről és verseiről szóló kutatásainak eredményét ismerteti, külön reflektálva a további felhasználási lehetőségekre.

A gyűjtemény azonban nem kizárólag énekekről és énekeskönyvekről szól. BALI JÁNOS munkája (*Olasz tankönyvek, német orgonák, magyar népének: templomi orgonakíséret a 17. században*) arról értekezik, hogy milyen orgonák kíséretével szólaltak meg a hazai liturgiák. Megjegyezte, hogy Magyarországon elsősorban német típusú orgonák kísérték a hazai gyülekezeti éneklést. Az orgonisták pedig elsősorban olasz tankönyvekből sajátították el az orgonáláshoz szükséges tudást.

A kötet elsődleges célja az volt, hogy a fejlődéstörténeti koncepcióval szemben alternatívát mutasson. A kitűzött célokhoz képest rengeteg előrelépés történt. Az 1800 előtti gyülekezeti- és népénekekről, énekgyűjteményekről a kötetnek köszönhetően újabb adatokat ismerhetünk meg. Noha néhány tanulmány közel áll a konferencián elhangzott előadáshoz, amennyiben fontos kérdéseket vet fel, de nem elemzi az adott problémának megfelelő terjedelemben, összességében azért megállapítható, hogy a kötet kiválóan alkalmas arra, hogy további kutatásokra ösztönözzön, valamint az egyetemi oktatásban is hasznosítani lehessen. Remélhetőleg további konferenciák, kiadványok is gazdagítani fogják a protestáns gyülekezeti énekekről, illetve katolikus népénekekről szóló ismereteinket.

(ism.: Nagy Dávid)

Németalföld emlékei Magyarországon – magyar–holland kapcsolatok. Szerk.: Bárány Attila – Fazakas Gergely Tamás – Pusztai Gábor – Takács Miklós.

Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2017. (Loci memoriae Hungaricae, 5.) 204 old.

A holland–magyar kapcsolatok kutatásának hagyománya immár több évre nyúlik vissza a magyar egyetemeken. A Debreceni Egyetem Néerlandisztika Tanszékének holland–magyar kapcsolatok kutatócsoportja 2007 óta ad intézményes keretet az ezirányú kutatói tevékenységeknek. Az első, Michiel de Ruyter és Magyarország című konferencia megrendezése is erre az időpontra tehető, melyet azóta számos további konferencia és publikáció követett (2008: *Michiel de Ruyter és Magyarország*, Magyarország és Németalföld kapcsolata c. konferencia, 2009: Holland gyermekmentő akció, Beeldvorming konferencia, 2010: *Debrecentől Amszterdamiig*, 2012: konferencia a magyar-holland kapcsolatok kora újkori történetéről, 2013: *Szumátrától az orosz frontig*, 2014: *Történetek a mélyföldről, A lehetetlenségek országa*).

A 2015-ben megrendezésre került Németalföld emléke Magyarországon – Magyar-németalföldi találkozási pontok c. konferencia szervezői között a Néerlandisztika Tanszék mellett megtalálhatjuk a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének MTA-DE Lendület *Magyarország a középkori Európában* kutatócsoportját és a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet *Magyar Emlékezhelyek* kutatócsoportját is, melyek munkatársai már többször tartottak előadásokat a Néerlandisztika Tanszék által rendezett programokon. Ennek a közös munkának az eredménye továbbá a konferencia előadásain alapuló *Németalföld emlékei Magyarországon – magyar-holland kapcsolatok* c. kötet is, melynek tanulmányairól itt közlünk rövid ismertetőket.

PÓSÁN LÁSZLÓ, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének habilit. docense *Németalföldi telepések az Árpád-kori Magyarországon* c. cikkében a Németalföldről Magyarországra érkező csoportok elnevezésének tisztázása után elemzi, hogy a telepések által használt nyelv, ill. a csoportok megnevezése hogyan őrződött meg a különböző települések nevében, majd röviden összefoglalja, milyen okok vezettek ahhoz, hogy a 11-12. század során a németalföldiek több hullámban is elhagyták otthonukat és a Kárpát-medencébe költöztek.

BÁRÁNY ATTILA, a Történelmi Intézet tanára és az MTA-DE Lendület kutatócsoport vezetője *Zsigmond király és kísérete Németalföldön – németalföldiek Magyarországon* c. írásában a Németalföld 14-15. sz. fordulója körüli hatalmi harcaiba kaphatunk betekintést, melyekben többek között Luxemburgi Zsigmond király is szerepet játszott. Emellett a tanulmány lezárásaképp a kor magyar-németalföldi kulturális kapcsolatainak főbb résztvevői is említésre kerülnek, mint például Hoeveni Goeswin holland orvos és Gelderni Sluter Lambert holland teológus.

FEHÉR KRISZTINA, a Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki karának PhD-hallgatója *Vajdahunyad és a Burgundi Hercegség építészeti kapcsolatai a 15. század közepén, különös tekintettel a boltozati vállalkozásokra* c. cikkében bemutatja, milyen építészeti hasonlóságok

fedezhető fel Hunyadi János vajdahunyadi várának „Hunyadi második építkezése” periódushoz tartozó épületrészei, valamint a burgundi hercegek dijoni palotájának Jó Fülöp-szárnya között, melyek körülbelül egy időben épültek (1453 k.). A konkrét egyezések részletezése mellett áttekintést nyújt a középkori boltozati vállindítások két fő típusának, a horizontális és vertikális boltindítások legfőbb jellemzőiről is.

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND történész *A gályarabságra ítélt prédikátorok Hollandia-képe* c. tanulmányában a gályarab prédikátorok Hollandiáról kialakult képét rekonstruálni kívánó korábbi munkáját egészíti ki Otrókocsi Fóris Ferenc és Csúzi Cseh Jakab egy-egy ismeretlen munkájának elemzésén keresztül. A Hollandia-kép árnyalásán felül kitér a lelkészek Svájcra alkotott képére is, összevetve azt a hollandokról kialakult véleménnyel. A tanulmány lezárásaképp pedig előrevetíti a kutatás egy további lehetséges irányát: az üldözött prédikátorok által kialakított Hollandia-kép hatásának vizsgálatát Erdély Hollandia-képére.

CSORBA DÁVID, a Sárospataki Református Teológiai Akadémia docense a *Néderlandikák – 17. századi kálvinista ereklyék Hollandiából* c. értekezésében az arany évszázadbéli Hollandiába utazó kálvinista magyarokat hét tipikus csoportra (utazó, arisztokrata, teológus, diplomata, tanár, mester, enciklopédista) osztotta. A hét csoport hét megtestesítő alakjának rövid életrajzi összefoglalójából egy-egy tárgyat kiemelve kívánja láttatni, hogyan változott a kálvinista magyarok Hollandia-képe a kutatott időszakban.

OLÁH RÓBERT, a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának tudományos igazgatóhelyettese „...*redux ex oris Hollandicis...*” *A németalföldi könyves műveltség emlékei a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában* c. cikkében a könyvtár gyűjteményét gazdagító, a kora újkori (16-18. sz.) holland-magyar kapcsolatokhoz köthető kiadványokat csoportosítja, néhány példányt külön kiemelve. Mindezzel célja, hogy felhívja a kutatók figyelmét a témán belüli további érdekes kutatási területekre.

RÉTHELYI ORSOLYA, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Néderlandisztika Tanszékének vezetője egy elfeledett, s egy 2015-ben megjelent képes album révén újra felfedezett eseményt, a „Magyar ablak” átadását igyekszik rekonstruálni *„Légy reménységgel: Nézz Hollandiára. / Nézz királynéjára! Nem vagy többé árva”. Vilma királynő 1923-as trónjubiléuma és a 'Magyar ablak' a holland királyi palotában* c. tanulmányában. A Vilma holland királynő részére készített ajándék 1923. decemberi átadásának részleteit korabeli holland és magyar újságcikkekre, kiadványokra, valamint visszaemlékezésekre támaszkodva foglalja össze, elemzi és tisztázza.

BOZZAY RÉKA, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének adjunktusa *Utrecht egyeteme egy festett üvegablakon keresztül* c. írásában arra keresi a választ, hogy a wittenbergi, genfi és zürichi egyetemek mellett miért épp az utrechti egyetem ábrázolására esett a választás, mikor a főépület aulájának berendezéséhez négy festett üvegablak megrendelése mellett döntött a Debreceni Egyetem. Megállja a helyét az állítás, hogy az intézet elődjének tekintett Kollégium történetét is beleértve, az utrechti volt az egyike azoknak az egyetemeknek, amelyekkel Debrecen a „legbensőségesebb összeköttetésben” volt?

PUSZTAI GÁBOR, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének vezetője *A szabadító emlékezete. Michiel de Ruyter a magyar emlékezetben* c. cikkében röviden ismerteti a Debrecenben látható gályarab-emlékoszlop felavatási ünnepségének menetét, majd összefoglalja, hogy Michiel Adriaenszoon de Ruyter, a gályarabok felszabadítójának képe hogyan változott a magyarok körében, milyen új és új szerepeket osztottak rá honfitársaink az elmúlt közel 350 évben.

BRITIG VERA, a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeum muzeológusa Zboray Ernő, a magyar és holland gyarmatok közti kulturális transzfer egyik jelentős alakjának rövid élettörténete mellett az *Emlékek Jáváról. Zboray Ernő gyűjteménye a Hopp Ferenc Ázsiai Művészeti Múzeumban* c. értekezésben felvázolja, mit tudhatott az 1930-as évek előtt a magyar nagyközönség a wayang bábokról, mielőtt Zboray saját gyűjteményét Magyarországra hozta volna, tárgyalja, hogy mit is takar pontosan a jávai wayang hagyomány, valamint, hogy milyen elrendezési elv alapján kerültek Zboray bábjai kiállításra 1931 és 1933 közt.

TAKÁCS MIKLÓS, a Debreceni Egyetem BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa *Anne Frank mint emlékezhely – A kulturális trauma és a nemzeti hovatartozás performatív megalkotása* c. tanulmányának első felében Anne Frank szerepét mutatja be a holokauszt emlékeztörténetében, majd a cikk második felében Anne naplójának szoros újraolvasása után a következő kérdésekre próbál választ adni: Minek köszönhető a naplóban elbeszélt tér transzlokalitása? Milyen performatív beszédaktus révén nyilvánítja ki Anne hovatartozását, s hogyan segíthetne mindez a mai világ menekültjeinek helyzetük megértésében?

(ism.: *Szűcs Maja*)

**Bencések Magyarországon a pártállami diktatúra idején. II.
Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában 2017.
március 24-én rendezett konferencia előadásainak szerkesztett
változata. Szerk.: Dénesi Tamás – Boros Zoltán.
Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, 2018. (Studia
ex Archivio Sancti Martini edita II.) 247 old.**

Néhány évvel ezelőtt Várszegi Asztrik – időközben emeritált – főapát ösztönzésére kezdett formálódni a bencés rend közelmúltjának történeti forrásait feltáró kutatócsoport, amelynek munkáját azóta a Pannonhalmi Főapátsági Levéltár koordinálja. Az évente megrendezett konferenciák kötetei immár sorozatot alkotnak, ami lassanként lehetővé teszi, hogy maga a szerzetesrend „az emlékezet megtisztítása” jegyében tudjon számot vetni történetének egy „veszteségekről, súlyos megpróbáltatásokról”, ám „az élet átmentéséről” is szóló korszakával (amint ennek igénye az első kötet főapáti ajánlásában megfogalmazódik). A rendi közelmúlt feltárása azonban nemcsak a szerzetesközösség számára hasznos, hanem a kommunista diktatúra egyháztörténeti vetületének jobb megismerése szempontjából is, hiszen ami a bencésekkel történt, az nem vonatkoztatható el a Rákosi- és Kádár-korszak egyházpolitikájának egészétől.

A sorozat második kötetének nyitó tanulmányában BOROS ZOLTÁN a korszak rendi archontológiájának összeállítása során szerzett tapasztalatait osztja meg az olvasókkal. A dispoziciókat, azaz a rendtagok helyezését és feladataik kijelölését 1950 után döntően befolyásolta az állam által megszabott keretszám, amit a rendi vezetés kényszerűen tudomásul vett, de szemléletében nem tett magáévá. A kutatás fontos következtetése, hogy Sárközy Pál kormányzása alatt a belső használatra szánt rendi névsorok „mindig a közösség egészére vonatkoztak, és a rendtagok között nem tettek különbséget az alapján, hogy ki hol tartózkodik, vagy hogy az állam igényt tart-e tanári szolgálataira”. Legányi Norbert főapát pedig azt az elvet követte, hogy „minden Pannonhalmán élő rendtag a konvent része, akkor is, ha nem tartozik az állam által támogatott kerethez, mint például a börtönből szabadult szerzetesek”. Az 1970-es, ’80-as évek iratai azt mutatják, hogy még a főapáti tanács tagjainak megválasztásához is az Állami Egyházügyi Hivatal előzetes hozzájárulását kellett kérni, ugyanakkor a korábbi időszakhoz képest „egyre több olyan fiatal került be a tanácsba, akik feltételezhetően vagy akár bizonyíthatóan nem álltak titkos kapcsolatban az állambiztonsági szervekkel”.

A bencés rend feletti állami gyámkodás szempontjából kulcseseménynek bizonyult az intranzigensnek bélyegzett Legányi Norbert főapát lemondatása, és a rendszerhez lojális Szennay András megválasztása. E két esemény közötti négy év (1968–1972) krónikáját adja PETES RÓBERT tanulmánya, rávilágítva a hosszan elhúzódó választási folyamat többszörös állami manipulációjára. A választás szabályait ugyan a rendi statútumok írták elő, ám azt már az ÁEH határozta meg, hogy ki rendelkezhet aktív és passzív szavazati joggal. A szerző kimutatja, hogy ez az állami beavatkozás kezdettől Szennay helyzetbe hozását szolgálta, a szerzetesközösség azonban nem adta fel könnyen autonómiájának maradékát. Amikor a tanácstalan rendi vezetés Rómától kért volna segítséget, ezt az ÁEH először azzal utasította el, hogy „a kialakult helyzetet a rend belső ügyének tekinti, és szük-

ségtelennek tartja, hogy a gátló tényezőket külső személyek vizsgálják ki”. Később aztán a Szerzetesi Kongregáció adhatott ugyan általános irányelveket, ám magát a választási procedúrát közvetlenül az ÁEH, közvetetten (ügynökei révén) a titkosrendőrség tartotta kézben. Ennek fényében „Szennay András megválasztása a kádári egyházpolitika sikereként könyvelhető el”, amint a szerző fogalmaz.

DÉNESI TAMÁS a pannonhalmi egyházmegye megszüntetésének körülményeit vizsgálja. A rend ősi kiváltságai alapján a főapát püspöki joghatóságot gyakorolt a korábbi bencés birtokok lakossága felett egészen 1951-ig, amikor az ÁEH elnöke közölte, hogy az állam „a pannonhalmi egyházmegye ordináriusának a főapátot nem fogadhatja el, mert a Magyar Népköztársaság a bencések működését csak a katolikus iskolákra engedélyezte”. Ekkor a kényszernek engedve Sárközy Pál a 13 plébánia és 5 lelkészesség kormányzását átadta a győri püspöknek, ami kánonjogilag akadályoztatásnak minősült, hiszen egy nullius apátság megszüntetése a római pápa illetékességi körébe tartozott. A plébániákon lelképásztorkodó bencések ekkor a győri egyházmegye kötelékébe kerültek, egyúttal a pannonhalmi rendi főiskola sem működhetett tovább egyházmegyei szemináriumként. Mindennek ellenére később Legányi Norbert főapát kötelességének érezte, hogy a kis egyházmegye papjaival és híveivel kapcsolatot tartson. A területi apátság visszaállítására azonban csak 1989-ben nyílt lehetőség.

A pannonhalmi egyházmegye távoli exklávéja volt a Trianon után Csehszlovákiához csatolt Deáki plébániája, melynek 1918 és 1970 közötti történetét dolgozta fel KERESZTES CSABA. Deáki bencés szempontból különleges helyszín, mivel Szent István óta rendi birtok volt, temploma pedig jeles műemlék. A szerző nemcsak a bencés plébánosok itteni tevékenységét mutatja be, hanem a magyar-szlovák „lakosságcsereből” adódó pasztorációs kihívásokat is. A falu jeles szülőtte volt Serédi Jusztinián bencés bíboros-prímás, aki az első bécsi döntés után saját kezébe vette az ősi templom restaurálásának ügyét. A tanulmány erre nézve is számos új információval szolgál, mint ahogy a rendi birtok sorsát is nyomon követi.

A plébániai pasztoráció áll MÓZESSY GERGELY tanulmányának fókuszában, azoknak a kereten kívülre került bencéseknek (rendi szóeleménnyel: „kincéseknek”) a pályafutását vizsgálva, akik a székesfehérvári egyházmegyébe kerültek át. Ehhez a kiindulópontot a csepeli bencés gimnázium létrehozása jelentette 1945-ben, amit az iskolaállamosítás után egy bencés háttérű plébánia szervezése követett. Ez azonban átmeneti lehetőségnek bizonyult, mert a bencéseket hamarosan kitiltották Csepelről a következő indokkal: „1945-ben a jobboldali szociáldemokraták támogatásával bencés papok települtek ide azzal, hogy gimnáziumot tartanak fenn. A letelepedés indokai akkor is mesterségesen felállított, a klérus terjeszkedését elősegíteni hivatott ürügyek voltak, amelyek azóta véglegesen megszűntek”. A szerzetesek ezután különböző plébániákon működtek, immár egyházmegyei keretben. Szociográfiai mélységű az a függelékben közölt írás, melyet Kapcsándi Zsigmond csobánkai plébános vetett papírra 1976-ban a cigánység lelképásztori gondozása során szerzett tapasztalatairól.

A Pannonhalmi Bencés Gimnázium diákjainak társadalmi hátterét elemzi RING ORSOLYA, az úgynevezett „egyházmegyei támogatottak” csoportjának jellemzőit vizsgálva 1955 és 1972 között. Olyan diákokról van szó, akiket a világi papság ajánlott be a gimnáziumba saját egyházmegyéje

papi utánpótlásának reményében. Ez a körülmény rávilágít arra, hogy a megmaradt egyházi gimnáziumok – nemcsak a bencés, hanem a piarista és ferences iskolák is – pótolni igyekeztek a megszüntetett kieszemináriumokat, melyek a püspöki székhelyeken a középiskolás papnövendékek nevelését szolgálták. A tanulmány a pannonhalmi gimnázium iratai alapján arra keresi a választ, hogy ezek a diákok milyen társadalmi háttérből érkeztek, s milyen motivációk állhattak szüleik iskoláztatási stratégiái mögött. A szerző megállapítása szerint „az egyházmegyei támogatással Pannonhalmán tanuló diákok nagy része mezőgazdasági fizikai dolgozó és szakmunkás családból került ki, számukra egyértelmű felfelé mobilitást jelentett már az érettségi megszerzése is, az egyházi pálya pedig még komolyabb kitérés lehetőséget nyújtott”. Mindez nem vonatkoztatható el a vidéki társadalomnak attól a radikális átalakulásától, mely a kommunista diktatúra erőszakos társadalompolitikájának következménye volt.

Pannonhalma „mikrokozmoszán” belül sajátos szint képviselt a szociális otthon, ahová nemcsak öreg szerzetesek kerültek a felosztatott rendekből, hanem olyanok is, akiknek az apátság végső soron kényszertartózkodási helye lett. GILÁNYI MAGDOLNA egy domonkos szerzetes, Bőle Kornél naplójegyzetei alapján nyújt bepillantást a Pannonhalmi Szociális Otthon falai mögé. Bőle a szombathelyi püspök – állami nyomásra megfogalmazott – „kérésére” költözött Pannonhalmára, ahol igyekezett megőrizni több évtizede megszokott napirendjét. Ez nem ment nehézségek nélkül, tekintettel a rendszer ellenségeivé nyilvánított szerzetesek karakterbeli különbözőségeire és a zsúfoltságra. A páter lejegyzett álmai tanúskodnak arról, hogy „az éjszakák engedtek bejárást a rend egykori kolostoraiba, ekkor térhettek vissza az elhunyt rendtársak, ekkor ismétlődhetek meg az egykor átélt pillanatok, ekkor ölthették fel Szent Domonkos fiainak fehér habitusát”.

VÖRÖS GÉZA a politikai rendőrség első próbálkozásait rekonstruálja a bencés rendbe történő beépülésre a fennmaradt, erősen hiányos forrásanyag alapján. 1948-ból van erről az első, áttételes adat, 1949-től lehet datálni a beszerzési kísérleteket, 1954-től az állambiztonsági szempontból sikeres beszerzéseket. Ezekre a szerző értékelése szerint azért volt szükség, mert „a rend nyugati kapcsolatainak feltérképezése nem tűnt megvalósíthatónak ügynökség alkalmazása nélkül”. Az egyik első – utóbb eredménytelennek bizonyult – beszerzéskor a megsarolt szerzetesnek ezt kellett írásba adnia: „kijelentem, hogy a magyar köztársaság és a magyar katolikus egyház megegyezése érdekében felajánlom nem nyilvános tevékenységemet a Belügyminisztérium Államvédelmi hatósága számára a magam területén”. A tanulmányból az is kiderül, hogy az 1956 előtti beszerzésekből csak egy bizonyult „időtállóknak”, a többiek különböző módon szabadulni tudtak a titkosrendőrség hálójából.

Szintén állambiztonsági forrásokat használ fel BANDI ISTVÁN az esztergomi bencés tanári kar 1948/50 utáni életútjának vizsgálatához. A szerző azonban leszögezi, hogy „az átvizsgált iratok jellegüknél fogva egyoldalú képet tükröznek a szóban forgó rendtagokról, hiszen a diktatúra működését szolgáló intézmény szabályai szerint keletkeztek”. Ebből következően „a vizsgált állambiztonsági forrásanyag nem tud teljes képet nyújtani... az egyéni életsorsokról, de kiegészíthet más természetű forrásokat”. Az esztergomi tanárok közül volt, aki a rendi vezetés csúcsára jutott (Monsberger

Ulrik kormányzó perjel), s voltak, akik a titkosrendőrség ügynökei lettek. Velük tudták megvalósítani a leghatékonyabb „együtműködést” a főapátságban, feladatuk az információadás mellett a bomlasztás és befolyásolás lett.

A kötet utolsó tanulmánya a bencés rendre vonatkozó megyei rendőrségi összefoglaló jelentéseket elemzi a hetvenes, nyolcvanas évekből. SOÓS VIKTOR ATTILA egy eddig nem kutatott forráscsoportot tesz vizsgálat tárgyává, amely jól illusztrálja, hogy az állambiztonság megyei részlege, együtműködve az ÁEH munkatársaival milyen módszereket alkalmazott a befolyásolásra, bomlasztásra a legális egyházi intézményekben, illetve az illegálisnak minősülő közösségekben. A szerző szerint Győr-Sopron megyében „speciális, eddigi ismereteink szerint egyedülálló együtműködés volt az ÁEH és a BM között”. Bár a vizsgált jelentésekbe „konkrét ügyek alig kerültek, ugyanakkor folyamatok, mozgások szempontjából átfogó képet adnak számunkra”. Így például arról, hogy a bencés rend – dacára a rendszerhez lojális vezetésének – a korszak vége felé sem kevésbé állt az állambiztonság célkeresztjében, mint korábban.

A kötetben összegyűjtött tanulmányok, miközben szerzőik egy-egy részletkérdés forrásokon alapuló és tárgyilagos elemzését nyújtják, összességében azt a benyomást erősítik meg az olvasóban, hogy a totalitárius diktatúra viszonyai között egy viszonylag zárt szerzetesi közösség sem tudta magát kivonni a kommunista egyházpolitika káros hatásai alól, ugyanakkor a szerzetesek akkor sem voltak hajlandók elszigetelődni az őket körülvevő társadalomtól, amikor a hatalomnak éppen ez állt volna érdekében.

(ism.: Gárdonyi Máté)

Bencések Magyarországon a pártállami diktatúra idején. III. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában 2018. április 13-án rendezett konferencia előadásainak szerkesztett változata. Szerk.: Dénesi Tamás – Boros Zoltán. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, 2018. (Studia ex Archivio Sancti Martini edita III.) 282 old.

Egy sorozat harmadik kötetéről lévén szó, a már reflektált előzmények felidézése nélkül, in medias res indítható a szemlélés.

PETES RÓBERT: *Szerzetesi megújulás Pannonhalmán a II. Vatikáni Zsinat fényében. Az 1969–1971-es rendi nagykáptalan.* Legányi Norbert főapát részt vett a II. Vatikáni Zsinat 3. ülészakán (1964. szeptember – december), amely összességében majd egy év múltán ér véget. A megújulásra ösztönző zsinati szellem (egyik) következménye, hogy Norbert főapát 1968 nyarán 140 kérdést küldött szét az összehívandó nagykáptalan százfőnyi közösségének, így téve őket közreműködővé az új bencés státútum megszületésében. 1969 márciusától Tihanyi Bánk választott promótor vezetésével a megtárgyalandó témakörök munkabizottságait életre hívta kezdték a munkát. Közben azonban Legányi Norbert tisztétől megvált, elhagyta Szent Márton hegyét, s 1969 nyarán Monsberger Ulrik kormányzó perjelsége alatt kezdődött a nagykáptalan első összejövetele. 1970. augusztus végéig további öt ülészakon tárgyalták meg a témacsoportokat. Döntés

Ulrik kormányzó perjel), s voltak, akik a titkosrendőrség ügynökei lettek. Velük tudták megvalósítani a leghatékonyabb „együtműködést” a főapátságban, feladatuk az információadás mellett a bomlasztás és befolyásolás lett.

A kötet utolsó tanulmánya a bencés rendre vonatkozó megyei rendőrségi összefoglaló jelentéseket elemzi a hetvenes, nyolcvanas évekből. SOÓS VIKTOR ATTILA egy eddig nem kutatott forráscsoportot tesz vizsgálat tárgyává, amely jól illusztrálja, hogy az állambiztonság megyei részlege, együtműködve az ÁEH munkatársaival milyen módszereket alkalmazott a befolyásolásra, bomlasztásra a legális egyházi intézményekben, illetve az illegálisnak minősülő közösségekben. A szerző szerint Győr-Sopron megyében „speciális, eddigi ismereteink szerint egyedülálló együtműködés volt az ÁEH és a BM között”. Bár a vizsgált jelentésekbe „konkrét ügyek alig kerültek, ugyanakkor folyamatok, mozgások szempontjából átfogó képet adnak számunkra”. Így például arról, hogy a bencés rend – dacára a rendszerhez lojális vezetésének – a korszak vége felé sem kevésbé állt az állambiztonság célkeresztjében, mint korábban.

A kötetben összegyűjtött tanulmányok, miközben szerzőik egy-egy részletkérdés forrásokon alapuló és tárgyilagos elemzését nyújtják, összességében azt a benyomást erősítik meg az olvasóban, hogy a totalitárius diktatúra viszonyai között egy viszonylag zárt szerzetesi közösség sem tudta magát kivonni a kommunista egyházpolitika káros hatásai alól, ugyanakkor a szerzetesek akkor sem voltak hajlandók elszigetelődni az őket körülvevő társadalomtól, amikor a hatalomnak éppen ez állt volna érdekében.

(ism.: Gárdonyi Máté)

Bencések Magyarországon a pártállami diktatúra idején. III. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában 2018. április 13-án rendezett konferencia előadásainak szerkesztett változata. Szerk.: Dénesi Tamás – Boros Zoltán. Pannonhalma, Pannonhalmi Főapátsági Levéltár, 2018. (Studia ex Archivio Sancti Martini edita III.) 282 old.

Egy sorozat harmadik kötetéről lévén szó, a már reflektált előzmények felidézése nélkül, in medias res indítható a szemlélés.

PETES RÓBERT: *Szerzetesi megújulás Pannonhalmán a II. Vatikáni Zsinat fényében. Az 1969–1971-es rendi nagykáptalan.* Legányi Norbert főapát részt vett a II. Vatikáni Zsinat 3. ülészakán (1964. szeptember – december), amely összességében majd egy év múltán ér véget. A megújulásra ösztönző zsinati szellem (egyik) következménye, hogy Norbert főapát 1968 nyarán 140 kérdést küldött szét az összehívandó nagykáptalan százfőnyi közösségének, így téve őket közreműködővé az új bencés státútum megszületésében. 1969 márciusától Tihanyi Bánk választott promótor vezetésével a megtárgyalandó témakörök munkabizottságait életre hívta kezdték a munkát. Közben azonban Legányi Norbert tisztétől megvált, elhagyta Szent Márton hegyét, s 1969 nyarán Monsberger Ulrik kormányzó perjelsége alatt kezdődött a nagykáptalan első összejövele. 1970. augusztus végéig további öt ülészakon tárgyalták meg a témacsoportokat. Döntés

született a magyar nyelvű imádkozásról, a főpáti tisztség hosszáról és annak „területi kompetenciájáról” – az a magyar rendtartományra terjed ki –, miközben ekkoriban több bencés habitusú fogadalmast tartottak számon az ország határain kívül, mint a hazai létszám. Az elfogadott új statútumot a Szentszék 1972 januárjában hitelesítette, s két hónappal később az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) is „áldását adta” rá. A perjeli és a többi rendi dokumentáció gondos feltárása mellett Petes Róbert nem mulasztja el hasznosítani az állambiztonság helyi fürkészeitől fennmaradt sub rosa információcsokrot sem, így mintegy színe és visszája forrásduplikátumból rekonstruálja az akkori bencés nagykáptalan krónikáját.

DÉNESI TAMÁS – VÁRSZEGI ASZTRIK: *A laikus szerzetesi intézmény Pannonhalmán (1945–1987)*. Rendtörténeti előzményekre visszatekintve térnek rá a szerzők arra, hogy 1945 tavaszán – a földbirtoklás gyökeres átalakulására is tekintettel – Kelemen Krizosztom főpát iniciatívájára újra fontolóra vették a laikus testvéri intézmény felélesztését. Hónapokon át disputáltak erről a konventben és azon kívül is, mígnem nekiláttak a lélekalászatnak: részben személyes ajánlásokra támaszkodva, részben pedig nyílt hirdetésekre jelentkezők „előszűrésével” választották ki az új világi testvéreket. Noha a felvétel kritériumai tudhatók voltak, számos olyan – hátrányos helyzetű (állástalan, túlkoros vagy beteg) – kiségzisztencia próbált így megélhetésre lenni, aki a lelkeségi elhívattatás szempontját sokadrangúnak gondolta. (A háborús évek vérzivatarát túlélők esetében aligha van ezen csodálkoznivaló.) Ezek után a fogadalomtétel időrendje szerint idéződik meg a lapokon mintegy két tucatnyi világi testvér mindegyike. Személyes „polgári” alapadataiktól kezdődően pannonthalmi foglalkoztatási területeiken át, esetleges eltávozásukon túl halálukig követve nyomon sorukat. Csak három személyt említve utalok az életpályák változatosságára. A világi testvérek jelentkező Cziráki Lászlót a kétkezi szolgálat helyett a „szellemi munka” felé térítették el, s lett belőle a bencés gimnázium nagy respektusú tanáregyénisége. Aki Ugron Bánffy Istvánnak csak a nevét olvasva is nemesi, ráadásul erdélyi nemesi pedigrére asszociál, bizony ráhibázott a rangvesztett eredetre. Krisztusi korba lépve, 1961-ben került Pannonhalmára, s lett belőle szűk keresztmetszetet enyhítő „mindenes” kiségitő testvér: a házgondnokságtól a konyhán és a kertészetben át volt takarító, raktáros vagy éppen a sekrestyében foglalkoztatott. 2005-ben bekövetkezett haláláig volt Szent Márton hegyének laikus jolly jokere. Valamivel problémásabb esetként kerül szóba Tumpek Timót testvér. Azért akadt gond vele – nem rendi előjáróinak –, merthogy az elektronikához is konyított, s műszaki karbantartó munkavégzése közepette visszatérően kigyomlálta a főpáti telefon ikervezetékét, ami a titkosszolgálati lehallgatást szolgálta. No, őt – a nagyobb bajt megelőzendő – jobbnak látszott kimenekíteni Sao Paulóba, a bencések dél-amerikai rendházába. 2003 tavaszán – 75 évesen – jószerivel meghalni tért vissza Pannonhalmára.

Aligha bencés inspirációra bár, de a világi szerzet hamarosan szélesebb értelmezésben is alakot ölt a katolikus elhivatottság körében a második világháború utáni években. XII. Pius pápa 1947 februárjában bocsátja útjára *Provida Mater* kezdetű apostoli konstitúcióját az ún. Világi Intézményekről. (Egy év múlva adja közre ezt magyarul is a Szent István Társulat, Bánk József – későbbi váci püspök, illetve egeri érsek – értő tolmácsolásában.) Nem sok idővel később válik szívszorongatóan világossá, hogy a

vasfüggöny mögött „államfogságra” ítéltetett társadalmakban – a szerzetes és apácarendek feloszlata nyomán – sokak számára jelentett „kapaszzkodót” e világi fraternitás ügyének újrakonstituálása. Nem is elsősorban a szorongattatások közepette mégiscsak működni hagyott bencés habitusúak számára. Ugyanennek egy másik változatát boncolgatja a kötet következő írása.

WIRTHNÉ DIERA BERNADETT: *Az oblatusi intézmény vezetői a diktatúra éveiben.* Az oblatusi intézmény rendi újrázása a 20. században Szunyogh Xavér páter nevéhez köthető. Magyar viszonylatban a Trianonnal terhelt eklézsia renovanda vonulatába illeszthető. Most vizsgált korszakunkra vonatkozó története így is csak emlékkép-foszlányokként rekonstruálható, merthogy 1950 után ismét a tilalmas kategóriájába soroltatott az elhívásos hitmegélés, s emiatt tradicionális regisztrálásuk a lelki vezetést vállaló fejére éppúgy bajt hozott volna, mint magukra az elköteleződést fogadalommal megerősítő férfiakra és nőkre. Ebben nem az a krónikába illő, hogy az újr alapítás legitimálása után – 1944-ig – hétszáz főre emelkedett a benedeki habitus „világi rendjének” elkötelezettek száma, hanem az, hogy a század második felének tilalmas, „katakomba” viszonyai közepette is közel háromszázan vállalták az illegális, egyéni közösséghez-csatlakozást. A szerzői bűvárkodás érdeme ennek regisztrálása, és az oblatciót fogadó atyák nevesítése: Xavér atya mellett Linzer Szilád, Szigeti Rajnald, Sárközy Pál, Legányi Norbert. Szunyogh Xavér esetében erősen valószínűsíthető, hogy az oblatá-közösség gondozása is belejátszott 1961-es letartóztatásába és elítélésébe, belekeverve az ún. Fekete Hollók elleni korabeli hajtóvadászatba.

SCHILDE RENÉ: *A pannonhalmi perjeli naplók történeti forrásértéke.* (1945–1979) „A perjeli naplók a historia domusok szerepét töltik be a magyar bencés közösségek belső életének dokumentálásában” – rögzíti írása elején a szerző. Egy oldallal később a következőt olvashatjuk: „Sárközy Pál főapát úr 1953 tavaszán úgy intézkedett, hogy az eredeti perjeli naplót Legányi Norbert perjel égesse el. A legfontosabb részeket Csóka Lajos újra beírta ebbe a könyvbe 1952-ig. 1952-től perjel írta át. A piros tintás részeket 1968-ban írtam be. Legányi Norbert főapát”. A visszamenőleges napló-csonkítás ténye, ideje és – általánosságban – oka is egyértelmű: testületi önvédelem. „A kommunista diktatúra hatóságai kezébe kerülve fegyverként, bizonyítékként szolgálhatott volna.” Schilde René a kiegészítő dokumentálással sem fukarkodik, midőn Legányi Norbert takarékos tényrögzítése ellenére is beszédes, 1953-ra vonatkozó zárszámadásából idéz: „A rendtársak közül egy a Szovjetunióban (Oloffson Placid), kettő (Kováts Arisztid és Sólymos Szilveszter) az országos börtönben fogoly, kettő (Maros Cirjék és Pálffy Aurél) vizsgálati fogoly.” Továbbra is megfektetésre vár viszont Sárközy főapát közelebbi – ott és akkor – motivációja a historia domus csonkolásos felülírására. „1953 tavasza” a vasfüggönyön innen élőknek köztörténeti mementóként elsőre Sztálin halálát juttatja eszébe. Rendszerszinten óriási felhajtás: „érdemeinek” törvénybe vésése, krokodilkönnyes, vöröskárpitos temetési pompa árnyékában dülő huzakodás az új No.1 sarzsiért. Nem manifestált, inkább csak amorf közérzületként ébredező „korszakzáró” ábrándozás. E fontolgatások közepette juthatott arra a pannonhalmi főapát, hogy a kommunista imperátor halála az addig megtapasztaltnál is kiszámíthatatlanabb anarchiába zúrzavaroso-

dik, s még esztelenebb atrocitások gerjedhetnek az istenhívők rovására? Nem először fordulna elő, hogy a trónutódlási csetepatékban – ekkor is – az obligón kívüliek húzzák a rövidebbet... (Ez az év második felében a lengyel püspökök elleni újabb elhurcolás-hullámban, illetve Bulgáriában egy 40 egyházi személy elleni perben realizálódott.) Sárközy főapát (egyik) 1953 eleji közvetlen tapasztalata ekkor, hogy elmaradt a magyar püspökkari konferenciákról a Hejcére száműzött Pétery József váci megyéspüspök. Noha 1948 és 1952 között is fölösen elég kriminális attak érte a hazai klerikus társadalmat, s eközben maradt a bencés kongregáció a szorongattatva megtűrt kevesek egyike, alighanem Sztálin halála lehetett a közvetlen imperatívusz a perjeli napló szelektált újraíratására.

BOROS ZOLTÁN: *Bencések a szombathelyi egyházmegyében*. Konkrét tárgymegjelölés, szabatos, minuciózus múltidézés a – „Mentsük, ami menthető!” – csendes szolidaritásról. A celldömölki monostor Jándi Bernardin apáttal, illetve a kőszegi bencés gimnázium és rendház Szigeti Ábel házfőnök vezetése alatt helyben maradvá éli túl az 1945 eleji „frontátvonulást”, ideértve intézményeik átmeneti menekültszállássá, hadikórházzá tételét is. A háború utáni rendi regenerálódás 1948 nyarán ért véget az egyházi iskolák államosítása következtében. A főapát és a szombathelyi megyéspüspök azonnal konzultálni kezdett, s Kovács Sándor mindazon bencés testvért el tudja helyezni egyházmegyes diszpozíciókba, akik ordináriusi főhatóságán belül kívántak maradni. A szerző egyénenként veszi számba az így folytatólagosan szolgáló rendtársakat, s azokat is, akik előrehaladott koruk miatt a pannonhalmi befogadást választották, vagy – mint a kőszegi rendház 1949-es fokozatos állami kisajátítása miatt – rokonaikhoz települtek. A kőszegiek négy szerzetesének 1950. június 12-re virradó éjszakán Szolnokra történt internálása mellett szól arról is, hogy Vas megye többi rendházából mikor és hány más habitusú testvért, illetve nővért hurcoltak el e nyári hónapokban Szentgotthárdról, Kőszegről és a megyeszékhely Szombathelyről. Az állam által végül 1950 késő nyarán kikényszerített „megegyezést” követően jutott enyészetre a celldömölki apátság is. „Az utolsó dömölki apát, Jándi Bernardin 1950. szeptember 20-án költözött át a főmonostorba.”

Nincs mód mindenkit név szerint említeni Boros Zoltán sorsidézó elbeszélésének áradásából. A hosszabban bemutatottak közül Sólymos Szilveszter azért kapta – rendtársaihoz képest – a legsúlyosabb, életfogytig szóló börtönbüntetést 1951 végén, mert két egykori diákja lebukott, miközben illegális külföldre meneküléssel próbálkoztak. Öt év alatt belülről tanulmányozhatta az ÁVH felügyelte börtönök többségét, hogy 1956. október végén a váci rabszabadítás révén kerüljön ki a „bebádogozott ablakú” országos fegyházból. Ugyanonnan ekkor rajta kívül további 11 egyházmegyes pap és 26 szerzetes szabadult. Ugyancsak 1951 végétől számítva egy évtizeden át az ÁEH lankadatlan hübrisze gondoskodott Kovács Tóbiás folyamatos hányattatásáról, hogy 1961-ben lényegében meghalni „engedjék vissza” Pannonhalmára. Többi társuk változatos Via Dolorosa zarándoklatáért tessék kézbe venni a tanulmányt! A hitvallók mellett Boros a kor papi békemozgalmába elbitangolt, s ennek fejében a stallumokkal honorált karriert csinálókat sem mulasztja el lajtromba venni, de rájuk ezúttal nem térek ki.

SOÓS VIKTOR ATTILA: *Új ember egy új lap élén*. A szerző kiterjedt hivatkozási apparátust felvonultatva mutatja be Pénzes Balduin életútját és főszerkesztői tevékenységét az *Új Ember* élén. Az 1936-os pappá szentelést követő évtizedben inkább literátor, irodalomtörténész pályát sejtet munkássága. Ehhez képest fordul sora – az ország egészével egyetemben – 1945-ben, s lesz az engedélyt szerzett (kapott!), katolikus hetilap főszerkesztője. Mondhatnók Benjáminként, merthogy olyan patinás nevek viselői bábáskodtak az alapítás körül, mint Sík Sándor, Mihalovics Zsigmond, Radó Polikárp, Mihelics Vid – és többeket elhagytam a felsorolásból. Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát Pénzes támogatásán túl vetette papírra, hogy az *Új Ember* „nem egyszerűen rendi ügy, hanem valósággal magyar katolikus közügy”. A később felállítandó szerkesztőbizottságba pedig olyan neveket ajánlottak, mint Badalik Bertalan (akkoriban) domonkos perjel, Endrédy Vendel a ciszterciek zirci apátja vagy Borbély István, a magyar jezsuita rendtartomány provinciálisa. 1948 végéig Mindszenty József, elítélése után pedig Czapik Gyula igyekezett „pártfogolnitávirányítani” a lapot. Az egri érsek pártvezetéssel ápoltságának része volt abban, hogy az *Új Ember* – kellő kompromisszumok árán és masszív állambiztonsági behálózottság közepette – a legridegebb egyház-üldözés éveiben is fennmaradhatott. Tágabb egyház- és rendszertörténeti közegbe helyezést kívánna, hogyan volt módja Pénzes Balduinnak mindenkor az éppen szabadlábbon hagyott püspökkari ordiáriusokkal megtalálni a „közös hangot”, s az sem csak sajtótörténeti unikum, hogy nevezett 1945-től harmincöt éven át, 1980-ig – ekkor bekövetkezett haláláig – állhatott az *Új Ember* élén.

SZABÓ CSABA: *Egy „kereten kívüli” szerzetesi ház*. A kelenföldi Szent Szabina kápolna, majd (mellette) a Bencés Tanulmányi Ház története, az ott szolgálatot teljesítő plébánosokkal, szerzetesekkel. Egy, a 18. század végén telepített németek magukkal hozott kőkereszt-pléhkrisztus „venyigéje” fakad hajtássá, majd lugassá a dél-budai dombvidéken, hogy előbb kápolna épüljön a hívek adakozásából, majd a pártállami szorongattatás utolsó – már enyhülő – évtizedében jöjjön létre egy új, kereten kívüli bencés szerzetesi ház. Felidézi a szerző a házépítés vesződéses történetét, rövid curriculummal az ott szolgálók mindegyikét, a „plébánia” gazdálkodását. Szabó részletesen követi nyomon Szunyogh Xavér életét és munkásságát, amiből most csak egy mozzanatot exponálok: az „oltárfordítást”. Xavér atya és elődje, Körmendi Béla közös szolgálata idején kerül a Szent Szabinába a világháború után az első szembenéző oltár. „Ezzel lényegében évtizedekkel megelőzve a II. Vatikáni Zsinat liturgikus határozatait.”

CÚTHNÉ GYÓNI ESZTER: *„Rieger József” fedőnevű ügynök jelenti*. A címbeli fedőnév Kapuy Vitál bencés szerzetes (jelentés) írói álneve az 1950-es években, az 1960-as évek elejéig. Utána „Marosi Zoltán” álnévre magyarosított, változatlan szorgalommal dolgozva tovább saját rendtársaira, monostorára, illetve a győri bencés gimnáziumra. De a baj – és az ügynök – nem jár egyedül. Valójában a titkosszolgálatok bencés ügynökhálózatát tárja elénk Gyóni Eszter. A „két urat szolgálókból” kitelt egy kosárlabda csapat, amihez alkalmasint egy-két cserejátékos is társult. További jellemzőjük volt, hogy tartótisztjeik célfeladatainak teljesítése közben/mellett, egymásról is informálták a céget, illetve jelentéseik „valóságtartalmát” az ugyanazon közegben mozgó rendtársaikkal kontrolláltatták.

BANDI ISTVÁN: *Az 1960-as években alkalmazott fiatalok történeti vizsgálata*. A cím rögzíti a vizsgálat célját. A szerző – a kötet tematikájához igazodva – a győri bencés gimnáziumban akad egy 18 év alatti diák sikeres informatori beszerzésére, illetve az ő konspirált közreműködésével „realizált” ügyre. A leírásból kiderül, hogy egy fiatal, ambiciózus – mindenáron bizonyítani akaró – állambiztonsági káder karrierépítésének lett ez a része. Sokkal inkább róla, semmint a diákügynökről szól az erősen moralizáló felhangú elbeszélés. Az írásnak leginkább a – „kitekintés” – záró része tanulságos, amelyből kiderül, hogy a korabeli Romániában, illetve az NDK-ban valóban légiónyi létszámú iskoláskorú fiatalot foglalkoztatott az illető ország titkosszolgálat.

SOMORJAI ÁDÁM: *Polgár Vilmos bencés működése Nyugaton, 1957–1974*. Aki kézbe veszi/vette a kötetet, joggal teheti szövé, hogy csaltam az írások közlési rend szerinti megidézésével. Két okból is. Egyrészt azért, mert Somorjai Ádám tanulmánya a magam záró észrevételeihez segíti az átkötést. Másrészt azért, mert esetében minden „hagyományos recenziálástól” el kell álljak. Lehetetlen tömörítve érzékeltetni annak – majdhogynem parttalan – gazdagságát, sokszínűségét. Még akkor is, ha ehhez fel kellett rúgnia a konferencia-referátumok – mindig önkorlátozást jelentő – műfaját és annak időkorlátozóra nyesegetett terjedelmét. Mi több, azt a csalafintaságot is elkövette, hogy egy 12 oldalas *Függelékkel* egészítette ki a 24 oldalas tanulmányt, elnyerve ezzel a kötet legterjedelmesebb írása címet. No, ezt nem fogom itt és most előbűvészkedni, de két kiválasztott idézet-blokk kellően ösztönözheti a nagyérdeműt, hogy végigrágja magát a szöveg egészén. Megéri rászánni az időt, a mellé dukáló dupla presszó vagy pár deci jobbfajta vörösbor lassú kortyolgatása közben. De lássuk a citálásra kiszemelt részeket:

„Polgár Vilmos egész külföldi életében harcolt. Így a magyarországi állambiztonsági szervek ellen, nagybátyja, Szalay Jeromos ellen, a bécsi skót bencések, a két bécsi nuncius, a Vatikáni Államtitkárság ellen, továbbá elöljárója, Békés Gellért ellen, hogy – a maga értelmezése szerint – helyreállítsa a nyugati bencés intézmények jogkövetését. [...] Mire véghezvitte, szinte mindenütt persona non gratává vált. [...] Ráment egészsége és élete. [...] Megteremtette magának Pannonhalmát Nyugaton. [...] Eredményei jelentősek, de azokat nem ő, hanem kortársai és főleg az utókor élvezi.” (167. p.)

„Pártállami árnya elkísérte Bécsbe is, ahol nem bíztak benne, főleg vehemenciája miatt. [...] Peichl bécsi bencés apát őt kommunista ügynöknek tartotta. [...] Az adott kor körülményei között dolgozott, nem saját érdekét nézte, hanem azét a szűkebb és tágabb közösségét, amelyhez tartozott.”

Somorjai Ádám Petes Róberttől veszi át és egyetértően idézi, hogy „a rend közelmúltjának ez az epizódja jól rávilágít arra, hogy nem írható le az egyház történetének ez a szakasza pusztán olyan sémák alapján, amelyek tanúságtevők és kollaboránsok csoportjára osztják annak tagjait.” (166–168. p.)

Azonnal a fentebbi két szerzőhöz csatlakozom, mert ez lett volna a kötet egészéhez fűzött első észrevételem. Egy kiegészítéssel, amire áll a vásári bon mot, hogy „minden kupec a maga lovát dicséri”. Az írásokban gyakorta

idézett/hivatkozott titkosszolgálati iratok, összes bornírtságuk ellenére megőriztek olyan adalékokat, amelyek segíthetik – jelen esetben – az eklézsiák, rendek okadatoltabb múltidézését. Még akkor is, ha úgy hiányozhat az egyháztörténetnek ez a kifecamodott-kiherélt, csak az árnyoldalt vizslató irategyüttes, mint ahogy Esterházy Péternek hiányzott a *Harmónia* megírása után a *Javított kiadás* diszharmóniája. De hát, „oly korban éltünk”, s mégiscsak a jin és jang két felének ötvözetéből kerekedik ki e földi világ-mindenség. Vesződéses ebbe az ötvösmesterségbe beletanulni, ám hozadéka miatt – nem anyagi szempontból méricskélve – talán megéri.

A kötet a második világháború végétől a Kádár-rendszer alkonyáig, Serédi Jusztiniántól Lékai Lászlóig, Kelemen Krizosztomtól Szennay Andrásig fogja át a pannon bencések-kincések történetét. A honi és a külhoni szétszórattatás közepette tárul fel a patchworkszerű töredezettség és a szívós-szerves közösségi kohézió panorámája. Csak egy-egy rendtörténeti szituáció kapcsán sejklik fel az olvasóban, hogy e fraternitást is a II. Vatikáni Zsinat nyomán kezdte átjárni a modern világra nyitást inspiráló „friss szelőlő”, vagy ott már autochton helyi fuvallatok kezdték oszlatni a tömjénfüstös áporodottságot? (Ahhoz képest, hogy az egyházmegyés klerikus hierarchia magyar földön mintha a zsinat után is hezitálva-megkésve interiorizálta volna a konfesszionális „új időknek új dalait.”)

Ilyen jellegű – tág tematikájú és sokszereplős – gyűjteményes kötetek esetében a névmutató elmaradása manapság már rosszalló megjegyzést szokott kiváltani, meglepte pedig inkább evidencia, semmint erény. A három kötet *Összevont névmutatója* viszont több mint regiszter, majdhogynem tanulságos „zárszó”. Abban nincs meglepő, hogy az említési gyakoriságot illetően Legányi Norbert és Sárközy Pál főapátok „viszik el a pálmát.” Az már inkább korszakszimptóma, hogy utánuk egy több álnéven is jelentő, munkadoszsiék sorának teleírásában fáradhatatlan fürkész, Kapuy Vitál fusson be dobogós helyen az említettség lajstromában. Ennél fontosabb viszont az, amivel e sorozatzáró harmadik kötet megerősíti előzmény társait. Nevezetesen, hogy a többkötetes vállalkozás résztvevői egy fokozatosan összeállni látszó *bencés kollektív biográfia* elkészítését ambicionálják. A közreadott írások mintha ahhoz készülők prozopográfiai előtanulmányok lennének. A sikerültebbek becsatlakoztatják az ezredéves „ősiséget” a modern társadalomtörténetírás egyik újabb florealó irányzatába.

(ism.: *Gyarmati György*)